

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А. С. МАКАРЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ, ПРАВА ТА
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СУМСЬКІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

*Збірник матеріалів
IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-
конференції*

Суми 2024

УДК 908(477.52)

С89

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (протокол № 4 від 25 листопада 2024 року)

Редакційна колегія:

Жуков О. В., кандидат історичних наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Кудінов Д. В., доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка (голова)

Оліцький В. О., кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

С89 Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Суми, 31 жовтня 2024 р.) / Редкол.: Д. В. Кудінов (голова), О. В. Жуков, В. О. Оліцький. – Суми: ФОП Цьома С., 2024. – 287 с.

Збірник містить тези, статті та доповіді учасників IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Сумські історико-краєзнавчі студії». Розрахований на викладачів вищих та середніх закладів освіти, науковців, аспірантів, студентів, учнів, краєзнавців, усіх тих, хто цікавиться історією України.

УДК 908(477.52)

© Колектив авторів, 2024

© ФОП Цьома С., 2024

ЗМІСТ

ДОПОВІДІ ПЛЕНАРНОГО ЗАСІДАННЯ	7
Откидач Поліна Олександрівна РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ У М. КОНОТОП, 1905–1907 РОКИ ..	7
Дегтярьов Сергій Іванович ЖИТТЯ СЕЛА ЯСТРУБИНЕ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1943 РОКІВ	15
Бровко Альона Григорівна ВИКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАНТЕЛЕЙМОНА КОСТЯНТИНОВИЧА СКОРДЕЛІ В НІЖИНСЬКОМУ ЛІЦЕЇ КН. БЕЗБОРОДЬКА	23

СЕКЦІЯ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Власенко Валерій Миколайович УКРАЇНСЬКИЙ ГУРТОК В ЄГИПТІ: НОВІ ДОКУМЕНТИ	28
Міллер Наталія Василівна ВОРОНІЗЬКЕ ОТОЧЕННЯ П. О. КУЛІША В ДОСЛІДЖЕННЯХ І. С. АБРАМОВА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СУЧАСНИХ КРАЄЗНАВЧИХ РОЗВІДОК (ДО 150-РІЧЧЯ І. С. АБРАМОВА Й 205-ЛІТТЯ П. О. КУЛІША)	34

СЕКЦІЯ 2

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Михайліченко Микола Анатолійович ГЕННАДІЙ ПАВЛОВИЧ КОТЕНДЖІ: ДО 85-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ	42
Загребельна Ніна Іванівна ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА СВЯТОГО МУЧЕНИКА ЙОСИПА БОНЯ: САВІНСЬКА ЦЕРКВА У ПОВСЯКДЕННІ ЖИТЕЛІВ СЕЛА ШАБЕЛЬНИКИ НА ЗОЛОТОНІЩИНІ (ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ)	45
Демиденко Надія Михайлівна ПОЄДНАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ ТА МОРАЛЬНО- РЕЛІГІЙНОГО ВИХОВАННЯ: З ДОСВІДУ ШКОЛИ В КОНОТОПСЬКОМУ ПОВІТІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.	51
Дьякова Олена Василівна ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА БЕЗПЕРЧОГО	56
Цибка Веніамін Іванович ХТО ПОХОВАНИЙ У СУМСЬКІЙ ПІРАМІДІ? АБО МАТЕРІАЛИ ДО РОДОВОДУ ПОМІЩИКІВ ПОХВІСНЄВИХ	65

Дмитрієва Олена Миколаївна УРОДЖЕНЦІ ТА ДІЯЧІ СУМЩИНИ НА СТОРІНКАХ ЦИФРОВОГО БІОБІБЛІОГРАФІЧНОГО РЕСУРСУ «IN MEMORIAM: НЕКРОЛОГИ ХАРКІВ'ЯН – ДЖЕРЕЛО КРАЄЗНАВЧИХ БІОГРАФІЧНИХ СТУДІЙ»	75
Коляда Ігор Анатолійович, Семеній Богдан Андрійович СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ТА РОДИННЕ СЕРЕДОВИЩЕ ДИТЯЧИХ РОКІВ МАЙБУТЬОГО ГОЛОВНОКО- МАНДУВАЧА ЗСУ, ГЕНЕРАЛА ВАЛЕРІЯ ЗАЛУЖНОГО	82
Кулешова Ангеліна Вадимівна ПИЛИП ЧОРНИЙ – КУЛЬТУРНИЙ ДІЯЧ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ЮГОСЛАВІЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	90
Оболешев Ілля Дмитрович ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ВАЛЕРІЙ ЗАЛУЖНИЙ І НАЧАЛЬНИК ГЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБУ ЗСУ СЕРГІЙ ШАПТАЛА: ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН ...	97
Макуха Анна Андріївна БІОГРАФІЇ ДИСИДЕНТІВ-УРОДЖЕНЦІВ СУМЩИНИ: Є. Ф. КУЗНЕЦОВА, М. Г. ОСАДЧИЙ ТА А. М. СЕМЕНЮТА	102
Коляда Ігор Анатолійович, Тітов Юрій Євгенович РОДИННЕ, СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ДИТЯЧИХ РОКІВ МАЙБУТЬОЇ МИСТКИНІ АДИ РОГОВЦЕВОЇ.....	110
Петрушенко Юлія Володимирівна ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА БОРОТЬБА ВАСИЛЯ СТУСА	118
Тверезовський Дмитро Олександрович ГРАБОВСЬКИЙ ПАВЛО АРСЕНОВИЧ – ГОРДІСТЬ СУМЩИНИ	123
Підлужний Олександр Олександрович МЕЦЕНАТИ СУМЩИНИ: ІВАН ХАРИТОНЕНКО ТА ЙОГО РОДИНА.....	127

СЕКЦІЯ 3 ІСТОРІЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Литвиновська Юлія Анатоліївна ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ РЕЛІГІЙНИХ ДІЯЧІВ У ТОПОНІМІЧНОМУ ПРОСТОРІ ЧЕРНІГІВЩИНИ	131
Гадинко Олександр Олександрович КУЛЬТОВА АРХІТЕКТУРА ТА ТОПОНІМІКА ДАВНІХ ПОСЕЛЕНЬ СТОРОЖИНЕЧЧИНИ У XIV – XIX СТ.	135

Соколовська Евеліна Володимирівна ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ КИЄВА ДОБИ НЕПУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОМАНУ «МІСТО» В. ПІДМОГИЛЬНОГО.....	145
---	-----

Покутній Іван Іванович ОПЕРАЦІЯ «ВІСЛА» В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО- ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ.....	153
---	-----

СЕКЦІЯ 4

ІСТОРІЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ СУМЩИНИ

Іванова Віра Олексіївна ДЕЯКІ ВІДОМОСТІ З ІСТОРІЇ ЧАВУНОЛИВАРНОГО І МЕХАНІЧНОГО ЗАВОДУ «ВУЛКАН» В М. СУМИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.).....	159
--	-----

Чижов Олександр Ігорович ДО ПИТАННЯ ОБЛАШТУВАННЯ СУМСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 1670–1680-Х РОКАХ.....	164
---	-----

Кудінов Дмитро Валерійович СУМСЬКА ЖІНОЧА ГІМНАЗІЯ Н. Г. КУДРЯВЦЕВОЇ: ІСТОРИЧНІ НОТАТКИ.....	168
---	-----

Макуха Анна Андріївна ШОСТКА: ВІД ПОРОХОВОГО ЗАВОДУ ДО ПРОМИСЛОВОГО ЦЕНТРУ.....	176
--	-----

Баглай Анатолій Володимирович ТРОСТЯНЕЦЬКЕ ВОЛОСНЕ ПРАВЛІННЯ.....	184
---	-----

Соколовська Евеліна Володимирівна ІСТОРІЯ СЕЛА КОЗАЦЬКЕ: ВІД ВИТОКІВ ДО НАШИХ ДНІВ.....	191
--	-----

СЕКЦІЯ 5

ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ НА СУМЩИНІ

Будянський Дмитро Васильович СТУДЕНТСЬКИЙ ТЕАТР СУМСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ А.С. МАКАРЕНКА: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ТВОРЧІ ЗДОБУТКИ.....	198
--	-----

Оліцький В'ячеслав Олександрович СПРОБА НЕПОМИНАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЧЕНЦЯМИ ГЛИНСЬКОЇ ПУСТИНИ У 1960 р.....	206
---	-----

Гей Світлана Петрівна ОСНОВНІ НАПРЯМИ ПРОЦЕСІВ ДЕКОМУНІЗАЦІЇ ТА ДЕРУСИФІКАЦІЇ, ЯКІ ВІДБУВАЛИСЬ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ В ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1941–1944).....	209
--	-----

Осадчий Євген Миколайович	
МОНІТОРИНГ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ. СУМСЬКА ОБЛАСТЬ	215
Король Віталій Миколайович	
ДІЯЛЬНІСТЬ СУМСЬКОГО ОБЛАСНОГО ТРЕСТУ СІЛЬСЬКОГО БУДІВНИЦТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х РОКІВ	219
Тарабан Юрій Валентинович	
МЕТОДИ МОТИВАЦІЇ УЧНІВ ЗАКЛАДІВ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ НА ТЕРЕНАХ СУМЩИНИ ХІХ СТ.	224
Скусинець Анна Вікторівна	
ГРОМАДСЬКИЙ АНТИТУБЕРКУЛЬОЗНИЙ РУХ У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (НА ПРИКЛАДІ СУМСЬКОГО, ОХТИРСЬКОГО ТА ЛЕБЕДИНСЬКОГО ПОВІТІВ) НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	231
Семешин Едуард Володимирович	
СТАЛІНСЬКІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ СТУДЕНТІВ І ВИКЛАДАЧІВ СУМСЬКОГО ІСВ / ПЕДІНСТИТУТУ	234
Шеренок Ірина Михайлівна	
СУМСЬКА КРАЙОВА ОРГАНІЗАЦІЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ТА СУЧАСНИЙ СТАН...	253
Петрушенко Юлія Володимирівна	
ІНАКОДУМСТВО НА СУМЩИНІ У 1960–1980 РОКАХ	258
Левченко Аліна Віталіївна	
ІСТОРІЯ СЕЛА СТЕЦЬКІВКА	263
Кунденко Діана Ігорівна	
БІЖЕНЦІ ТА ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ НА СУМЩИНІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	267

СЕКЦІЯ 6

ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Данилевич Аліса Петрівна	
ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧЕ ТОВАРИСТВО «ПЛАЙ» (ДО 100-РІЧЧЯ ВИНИКНЕННЯ)	271
Курінной Олександр Станіславович	
УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПЛАСТУНІВ У ДЖЕМБОРІ 1936 Р. В ПОЯНА-БРАШОВІ	276
Бойченко Оксана Петрівна	
ПОПУЛЯРНІ МАРШРУТИ ШКІЛЬНОГО ТУРИЗМУ У НАДДНІПРЯНЩИНІ, 1885–1917 РР.	279

ДОПОВІДІ ПЛЕНАРНОГО ЗАСІДАННЯ

Откидач Поліна Олександрівна

*учениця, Тулуцанський заклад загальної середньої освіти I-III ступенів
Попівської сільської ради Конотопського району Сумської області*

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ У М. КОНОТОП, 1905–1907 РОКИ

Конотоп є містом обласного значення Сумської області, райцентр. Від 1802 року належав до Чернігівської губернії. У 1868 році тут було споруджено перший залізничний вокзал, паровозне депо, залізничні майстерні. Протягом 1868–1870 рр. збудована Курсько-Київська залізниця, яка пройшла через Конотоп. Рух через це місто відкрито 17 грудня 1868 року. У 1895 році розпочалося будівництво нового маршруту в північно-східному напрямку Конотоп–Москва.

У 1900 році на російських залізницях працювало 105700 робітників. На 1908 рік у Чернігівській губернії нараховувалося 23247 робітників – залізничників. У 1905 році в Конотопі та Конотопському повіті працювало 35 промислових підприємств.

Становище робітників було важким. Більшість із них мешкала у фабричних бараках і блокованих будинках. Харчі купували у фабричних крамницях, витрачаючи значну частину свого заробітку. Робітники підприємств також потерпали від численних штрафів (за погану фабрикацію, пошкодження обладнання й інструментів, простій), які вираховували з їхньої зарплатні. Робочий час становив 14-15 годин на добу. При цьому була відсутня повна оплата за роботу в святкові дні (за винятком державних та релігійних свят), незабезпеченість під час хвороби тощо. Відсутність страхування й техніки безпеки призводили до виробничих травм, які жодним чином не відшкодовувалися.

Важкі умови праці, жорстока експлуатація робітників, низькі соціальні умови життя обурювали працівників. У 1899 році робітники Головних залізничних майстерень організували виступ на захист своїх соціальних прав, у якому взяли участь понад 600 осіб.

Револьюційна боротьба робітників Росії, а також України, примусила царський уряд 2 червня 1897 р. видати закон про

введення у промисловості робочого дня тривалістю 11,5 години на добу, що для багатьох підприємств, зокрема, великих, було значним кроком назад, оскільки робітники їх ще раніше добилися 10–11-годинного робочого дня. Закон із такою великою тривалістю робочого дня був виданий на догоду найреакційнішій частині російської буржуазії. Тільки в 1895 р. на залізницях України загинуло 80, та було поранено 203 залізничників. При цьому їхні сім'ї залишалися кинутими напризволяще. Оплата праці на залізницях була вкрай несправедливою. На залізничному транспорті заробітна плата робітників у 1890-х роках навіть дещо знизилася. Урядовці мало що робили для підвищення кваліфікації та освітнього рівня персоналу. У 1905 році на залізницях України було тільки п'ять бібліотек; ними могли користуватися виключно представники середньої та вищої технічної інтелігенції.

Нестерпні умови життя, важка праця і політичне безправ'я стали причинами колективних заворушень і страйків. Із початку 1870-х років і до 1905 року на залізницях України пройшло понад 100 страйків та протестів. Ініціаторами боротьби за свої права були як робітники, так і службовці – майстри залізничних майстерень.

Задля покращення умов життя та праці свідомі робітники не покладалися на уряд. Вони утворювали гуртки взаємодопомоги в Харкові, у Київських головних майстернях Південно-Західних залізниць; організовували бібліотеки, їдальні; сприяли допомозі сім'ям травмованих робітників. На початку 1904 р. робітники та майстри Харківських майстерень створили Раду старостів, яка намагалася встановити зв'язок з іншими майстернями. У 1900 році в Конотопі виникла перша соціал-демократична група, представники якої займалися пропагандистською діяльністю серед робітників залізничних майстерень. Її учасники привозили з Києва, Курська, Харкова листівки, прокламації, літературу.

11 лютого 1905 року залізниці по всій Росії було переведено на воєнний стан. Усупереч рекомендаціям Центрального бюро всеросійської залізничної спілки, у травні-липні 1905 року на залізницях України пройшло понад 30 страйків; тепер робітники та службовці висували не лише економічні, але й політичні вимоги. Кульмінацією революції 1905–1907 років став загальний Жовтневий політичний страйк: він паралізував державу станцій. На 15 жовтня 1905 року всі залізничні вузли було паралізовано. У цих

подіях узяли участь 2000000 робітників (120000 в Україні). Ці страйкарі почали створювати власні органи керівництва – Ради робітничих депутатів; вони мали координувати революційні дії. У роки революції (1905–1907) залізничники Конотопа та жителі Конотопського повіту (в основному, селяни) брали активну участь у революційних подіях.

Після того, як російський імператор Микола II видав маніфест 30 (17) жовтня 1905 року, громадянам країни надавалися певні політичні свободи. Після проголошення загального страйку в москві 7 грудня 1905 року залізничники Конотопа підтримали його, блокуючи проїзд поїздів через станцію Конотоп. Після введення імперських військ залізничники Конотопа у грудні 1905 року активізували свої дії. Тільки на початку 1906 року царським військам, внаслідок арештів активістів цих подій та заслання їх до Сибіру, вдалося придушити опір страйкуючих.

Варто зазначити, що в революційних подіях активну участь брали українські політичні партії. Особливих успіхів досягла Українська соціал-демократична спілка. Вона працювала серед селян, залучивши багатьох із них у свої лави, спрямувавши до організованої боротьби.

У 1925 р. до річниці революції 1905 р. Конотопська комісія по святкуванню ювілею видала матеріали істпарту під назвою «1905 год на Конотопщині». Видання готувалося так швидко, що статті не встигли відредагувати й направили в друк, тому вони відображають здебільшого не партійні настанови, а власне бачення авторів – учасників революційного руху в Конотопському, Кролевецькому та Путивльському повітах. Багато даних збірника про існування групи УСДРП в Конотопі, характер сільських осередків соціалістичних партій та організацій не знаходять висвітлення в інших джерелах.

Радикальна українська молодь утворила у 1900 році Революційну українську партію (РУП). Через учнів училища та школи група встановила контакти з селянами Ніжинського, Борзенського та Конотопського повітів.

У 1897 році виникла перша єврейська політична партія – Загальний єврейський союз в Литві, Польщі та Росії (Бунд). Ця організація діяла до 1903 року у складі РСДРП на засадах автономії. Влітку 1903 р. за ініціативою єврейського союзу вже було влаштовано страйк у залізничних майстернях Конотопа.

Діяльність Конотопської організації проводилась і серед ремісників у місті. Тут, влітку 1903 року, була заснована підпільна друкарня: вона, на думку В. Щербакова, обслуговувала декілька осередків РСДРП; у вересні цього року її було ліквідовано жандармами. За сприянням учнів засновано партійний гурток у Конотопському технічному училищі, який був пов'язаний з робітничою організацією майстерень.

За спогадами М. Равича-Черкаського (1884–1936), влітку 1905 року усі три соціал-демократичні організації, які діяли в Конотопі – Бунд, РУП і РСДРП, – мали у своїх лавах по 70-80 осіб; зокрема, РУП була найбагатшою за рахунок власних культурних сил – за кількістю інтелігенції та партійців-студентів.

Зі звіту комітету РУП – в кінці вересня – на початку жовтня 1905 року – стало відомо, що РУП на півночі Лівобережжя мала досить розгалужену організацію. Поряд із найбільшим – Ніжинським центром – осередки РУП діяли також у Глухові, Конотопі, Кролевці, селах і містечках Ніжинського, Борзнянського, Кролевецького, Остерського, Сосницького, Глухівського, Конотопського, Козелецького повітів. У самому Конотопі РСДРП широко агітувала серед робітників залізничних майстерень.

Важче висвітлити розростання бундівської партійної мережі, – відмічається факт відсутності звітності місцевих осередків. Дослідницькою проблемою є також і те, що єврейські робітники і ремісники хоч брали найактивнішу участь у революційній та партійній діяльності, однак нині не завжди можливо зрозуміти, про який саме партійний осередок іде мова – Бунду чи РСДРП.

Також слід зазначити: єврейський пролетаріат у 1905 році започаткував залучення до революції нових єврейських партій: вони поєднували в своїй діяльності ідеологію сіонізму та марксизму. Першою з них була Сіоністсько-Соціалістична Робітничка партія, незабаром її осередок з'явився у Чернігові. Влітку-восени 1905 року її групи з'явились у Конотопі (вони діяли в основному серед інтелігенції), у північних повітах. При цьому зауважимо: активну діяльність до жовтня 1905 року вони не вели: були малочисельними.

Есери протягом 1905 р. залишалися найменшою організацією соціалістичного напрямку на північному Лівобережжі. Зазначимо, що есерівська група діяла також у Конотопі.

Анархістські групи самооборони (т. зв. бойові) починають формуватися у цей час і при партійних організаціях РСДРП Чернігова та Конотопа. Вони озброювалися кастетами, револьверами, а також бомбами. Імовірно, що такі об'єднання утворювались і при бундівських групах.

Соціал-демократичні течії у цей час цілковито переважали, і, незважаючи на протидію правоохоронних органів, їхня мережа збільшувалася досить динамічно. Провідні позиції серед них посіла РСДРП. Головними районами її діяльності стали північні повіти Чернігівської губернії (Новозибківський, Суразький, Стародубський, частково Новгород-Сіверський), об'єднані з 1904 р. у Поліський комітет, міста Конотоп та Чернігів з околицями.

Слід зазначити, що РУП на рівних конкурувала з РСДРП за наростанням темпів поширення літератури. «Праця» повідомляла про поширення листівок київського комітету партії на початку грудня 1904 р. в Кролеві, Конотопі тощо. Така інформаційна кампанія підготувала ґрунт для заснування нових осередків у наступному, 1905-му році.

Есдеки спробували в лютому 1905 року підняти на страйк робітників Конотопських майстерень. Проте, ця спроба провалилася через неузгодженість і чвари між колективами окремих цехів. Подальші намагання груп РСДРП і есерів влаштувати страйк залізничників зазнали поразки. Навіть 1 травня 1905 року робота цих майстерень не була припинена. Але агітація продовжувалася далі; найбільше революційної енергії в Конотопі виявляли есдеки. Проте, лише у жовтні 1905 року їм вдалося спонукати колектив конотопських залізничних майстерень до страйку.

Конотопська організація РСДРП діяла відносно самостійно; вона налагодила зв'язки як з групами Поліського комітету, так і з київською та харківською організаціями РСДРП, яка проводила в Конотопі навчання військовій справі партійних «десяток»; для них підпільно виготовлялися бомби.

Водночас, у Конотопі сильною була бундівська організація: вона об'єднувала ремісників, прикажчиків та працівників друкарні.

Учасниками осередку РУП у Конотопі були працівники контори, телеграфісти та учні. Існував тут і гурток сіоністів-соціалістів. Тим не менше, рупівці взяли активну участь у страйку і мітингах. Як і в Ніжині, їхні виступи нерідко відігравали провокативну роль серед населення, яке значною мірою ще зберігало промонархічні

настрої. Це виявилось в тому, коли після отримання маніфесту 17 жовтня більшість робітників майстерень запросили священика служити молебень «за подаровану свободу і за вбитих борців за неї», серед прапорів усіх організацій, що брали участь у цьому заході, зняли лише прапор РУП із написом: «Геть царя». Згодом, спроба активіста РУП висміяти царя перед залізничниками викликала протести серед натовпу робітників.

Страйковий комітет у Конотопі за два дні у жовтні 1905 року сформував загони самооборони із залізничників, озброєних холодною і вогнепальною зброєю. Цей факт свідчить про недопущення погромів у місті. Провідними учасниками цих загонів були членами РСДРП та есерами; вони $\frac{1}{4}$ від загальної кількості озброєних чоловіків у 500 душ. Завдяки об'єднаним зусиллям конотопських партійних груп у революційних мітингах, які проводилися у цей час, брали участь до 2000; іноді – навіть до 10000 (з участю селян прилеглих сіл і мешканців міста).

Однак, треба знати: мирне проведення мітингів і зібрань у Конотопі маскувало підготовку революційних організацій міста до рішучого виступу, а також поширення політичної агітації серед селян Конотопського повіту.

Також, маємо розуміти ще один факт: РУП, перейменована на II з'їзді партії в УСДРП, поступово втрачає свої позиції. У кінці 1905 року її групи діяли у Конотопі та в інших містах. Представники конотопської організації вели активну пропаганду в селах повіту поряд з есерами і російськими есдеками. У Конотопському повіті представники конотопських організацій есерів, РСДРП та РУП провели ряд мітингів у віддалених від Конотопа селах, які до жовтня 1905 року зовсім не брали участі у загальному революційному русі. Зокрема, член УСДРП С. Сова під час агітації в Конотопському повіті був змушений пропагувати націоналізацію земель, а в місцях роботи есерів – навіть есерівські заклики до соціалізації землі (без викупу).

Взимку 1905 року, у Конотопі, після розгрому заворушень робітників вже не спостерігалось. Однак есдеки все ще зберігали свій вплив на робітників майстерень. Це було проявлено в процесі в обранні активіста РСДРП депутатом II Державної думи. На початку 1907 р. в Чернігівській губернії утворюються підрайони, що частково повторювали колишній вигляд регіональних груп РСДРП. Певним чином була переформатована Конотопська група.

На початку 1906 р. в російській імперії пройшли перші вибори до парламенту – Державної Думи I скликання. Тільки Радикально-демократична партія взяла участь у виборах, завоювавши кілька думських місць. Деякі депутати об'єдналася в Українську парламентську фракцію (громаду), яка налічувала 44 члени.

Проте, у розпал розгортання роботи I Думи, імператор Микола II розпустив парламент, оголосивши вибори до II Думи. На знак протесту проти дій уряду Миколи II, депутати виїхали до Выборгу, там вони прийняли ухвалу, спрямовану проти імперського уряду. Під документом стояли підписи й українських послів. За це їх судили й позбавили права участі у виборах до II Думи.

Вибори пройшли у великому напруженні. Депутати від України утворили парламентську громаду з 47 осіб . До складу як I Думи, так і II Думи, увійшло багато представників з Чернігівської губернії.

Парламентська громада II Думи створила комісію, котра підготувала низку законопроектів щодо введення української мови у школах, вузах, адміністративних установах, про відкриття українських кафедр, про автономію та місцеве самоуправління. Переляканий радикальністю депутатів II Думи, імператор через 103 дні розігнав і її, кардинально змінивши виборчий закон на користь поміщиків.

II Державна Дума, вибори до складу якої відбувались у січні-лютому 1907 року, виявилась ще більше лівою та опозиційною, ніж перша. 20 лютого 1907 року нова Дума розпочала свою роботу. Як і раніше, у центрі уваги стояло аграрне питання, навколо якого й розгорілася гостра боротьба. Уряд не бажав робити жодної поступки в даному питанні, а згодом взагалі припинив його обговорення.

У II Думі 47 депутатів від України об'єдналися в Українську громаду, яка видавала часопис «Рідна справа – Думські вісті». Він виходив двічі на тиждень на 4-х сторінках українською мовою в Санкт-Петербурзі упродовж 12 квітня – 6 червня 1907 року. Усього вийшло з друку 12 номерів. Основні рубрики: «Листи до депутатів», «Що діється в Росії», «Що діється в Україні». Газета подавала інформацію про чергові засідання й виступи українських депутатів щодо земельних справ в Україні, діяльності військово-польових судів, про інші українські часописи – «Рада», «Рідний край», «Україна», «Записки Наукового товариства імені Шевчен-

ка», «Літературно-науковий вісник» тощо. Цей часопис друкував матеріали про роботу депутатів-українців у думських комісіях – бюджетній, аграрній, продовольчій, фінансовій. Також було поставлені питання: про автономію України, народну освіту, справу сільських робітників. Часопис припинив своє існування у зв'язку з Маніфестом імператора Миколи II «Про розпуск 2-ї Державної Думи» від 3 червня 1907 року. Одночасно змінено положення про вибори; цей факт порушував жовтневий маніфест «Основні державні закони Російської імперії».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бажан О. Г. *Конотоп. Енциклопедія історії України: у 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2009. Т. 5. С. 34.
2. Василенко Г. М. Конотоп. *Енциклопедія сучасної України* / ред. кол.: І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001–2024. URL: <https://esu.com.ua/article-1453>.
3. *Енциклопедія Сучасної України*. Інститут енциклопедичних досліджень. Том 14. Київ: ТОВ «НВП Поліграфсервіс», 2014. 767 с.
4. *Звід пам'яток історії та культури України: Сумська область*. К., 2017. С. 470–471.
5. *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Сумська область* / Ред. кол. тома: Макухін І. Я. (гол. редкол.), Гриченко І. Т. (заст. гол. редкол.), Долгін Г. С., Калітаєв К. Г., Кафтарян С. М., Козирев П. В., Косяк О. О., Малкієль С. В., Підпригора А. Я., Полохов В. М., Сахарова Н. Ф. (відп. секр. редкол.), Скрипник В. Д., Ступак Ю. П. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 696 с.
6. *Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. Т. 1* / Редкол.: Ф. Є. Лось (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т історії. К.: Наук. думка, 1967. 567 с.
7. Коник О. О. *Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.): монографія*. Дніпропетровськ: Герда, 2013. 454 с.
8. Кривобок О. П. *Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX–на початку XX стт.: дис. ...канд. іст. наук*. К., 2009. 242 с.
9. Магась В. О. *Громадсько-політичні організації і влада в підросійській Україні (1905 р. – лютий 1917 р.): дис. ... док. іст. наук*. Кам'янець-Подільський, 2021. 562 с.
10. *Матеріали з історії РУП-УСДРП: Розвиток і діяльність РУП-УСДРП за період з 1901–1907 рік; організації на Полтавщині, Чернігівщині та інших губерніях*. Оп. 1. Од. зб. 4. 280 арк.
11. Наумов С. О. *Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст.– лютий 1917р.)*. Харків: ХНУ, 2006. 344 с.
12. *Общественное движение в России в начале XX века* [под ред. Л. Мартова, П. Маслово, А. Потресова]. Т. 3. Кн. 5. *Партии, их состав, развитие и проявление в массовом движении, на выборах и в Думе*. спб, 1914.
13. Овсієнко О. Ф. *Робітничий рух на Чернігівщині на початку XX ст. (До підготовки хронік революційного робітничого руху на Україні)*. Третя

республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. К., 1984. С. 246–247.

14. Сова-Степняк С. А. «Пятый» год. 1905 год на Конотопщине. Сборник материалов и воспоминаний. Конотоп: Конотопская типография Окрместхоза, 1925. С. 36–45.
15. Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900–1917): Справ. / Сост. О. А. Белоцкая и др.; отв. ред. В.Г. Сарбей. К.: Наук. думка, 1987. 375 с.
16. Щербаков В. Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині (1902–1917). Харків: Пролетар, б. р. 219 с.

Дегтярьов Сергій Іванович

*завідувач кафедри історії, Сумський державний університет,
доктор історичних наук, професор*

ЖИТТЯ СЕЛА ЯСТРУБИНЕ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1943 РОКІВ

Село Яструбине за сучасним адміністративно-територіальним поділом знаходиться у складі Сумського району Сумської області. Це великий населений пункт, де зараз, на жаль, мешкає вже невелике число людей. А безпосередня близькість Яструбиного до українсько-російського кордону та постійні обстріли й бомбардування села російськими військами робить життя цих людей небезпечним.

Історія села Яструбине починається у другій половині XVII ст. Протягом цього часу тут відбулося багато важливих подій, народилося або проживало чимало визначних для регіону чи навіть Слобожанщини особистостей. При цьому комплексного дослідження історії цього населеного пункту досі так і не було здійснено.

Приділялася увага окремим подіям, що відбувалися в Яструбиному або були з ним якимось чином пов'язані. У деяких випадках дослідники торкалися цієї теми дуже побіжно, у контексті вивчення процесу заселення Слобожанщини, історії сусідніх населених пунктів, козацько-старшинських чи поміщицьких родів, пов'язаних з регіоном тощо [1; 5, с. 87; 6, с. 181; 7; 8].

Потужний масив відомостей з історії Яструбиного зберігається в різних архівосховищах, з-поміж яких, у першу чергу, варто виділити державні архіви Сумської та Харківської областей, Центральний державний історичний архів України у м. Київ.

Багато матеріалів за окресленою тематикою зберігається у Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург) та деяких інших архівах РФ. Але, на жаль, для українських дослідників вони зараз є недоступними. Безумовно, великий обсяг відомостей міститься у періодичних виданнях дорадянського, окупаційного (1941–1943 рр.) і радянського періодів, які виходили на Харківщині та Сумщині.

Пропоновану розвідку ми присвячуємо історії Яструбиного періоду німецької окупації 1941–1943 рр. Тоді село перебувало у складі Хотінського району нещодавно створеної Сумської області. Вся область була в межах юрисдикції окупаційної німецької військової адміністрації. У цьому матеріалі, спираючись на архівні матеріали з фонду Р-2160 Державного архіву Сумської області, ми окреслимо лише деякі аспекти повсякдення яструбинців. Але наявні джерела дозволяють вивчити це питання суттєво глибше.

У часи німецької окупації у Яструбиному функціонувало щонайменше 5 колгоспів, які називалися громадськими господарствами: «Червоний Лан», «Ленінець», «Заможне життя» і колгоспи імені Сталіна та Бочкіна [3]. Саме ці п'ять господарств фігурують у багатьох зведеннях про збір продукції, різні виплати тощо. Зустрічається також інформація про колгосп імені Комінтерна (інколи у документах фігурує як «колишній Комінтерна»). Це невелике громадське господарство, яке знаходилося у сусідньому селі Графське, але юридично відносилось до Яструбинської сільської управи [3, арк. 23, 47].

Залишилося досить багато списків, де у розрізі конкретних домогосподарств зафіксована кількість худоби та птиці, якими володіли жителі Яструбиного.

На користь окупаційних військ та влади з селян збирався широкий спектр сільськогосподарських культур (жито, пшениця, квасоля, горох, ячмінь, різні овочі та багато інш.), сіно, солома, силос, насіння, яйця, масло, молоко тощо. Здавати населенню треба було також шкіри з худоби, коней, шерсть, овчину. Наприклад, 13 грудня 1941 р. від старости колгоспу «Заможне життя» на ім'я старости Яструбинської сільської управи надійшло сповіщення про те, що німецькими військами з цього колгоспу протягом 1-13 листопада було забрано на користь військової частини №21797 п'ять курей, трьох гусей та 100 кг пшениці, а в село Хотинь (мало статус районного центру) за розпорядженням Земельної управи здано 4404 кг жита та двох гусей [3, арк 10].

Перед громадськими господарствами ставилися плани по здачі рогатої худоби (вірогідно для заготівлі м'яса тощо). Староста господарства «Заможне життя» наприкінці червня 1942 р. перед старостою Яструбинської сільської управи, що з запланованих до здачі 9 корів було здано 7. А по господарству імені Бочкіна план у 10 корів був виконаний у повному обсязі. Господарство «Червоний Лан» виконало план на 50%, здавши 5 корів з 10-ти, а господарство імені Сталіна поставило 8 корів з 12-ти [4, арк. 55–57, 59].

Встановлювалися плани також на здачу домашньої птиці. Місцевою владою складалися списки селян, де зазначалося, скільки в їхніх домашніх господарствах курей, гусей, качок тощо. За яким принципом визначалося, хто саме з господарів повинен поставити продукцію, сказати важко, але контроль за цим встановлювався досить суворий. Відомо, що з 245 домогосподарств колишнього колгоспу імені Сталіна на початку 1942 р. було зібрано 38 курей та 13 гусей [4, арк. 162–168зв].

Селяни, у яких худоба, птиця гинула чи зникла в інший спосіб, повинні були негайно повідомляти про це сільську управу, а таку інформацію обов'язково мали підтвердити щонайменше двоє свідків. Саме так зробив А. К. Биковченко. Він просив виключити з облікових списків належне йому гусеня, яке загинуло. Його слова підтвердили яструбинці Валах і Ярмоленко (ініціали в документі відсутні). М. А. Попинака так само просив виключити із списків двох гусей, які йому належали, вказуючи причину, «через те, що в мене ці 2 гусей покрадені 29/VII 42 року». Його свідчення підтвердили Ф.І. Мірошніченко й А.Г. Олефіренко. Повідомляли люди місцеву владу і у випадках, коли худоба, була на них записана помилково. Так, М. І. Любченко в серпні 1942 р. у своїй заяві писала, що корова у її подвір'ї належить не їй, а П. О. Касяненку, що і підтвердили члени її родини [4, арк. 89–91]. Подібні випадки були непоодинокими.

На початку літа 1942 р. у Яструбиному ймовірно стався падіж худоби. Яка хвороба його спричинила і наскільки він був масовий невідомо. Можливо мова може йти про різні хвороби, що могли спричинити цей падіж. Але старости громадських господарств «Ленінець», «Заможне життя», імені Сталіна звітували у цей час про прибирання трупів тварин, обкопування скотомогильників. При цьому зазначалося, що дезінфекційних заходів ними не проводилося з причини відсутності необхідних для цього засобів. Виклю-

ченням стало лише господарство «Заможне життя», де дезінфекція була проведена [3, арк. 75–77]. 28 червня 1942 р. ветеринарний фельдшер Яструбиного О. В. Рябець у присутності старости П.Г. Личмана та начальника яструбинської поліції П. Ф. Кулакова склав акт про загибель корови місцевого жителя І. К. Губенка. Причиною смерті тварини у цьому випадку були такі хвороби, як туберкульоз легень та печінковий глист. Корову закопали на одному зі скотомогильників, попередньо знявши її шкіру [4, арк. 54–54зв]. Безперечно, подібні ситуації суттєво погіршували матеріальне становище колишніх господарів втрачених тварин.

Здійснювалися і фінансові розрахунки. Хотінський районний фінансовий відділ отримав на свій рахунок 29 січня 1943 р. від Яструбинської сільської управи 12458 крб. В основному це були надходження від громадського податку (11698 крб.), державного мита (360 крб.) та інших розрахунків (400 крб.). А 16 липня до райфінвідділу від Яструбинської сільської управи надійшли ще 17200 крб. [2, арк. 27–27зв, 28]. З якою регулярністю здійснювалися такі перерахунки нам невідомо.

В околицях Яструбиного велася активна заготівля дров, які потім спеціальними підводами постачалися до обласного центру. Особливо актуальним це було у період холодів. Протягом 1–10 квітня 1942 р. до міста Суми також було поставлено з Яструбиного 8 підвод з картоплею для військовополонених [3, арк. 57, 58, 72]. Ймовірно і такі поставки не були одиничними. З міста везли залізо та інші матеріали, яких не вистачало на селі.

Жителі повинні були відпрацьовувати на користь громадських господарств, зокрема на польових роботах. Так, по найменшому господарству імені Комінтерна (село Графське), старостою якого був М. Майборода, на польових роботах лише 3 травня 1942 р. було задіяно 102 особи. Під час посівної кампанії по господарству імені Бочкіна 14 травня у полі працювали 80 чоловіків, 112 жінок та 27 підлітків (всього 219 осіб). Наступного дня тут працювали 84 чоловіка, 92 жінки та 31 підліток (всього 207 осіб). Багато людей були щодня задіяні на польових роботах по господарству «Ленінець». Лише 22 травня в поле вийшли 131 чоловік, 206 жінок та 11 підлітків (всього 348 осіб) [3, арк. 74–74зв, 98–98зв, 102–102зв, 116].

Були задіяні яструбинці не лише на польових роботах. Як правило, по кількадесят осіб на день мусили копати траншеї. В

цілому, працювало майже все працездатне населення Яструбиного. До деяких робіт залучалися підлітки. Відомо, що по господарству імені Комінтерна села Графське Яструбинської сільської управи станом на 30 травня 1942 р. працездатними вважалися 185 осіб: 57 чоловіків, 99 жінок та 29 підлітків. Але це було відносно невеличке господарство. Інші – імені Сталіна, «Ленінець» тощо, були більшими. Там могли бути задіяними на різних видах робіт щоденно по більше, ніж 300-400 людей. Лише по господарству імені Сталіна працездатними вважалися 647 осіб: 175 чоловіків, 314 жінок та 158 підлітків [3, арк. 137, 180].

За списками початку 1942 р. колгоспників віком від 16 років і більше значилося по господарствам: «Ленінець» – 798 осіб; «Червоний Лан» – 404 (157 чоловіків та 247 жінок); імені Комінтерна – 212; «Заможне життя» – 198; імені Сталіна – 245.

Всього 1857 селян зазначеного віку [4, арк. 125–138зв, 146–168зв]. На жаль, таких списків по господарству імені Бочкіна ми не виявили. Але, враховуючи можливу кількість колгоспників по цьому господарству, можна припустити, що їхня загальна кількість перевищуватиме 2 тис. осіб.

Організовувалися також спеціальні підводи, якими евакуювали мешканців прифронтових населених пунктів. Велику кількість таких людей протягом 1941–1943 рр. переміщено і до села Яструбине. Відомо, наприклад, про перевезення таких переселенців з села Павлівка (1–10 квітня 1942 р.). Для цього було задіяно аж 8 підвод, наданих господарством «Ленінець» [3, арк. 72]. Таких евакуацій було досить багато, оскільки мова йде про регіон, близький до зони бойових дій. Особам, переміщеним на цей час до Яструбиного, складно було пристосуватися до життя у нерідному для них населеному пункті. Поставало багато проблем, пов'язаних з житлом, господарством, продовольством тощо. Одним з таких переміщених був І. Й. Сидоренко. Він звертався до Яструбинської сільської управи 1 квітня 1942 р. з проханням «виділити мені землі для посіву городніх культур» [4, арк. 24].

На початок лютого 1942 р. у Яструбиному мешкали 165 осіб (службовців, робітників, селян), які були недостатньо забезпечені продовольством. Староста сільської управи піднімав питання про видачу їм 6930 кг зерна на 7 місяців [4, арк.12]. У деяких яструбинців були проблеми навіть з житлом, оскільки німецьке командування могло використовувати його у власних потребах

або ж воно могло бути експропрійованим радянською владою ще під час розкуркулень 1930-х років. Так, хата П. Гуленкової (так ім'я записане у документі) при господарстві імені Сталіна була відібрана під конюшню. На жаль, у документі не вказано чи це сталося у роки радянської окупації, чи вже з приходом німців. Жінці доводилося жити у хаті іншого яструбинця Личмана, який намагався її звідти виселити. Такий стан речей, безумовно, породжував конфліктні ситуації між односельцями. П. Гуленкова зверталася до сільської управи з проханням повернути її житло. Але чи було це питання вирішене на її користь, нам з'ясувати не вдалося [4, арк. 13].

У непростій ситуації опинилася Лукія Семенівна Скрипченко, яка повернулася у рідне Яструбине, але виявилось, що в її хаті по «вулиці Голобабівка тимчасово проживає Пороскунова Г. И.». Л. С. Скрипченко зверталася з проханням повернути її житло з земельною ділянкою або надати іншу хату з городом [4, арк. 26]. Хоча у документі про це не йшлося, але можна висунути припущення, що Л. С. Скрипченко могла бути однією з свого часу розкуркулених яструбинців, чия власність була конфіскована. Такі люди, повертаючись на батьківщину, часто стикалися з ситуацією, коли їхнє майно було роздане іншим односельцям. Подібні випадки були непоодинокими. Люди, які стали жертвами радянської політики розкуркулення, мали великі сподівання на те, що німецька окупаційна влада, яка була непримиренним ворогом радянської влади, зможе повернути їм втрачене майно. Для самої окупаційної влади це також було серйозною проблемою, оскільки не було чіткого механізму вирішення таких питань.

Більш яскраво такі ситуації ілюструє випадок з іншим яструбинцем, Андрієм Омеляновичем Пороскуном. 10 квітня 1942 р. він звернувся до Хотінського суду з заявою, де вказував, що свого часу його «розкулачила Советська власть вигнала з хати все забрала». З того часу там мешкає «Любченко Фидоска Прокоповна и делаить капость моему хазяйству», зокрема були зіпсовані фруктові дерева. А. О. Пороскун просив повернути його колишню власність. Хотінський суддя з цього питання видав яструбинському старості П. Г. Личману резолюцію, щоб той до появи закону про повернення майна розкуркуленим особам заборонив Ф. Любченко псувати колишню власність А. Пороскуна. А якщо вона порушить цей припис, то її слід буде притягти до суду

[4, арк. 27]. Для уточнення відомостей, наданих А. О. Пороскуном, вже 16 квітня міліціонер Яструбинської сільської управи Н. Й. Прийменко разом з понятим М.А. Попинакою та заявником прибули за адресою, де раніше мешкав останній. З цього приводу був складений відповідний акт. З документу дізнаємося деякі деталі цього конфлікту. Виявляється, під час розкуркулення безпосередню участь у виселенні господаря брала донька Федоски В. Любченко («викидала Пороскуна з хати»), вірогідно вже тоді претендуючи на його майно. На цей момент Ф. П. Любченко вже мала декілька попереджень від службовців сільської управи та колишнього власника, щоб не рубала садові дерева і «не палила постройки». Але ці попередження нею ігнорувалися. Садок на городі був занедбаний, були спалені чотири сволоки і стеля з сараю [4, арк.28–28зв].

Вірогідно, на деяких осіб представники влади звертали певну увагу, або підозрюючи їх у чомусь, або розглядаючи їх як можливих кандидатів на якісь посади. Наприклад, 7 квітня 1942 р. до сільської управи Яструбиного звернувся К. С. Ковалевський з проханням видати йому довідку, яка б підтверджувала, що він не був членом комуністичної партії і протягом 1938–1941 рр. працював вчителем у Яструбинській середній школі. Староста управи П. Г. Личман звернення К. Ковалевського направив до завідуючого школою з вимогою з'ясувати «чи був Ковалевський членом партії, чи ні». Того ж дня завідувач яструбинської школи на ім'я сільського старости повідомляв про К. С. Ковалевського, що той «дійсно працював викладачем історії в Яструбинській сер. школі та до 1941 р. не був партійний» [4, арк. 25, 29]. Можливо така довідка була необхідна К. Ковалевському для вільного пересування районом або ж для працевлаштування.

На адміністрацію громадських господарств покладалося збирання відомостей про яструбинців і їх рідних, які перебували у таборах, на фронті тощо. Наприклад, староста господарства імені Бочкіна 8 травня 1942 р. інформував Яструбинську сільську управу про те, що за підрахунками і чутками від населення відомо, що на фронті перебували 53 особи (але де саме і скільки з них загинули на той час було невідомо); у таборах – 13 осіб, двоє там загинули. Не мав староста даних про односельців, задіяних у партизанському русі (у документі в цьому місці позначено «точних доказів немає»). А відомості з цього ж

питання, подані 10 травня (вірогідно подавалися всіма старостами приблизно одночасно на запит німецького командування) старостою господарства імені Сталіна, містять такі дані: на фронті перебували 90 осіб, одного вбито; у полоні було 28 яструбинців, троє там померли; кількість партизанів – невідома. По господарству «Ленінець» староста звітував про 173 земляків на фронті і шістьох загиблих, 18 осіб, які перебували у таборах (двоє там загинули). Інформації про партизанів він не мав, як і інші старости. По господарству «Заможне життя» староста вказував на 39 чоловіків, які воювали на фронті, двох, які знаходилися у таборах (один помер). Кількість вбитих на фронті та учасників партизанського руху йому була невідома. По господарству «Червоний Лан» старості було відомо про 77 односельців-фронтників та 8 полонених. Кількість партизанів, загиблих на фронті чи таборах була невідома [3, арк. 78, 84–86, 165].

Наявні, перш за все, архівні матеріали висвітлюють і багато інших аспектів повсякденного життя жителів села Яструбине та розкривають маловідомі чи взагалі недосліджені досі сторінки історії цього населеного пункту. А в цілому, окреслений нами у цій роботі тематичний напрямок є досить перспективним для подальшого вивчення. Отримані дослідницькі результати стануть вагомим внеском у розвиток регіональної історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Багалея Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в XVI–XVIII ст., собранные в разных архивах и отредактированные Д. И. Багалеем. Харьков, 1886. Т. 1. 362 с.
2. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. Р-2160. Оп. 1. Спр. 2.
3. ДАСО. Ф. Р-2160. Оп. 1. Спр. 5.
4. ДАСО. Ф. Р-2160. Оп. 1. Спр. 7.
5. Корнієнко О. М. Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк 1659–1765 рр. К.: Наш час, 2008. 488 с.
6. Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Харків: ВД «Райдер», 2002. 252 с.
7. Миллер Д. П. Архивы Харьковской губернии. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. 1902. Т. 13. С. IV, 197–435.
8. Охріменко М. Л. Витоки наші. Голос Клію з теренів літописного Псла. Суми: Триторія, 2018. 208 с.

Бровко Альона Григорівна

доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кандидат історичних наук

ВИКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАНТЕЛЕЙМОНА КОСТЯНТИНОВИЧА СКОРДЕЛІ В НІЖИНСЬКОМУ ЛІЦЕЇ КН. БЕЗБОРОДЬКА

Пантелеймон Костянтинович Скорделі народився 7 квітня 1846 року в с. Слобода Мана Орґеєвського повіту Бессарабської губернії у дворянській грецькій родині.

Дворянській рід Скорделі брав свій початок від православних грецьких переселенців з острова Крит. Дворянський титул рід Скорделі отримав завдяки діяльності прадіда Пантелеймона, який служив воєводам Валахії. Батько Пантелеймона – Панагїон ніс військову службу у Валахії, проте, на початку ХІХ ст. вийшов у відставку та оселився у Бессарабії, яка, на той час, за результатом Бухарестського мирного договору, підписаного між Російською та Османською імперіями, увійшла до складу Росії. Саме тут Панагїон одружився та отримав у придане селище Слобода Мана в Орґеєвському повіті. Окрім Слободи Мана, Панагїон мав земельні наділи і в інших селищах – Малаєшті та Ісакові.

Родина Панагїона Скорделі мала трьох дітей – Костянтина, Теодора та Михайла. Прагнучи дати своїм дітям гарне матеріальне забезпечення, Панагїон відправив своїх синів на військову службу, де вони потрапили до 37 піхотного полку в Єкатеринбурзі. Старший син Костянтин під час російсько-турецької війни брав участь у штурмі турецької фортеці Рахово. Після завершення війни, за станом здоров'я Костянтин з чином прапорщика йде у відставку. Повернувшись до батькового маєтку у селищі Мані, Костянтин одружився на дворянці Марії Василівні та зайнявся виноградарством та виноробством чим, не аби як, збільшив прибутки родини. Іменним імператорським указом Костянтину було пожалувано дворянський титул із занесенням до другої частини родовідної книги [3, с. 98].

Костянтин та Марія мали одинадцять дітей, проте не всі доросли до юнацького віку. Тому родина, у подальшому, виховували лише сімох дітей: 3-х доньок – Олену, Єлизавету та Балашу та 4-х синів – Василя, Федора, Костянтина та Пантелеймона.

Пантелеймон був найменшою дитиною у сім'ї. Своє дитинство він провів у маєтку батька, де й отримав початкову освіту. У 1856 році Пантелеймон вступив до Київської міської гімназії, яку закінчив з відзнакою у 1863 році з «правом на чин XIV класу».

Після закінчення навчання у гімназії, Пантелеймон деякий час проживав у Кишеневі на квартирі викладача німецької мови Генського. Вивчаючи німецьку мову, Пантелеймон готувався до складання іспитів з іноземної мови перед членами педагогічної ради Кишинівської гімназії та планував вступити до університету. Успішно склавши іспит та закінчивши Кишинівську гімназії, Пантелеймон вступає до Київського університету на юридичний факультет. Під час навчання він захоплюється правовими дисциплінами. Найбільший інтерес викликали лекції з цивільного та сімейного права, цивільного судочинства, які викладав професор В. Г. Демченко. У 1869 році П. Скорделі закінчив університет отримавши ступінь кандидата прав. Цього ж року, Пантелеймон був зарахований Радою юридичного факультету Київського університету до списку стипендіатів для приготування до професорського звання з цивільного права та цивільного судочинства під керівництвом В. Г. Демченка.

У 1871 році, на запрошення керівництва Ніжинського юридичного ліцею, Пантелеймон Костянтинович обіймає посаду професора на кафедрі кримінальних та поліцейських законів. Утім, переїзд до Ніжина передбачав значних грошових витрат, що призвело до появи певних матеріальних труднощів у П. Скорделі, на що він скаржився у листі до попечителя Київського учбового округу та висловлював прохання надати йому відшкодування витрат на переїзд у розмірі 120 руб.[3, с. 102].

Під час викладання в юридичному ліцеї м. Ніжина П. Скорделі розробляв власні конспекти лекцій з кримінально-правових дисциплін. Зокрема, в архіві зберігся «Конспект лекцій про злочинність» в якому автором розкривалась проблема історичного розвитку публічного звинувачення у різних державах Європи, висвітлювались причини неосудності та механізми вчинення злочину.

Аналіз лекцій професора Пантелеймона Костянтиновича дає змогу стверджувати, що він підтримував підхід про поділ кримінального права на матеріальне та формальне. Значну увагу у лекціях автор приділяв роз'ясненню поняття складу злочину [3, с. 103].

Варто відзначити, що лекції з кримінального права П. Скорделі читав за спеціально розробленою ним програмою. У програмі були визначені питання про склад злочину, його внутрішню та зовнішню сторони, а також їх ознаки. До того ж, окрім лекцій з кримінального права, професор Пантелеймон Костянтинович читав лекцій з цивільного права, історії права та кримінального судочинства.

Окрім викладацької діяльності при Ніжинському ліцеї П. Скорделі паралельно виконував обов'язки члена Ради Ніжинського ліцею та її секретаря, а також почесного мирового судді. Слід відмітити, що посаді мирового судді Пантелеймон Костянтинович приділяв особливу увагу. Він брав активну участь у засіданнях з'їздів мирових суддів до тих пір, доки остаточно не покинув м. Ніжин.

Незважаючи на те, що маючи значне навантаження при ліцеї та виконуючи низку адміністративних завдань та вказівок П. Скорделі не забував про свою магістерську дисертацію та знаходив час для роботи над нею. У 1874 році він успішно складає іспит на ступінь магістра цивільного права. Звертається до керівництва ліцею з проханням надання йому відпустки з метою поїздки до Києва, Одеси, Кишинева для подальшої роботи над своєю дисертацією.

Під час викладацької діяльності у ліцеї П. Скорделі завжди слідкував за новими надходженнями літератури до книжкового магазину м. Києва та купував її за необхідності, оскільки прагнув підвищити рівень знань та наукових досягнень своїх вихованців. Зрозумівши, що для освоєння матеріалу однієї аудиторної роботи зі студентами явно замало, Пантелеймон Костянтинович став практикувати підготовку його слухачами самостійних досліджень на задану ним самим тему, застосовуючи при цьому історико-порівняльний метод. Одним із таких слухачів, кому П. К. Скорделі доручав підготувати самостійне дослідження, був Петро Д'яковський, який підготував дослідження на тему «Про предмет злочину», яке мало рукописний вигляд і залишилось неопублікованим [1, с. 18]. Також варто відзначити ще одного ліцеїста – А. Доманського, який цікавився обставинами, що обтяжують покарання в кримінальному праві. Саме даній темі він присвятив своє невеличке дослідження під назвою «Обставини, що збільшують покарання», яке мало вигляд рукопису [1, с. 20.].

Такий підхід до викладання не залишився не поміченим з боку студентського загалу. Діяльність професора високо оцінювали вихованці ліцею. Зокрема, ліцеїст П. Коробка зазначав: «Результатом занять Скорделі було: складання курсу та сумлінне й акуратне читання лекцій. «Курс Кримінального Права» був виданий за його записками слухачами 1874 року в Києві. Оскільки мета ліцейної освіти полягала в приготуванні практичних юристів, то Скорделі викладав свій курс досить докладно. ...Історію кожного інституту викладали коротко, а потім слідував докладний виклад системи чинного права, із критичною оцінкою російських законів порівняно з іноземними. Якщо цей курс являв собою добру компілятивну переробку найкращих сучасних підручників Кримінального Права, то і це була поважна праця для людини, яка тільки-но взялася за викладацьку діяльність» [3, с. 301].

У 1874 році Юридичний ліцей у Ніжині був закритий і П. Скорделі переїхав до Києва, де обійняв посаду секретаря Київської контори Державного банку. Згодом, П. Скорделі відкрив власну нотаріальну контору, остаточно залишивши викладацьку та наукову діяльність.

Окрім практичної діяльності Пантелеймон Костянтинович брав участь у громадських заходах міста. Зокрема, був обраний у 1877 році постійним членом та секретарем Юридичного товариства, яке відкрилось при Київському університеті за участю викладачів В. Г. Демченка та О. Ф. Кістяківського. Брав участь у загальному зібранні Київського руського драматичного товариства.

Після одруження на Марії Олександрівні у 1895 р. П. Скорделі з дружиною повертається на батьківщину – у с. Мана. Де упродовж 1896-1902 рр. обіймає посаду почесного члена Бессарабського губернського попечительства дитячих притулків, а також почесного мирового судді Орґеєвського повітового з'їзду мирових суддів.

Перебуваючи на невисоких посадах у Орґеєвському повіті, П. Скорделі продовжував підтримувати зв'язки з промисловцями та підприємцями Києва, що, у свою чергу, забезпечувало йому непоганий дохід. Зокрема, він був членом Правління Київського земельного банку та товариства Деміївського цукрово-рафінадного заводу у м. Київ, а також обіймав посаду члена Ради Петроградського міжнародного комерційного банку.

Таким чином, незважаючи на недовготривалу викладацьку діяльність П. Скорделі при Ніжинському ліцеї кн. Безбородька, він зробив вагомий внесок у розвиток правових дисциплін та підготовку вихованців даного навчального закладу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Березін П. С. Невідомі учні викладача кримінального права в Ніжинському юридичному ліцеї Пантелеймона Костянтиновича Скорделі. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозиуму, 21–22 вересня 2012 року*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 17–21.
2. Берзін П. Цивіліст, який прямував дорогою кримінального права (Пантелеймон Костянтинович Скорделі). *Юридична Україна*. 2016. № 9-10. С. 96–109.
3. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко: [Юбил. сб.]. 2-е изд., испр. и доп. СПб.: б. и., 1881. 474, СХСII с.

СЕКЦІЯ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Власенко Валерій Миколайович

*доцент кафедри історії, Сумський державний університет,
кандидат історичних наук, доцент*

УКРАЇНСЬКИЙ ГУРТOK В ЄГИПТІ: НОВІ ДОКУМЕНТИ

Внаслідок поразки в Українській революції 1917–1921 рр. національно-демократичних сил до влади в країні прийшли більшовики. Це спричинило еміграцію великої частини їхніх супротивників, а також просто біженців від «більшовицького раю» (політика воєнного комунізму). Вони розпорошилися по різних країнах Європи, Азії та Африки. Вихід на еміграцію здійснювався кількома хвилями й у різних напрямках. Уродженці та жителі України виїздили з батьківщини як у складі білих армій Денікіна і Врангеля, так і Армії УНР, а також самотужки. Один струмок цього великого потоку у 1919–1920 рр. був спрямований до Єгипту, де вояки білих армій і біженці були інтерновані у кількох таборах, що перебували під контролем англійських військ. Більшу частину з них складали ті, хто був мобілізований до армій Денікіна і Врангеля в українських губерніях. Це була неоднорідна спільнота. Серед них були ті, хто однозначно визнавав себе українцем або росіянином. Між цими двома групами існувала ще одна – так звані «малороси», які визнавали свою окремішність відносно росіян лише у мові та культури, не відділяючи себе від Росії взагалі та російської еміграції зокрема.

На відміну від політичних центрів української еміграції (Австрія, Німеччина, Польща, Франція та Чехословаччина) та її провінційних осередків у деяких країнах Європи, які знайшли докладне висвітлення у науковій літературі, досліджень щодо українських емігрантів у Північній Африці взагалі та в Єгипті зокрема обмаль. Невеличкі сюжети про них є у працях істориків Н. Сидоренко [7, с. 226–240], І. Срібняка [8, с. 49, 53; 9, с. 200–202] і В. Власенка [2, с. 24–25; 3, с. 186, 189, 191] та філолога Н. Розінкевич [6, с. 304–311]. Серед опублікованих джерел слід

згадати спогади колишнього хорунжого 1-го Українського запасного полку в Одесі, підпоручика Армії УНР Г. Божка [1], епістолярій І. Огієнка [5, с. 120] та повідомлення у тогочасних емігрантських часописах «Воля» (Відень, 1921), «Громадський вісник» (Прага, 1921), «Українська правда» (Відень, 1921), «Українська трибуна» (Варшава, 1922) й «Український скиталець» (Відень, 1923).

Нещодавно знайдені у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) документи розкривають нові аспекти життєдіяльності українців в Єгипті та їх зв'язок з державними інституціями УНР в еміграції у 1921 р. Саме тому автор ставить собі за мету ввести до наукового обігу ці документи, охарактеризувавши їхній зміст.

У фонді 1113 «Управління преси та інформації УНР» (Київ, Вінниця, Рівне, Кам'янець-Подільський) є дві справи, які містять три листи Українського гуртка (УГ) в Єгипті. Зауважимо, що гурток виник у липні 1920 р. спочатку існував конспіративно, згодом – легально [4, с. 238–239]. Перший лист датований 26 квітня 1921 р. Це машинописна копія короткого листа голови управи УГ Д. Майстренка та писаря О. Різника до Центрального бюро біженців з України (Тарнів), в якому зазначається що гурток має затверджений англійською владою статут, в якому сформульовані головні завдання організації: об'єднання інтернованих українських вояків, налагодження зв'язку з українськими організаціями й інституціями, організація «систематичного одержування» інформації про події в Україні, здійснення культурно-просвітньої діяльності та піклування про добробут і захист інтересів членів гуртка. Подається інформація про вже здійснені гуртком заходи: влаштування лекцій на тему сільського господарства, організація хору і театральної секції, випуск власного рукописного часопису «На руїнах». Йдеться і про проблеми у роботі гуртка: брак матеріальних засобів і української преси (отримували лише журнал «Воля») та зв'язку з українськими інституціями. Налагодили зв'язок лише з Посольством УНР в Туреччині, до якого ще у червні 1920 р. зверталися з проханням про повернення на батьківщину та приєднання до Армії УНР. Тому автор листа прохає про допомогу у вирішенні цих проблем, особливо щодо отримання українських часописів і літератури з історії, кооперації, сільського господарства та ін. Наприкінці листа подано список українців (22 особи, імовірно однополчан), місцезнаходження яких управі УГ невідоме. Просять

допомогти в їх розшуку. Вказана адреса гуртка: Egypte, Alexandria, Sidi-Bishr, Camp «В», Ukrainsky Hurtok [10, арк. 33–33 зв].

Цей лист потрапив і до канцелярії Директорії УНР, про що свідчить розпорядження керуючого справами Директорії про відправку гуртку інформаційних матеріалів – відозви Головного отамана військ УНР до населення України від 18 березня 1921 р. (5 примірників), наказу № 1 по Повстанським Військам УНР (5 примірників) та книги П. Певного «За волю та державність» (2 примірники) (11, арк. 84).

У другому листі від 16 листопада 1921 р. Д. Майстренко звертається до директора агенції «Українпрес». Дякує за надісланий нею лист від 17 жовтня того ж року, а також за передплачені агенцією для гуртка газети і журнали. Автор листа відповідає на поставлені попереднім листом запитання. Повідомляє про те, що УГ нині одержує такі газети з Європи, як «Українська трибуна», «Українське слово», «Рідний край», «Вперед», «Український прапор», «Соборна Україна», «Українська Республіка», «Соціалістична думка», «Наша правда» і «Громадський вістник», а також з Америки – «Український голос», «Народна воля», «Народне слово», «Свобода», «Нова Україна», «Січові Вісти», «Українські робітничі вісти», «Українські щоденні вісти». Крім того, надходить і російська емігрантська газета «За свободу». З-поміж українських журналів – «Воля України» та «Світ дитини». Всі ці видання зберігаються у читальні гуртка при табірній бібліотеці. Ними користуються не тільки українці, але і росіяни і навіть їхні діти. Автор листа обіцяє невдовзі подати більш докладну інформацію про Український гурток в Єгипті. Підпис голови управи гуртка завірений печаткою організації [12, арк. 17–17 зв]. Машинописна копія цього листа зберігається і в інших справах цього [10, арк. 69] та інших фондів [13, арк. 141–141 зв].

Третій лист є найбільш інформативним. Він датований 20 грудня 1921 р. Адресат – директор агенції «Українпрес». Голова управи УГ в Єгипті у відповідь на лист від 17 жовтня того ж року подає докладну інформацію про діяльність гуртка. Починає з кількісних показників та місць перебування. На момент написання листа в таборі Сіді-Бішр налічується 1774 біженці з колишньої Російської імперії, зокрема 1228 чоловіків, 391 жінка та 155 дітей. Питома вага уродженців України серед них коливається в межах 60–80%.

Усі біженці розміщені у трьох таборах. У таборі «А» мешкають переважно сімейні, здебільшого колишні військові й урядовці добровольчої армії. У таборі «В» живуть виключно колишні старшини і козаки добровольчої армії – демократичний елемент. З-поміж них багато колишніх учителів, учнів і студентів середніх і вищих шкіл, різноманітних чиновників і урядовців та звичайних робітників. Діє низка громадських організацій, серед яких – Український гурток, Російське («Московське») культурно-освітнє товариство, Спілка інвалідів, а також різноманітні майстерні (чоботарів, шевців та ін.). У таборі «Д» (називають «генеральським») проживають також сімейні, але виключно генерали та сановники царської Росії. Був ще один табір, в якому розміщувався шпиталь. Там перебувало близько 100 осіб, переважно важкохворих та покалічених.

Далі автор листа описує управління, побут і роботу таборян. На чолі таборів стояли призначені англійською владою комендант-ти. Майже всі з росіян, хоча були і «землячки-україножери», котрих одне слово Україна в пропасницю кидає» [12, арк. 27–28]. Опікується таборами англійський інспектор, який слідкує за порядком, чинить суд і розправу.

Умови для життя, на думку автора листа, були цілком прийнятні. Таборяни жили в бараках на 6 відокремлених кімнат, в яких мешкало по 4–5 осіб. Кожному надавалося ліжко з матрацом і ковдрою. Одягом («добропорядним») і взуттям забезпечували англійці.

Табори розташовані за 1,5 км від моря та м. Александрія. Вихід з табору цілком вільний. Бажаючим працювати англійці охоче йшли на зустріч. Для цього видавали відповідні документи (на день чи на місяць) – так звані «daily pass» або «monthly pass». Близько 200 таборян англійці найняли для охорони численних складів в Александрії та її околиці Мех (ймовірно, Al Mah). Їх годували і платили за роботу 3 єгипетські фунти на день. На охороні складів працювало 18 українців – членів гуртка [12, арк. 28–29].

Окремо автор листа приділив увагу громадському життю українців взагалі та членів гуртка зокрема. Підстав для зачеплення щодо діяльності УГ не було, оскільки він діяв легально, за затвердженням англійцями статутом. До його складу належало близько 60 осіб. Невелика кількість членів, на думку керівника

гуртка, пояснювалася тим національно малосвідомим контингентом, який прибув до Єгипту у складі білих армій, та активною агітацією російських монархічних сил проти гуртка. Росіяни весь час намагалися припинити діяльність гуртка, але на заваді стояла англійська влада. У боротьбі росіянам допомагали і «землячки-малороси», що також стримувало частину українців вступати до гуртка.

Культурно-освітня діяльність гуртка впродовж 1,5 року перебування в Єгипті була продуктивною, оскільки серед його членів було багато колишніх учнів і студентів, учителів та кооператорів (найбільш свідомий елемент українців). Гурток налагодив зв'язок з багатьма українськими організаціями та інституціями в Європі й Америці, жваво листувався з Посольством УНР в Туреччині, звідки всі члени гуртка одержали українські паспорти. Завдяки цим зв'язкам у червні 1921 р. була відкрита власна читальня, фонд якої налічував близько 500 назв книг, зокрема і твори В. Винниченка, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, Т. Шевченка та інших авторів. Серед читачів – українці, росіяни та їхні діти, а також біженці з інших місць – Александрії, Ісмаїлії та Мекси. Дехто з них, на думку автора листа, став уважніше ставитися і до «української справи» та розуміти її.

Висловився голова управи УГ і щодо перспектив розвитку українського руху в Єгипті. На заваді йому став від'їзд найбільш активної частини гуртка до Чехословаччини для продовження навчання в Українському вільному університеті, що у жовтні 1921 р. відкрився в Празі (передислокований з Відня). Ще одна група планувала виїзд туди найближчим часом. Д. Майстренко також зауважив, що ширяться чутки про відправку біженців з Єгипту до Сербії (йдеться про Королівство сербів, хорватів і словенців), що взагалі могло б призвести до ліквідації УГ в Єгипті. Цим і завершується лист [12, арк. 30–32].

Відзначимо, що лист написаний гарною українською мовою. Його автор був колишнім народним учителем. На момент написання листа він – голова управи УГ, до того гуртком керував уродженець Лебединщини Григорій Пустог'вар. Великий вплив на діяльність гуртка справив професор Микола Косюра – майбутній викладач Української господарської академії в Подєбрадах (Чехословаччина), який не тільки давав поради щодо організації культурно-освітньої діяльності, але і читав для гуртківців лекції з

природознавства, ґрунтознавства, геодезії та лісівництва. Він один із перших виїхав до Чехословаччини і радив молодим членам гуртка продовжити навчання в українських вищих школах у цій країні. Його порадою скористалася молодь Григорій Божок, Григорій Пустогвар, Федір Ільченко та інші. Одна частина виїхала безпосередньо до Чехословаччини, друга – до Болгарії, а звідки згодом – до Чехословаччини.

В інших фондах ЦДАВО також є справи, які містять листи керівників УГ в Єгипті до дипломатичних представництв УНР. Автором виявлено такий лист Д. Майстренка й О. Різника до голови Дипломатичної місії УНР в Парижі від 6 грудня 1921 р. [14, арк. 11].

Отже, характеристика листів керівників Українського гуртка в Єгипті 1921 р. засвідчує, що неподалік від м. Александрія діяв осередок української політичної еміграції, який провадив активну культурно-освітню діяльність, налагодив зв'язок з українськими організаціями й інституціями в Європі та Америці, зокрема з державними установами УНР в еміграції. Перспективними, на думку автора, є дослідження подальшої долі цього гуртка в Єгипті, його філії в Болгарії та окремих членів, які опинилися в Чехословаччині, де закінчили вищі школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Божок Г. Українці в Єгипті. Регенсбург: Укр слово, 1946. 24 с. Републікація спогадів: Коваль Р., Моренець В., Юзич Ю. Сумщина в боротьбі. Біографії, історії, спогади. Київ, 2017. С. 177–193; Історична правда. 2020. 6 липня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/07/6/157771/>.
2. Власенко В. Друга хвиля міжвоєнної української політичної еміграції у Південно-Східній Європі. *Сумська старовина*. 2013. № 40. С. 22–35.
3. Власенко В. Третя хвиля міжвоєнної української еміграції до Болгарії. *Дриновський збірник*. Харків-Софія: Академічно-видавничий центр «Проф. Марин Дринов», 2014. Т. 8. С. 184–195.
4. Лист з Єгипту. «Український гурток» в Александрії, Сіді Бішр. *Воля*. Відень, 1921. Т. 2. Ч. 6/7. С. 238–241.
5. Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907–1968) / Редкол.: Ляхоцький В. П. (гол. ред). Т. 2. Київ: УНДІАСД, 2001. 478 с.
6. Розінкевич Н. В. Засоби психологізму в творі інтернованого вояка Гриця Божка «Українці в Єгипті». *Київські полоністичні студії*. Київ: Талком, 2019. Т. XXXV. С. 304–311.
7. Сидоренко Н. М. Національно-духовне самоствердження: у 3 ч. Ч. 2: Преса інтернованих українці та цивільної еміграції (Чехія. Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924 рр.). Київ: Дослідницький центр історії укр. преси, 2000. 262 с.

8. Срібняк І. Початки української військової еміграції на Балканах (1921–1923 рр.). *Військово-історичний альманах*. Київ, 2006. № 2. С. 45–55.
9. Срібняк І. В. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919–1924 рр.). Київ: Київський лінгвіст. ун-т, 2000. 280 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 148. 75 арк.
11. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 218. 124 арк.
12. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 134. 33 арк.
13. ЦДАВО. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 112. 176 арк.
14. ЦДАВО. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 142. 582 арк.

Міллер Наталія Василівна

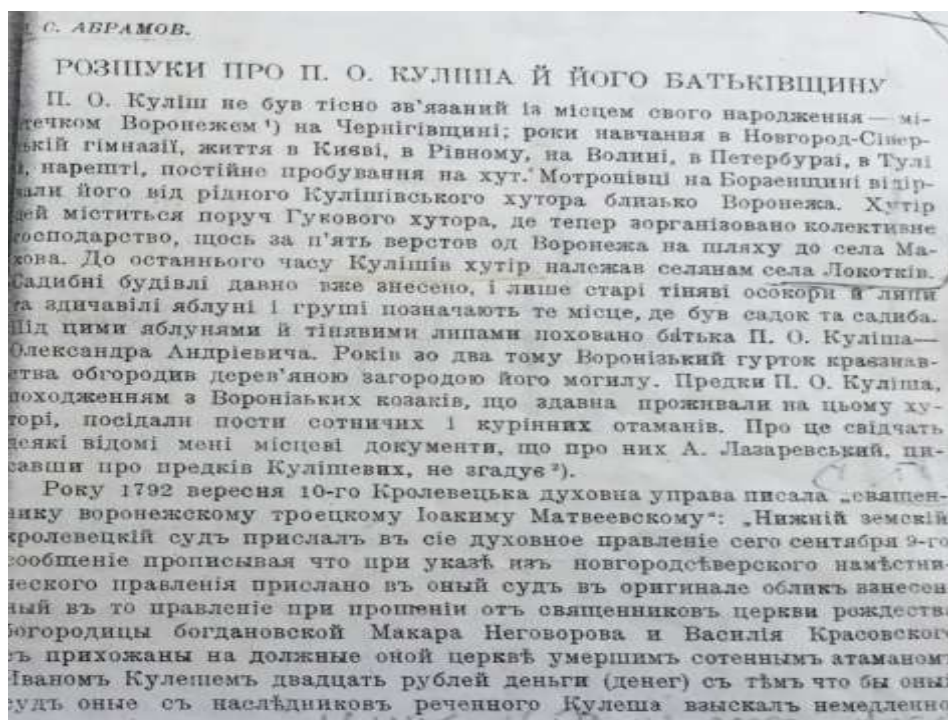
незалежний дослідник

ВОРОНІЗЬКЕ ОТОЧЕННЯ П. О. КУЛІША В ДОСЛІДЖЕННЯХ І. С. АБРАМОВА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СУЧАСНИХ КРАЄЗНАВЧИХ РОЗВІДОК (ДО 150-РІЧЧЯ І. С. АБРАМОВА Й 205-ЛІТТЯ П. О. КУЛІША)

Життєвий і творчий шлях відомого письменника-земляка Пантелеймона Олександровича Куліша цікавив теж не менш відомого етнографа, фольклориста, археолога, педагога... Івана Спиридоновича Абрамова впродовж усього життя. Про це говорить низка його статей та спогадів. Сучасні кулішезнавці дослідження І. Абрамова відносять до першоджерел біографії (воронізький період) письменника [11; 15].

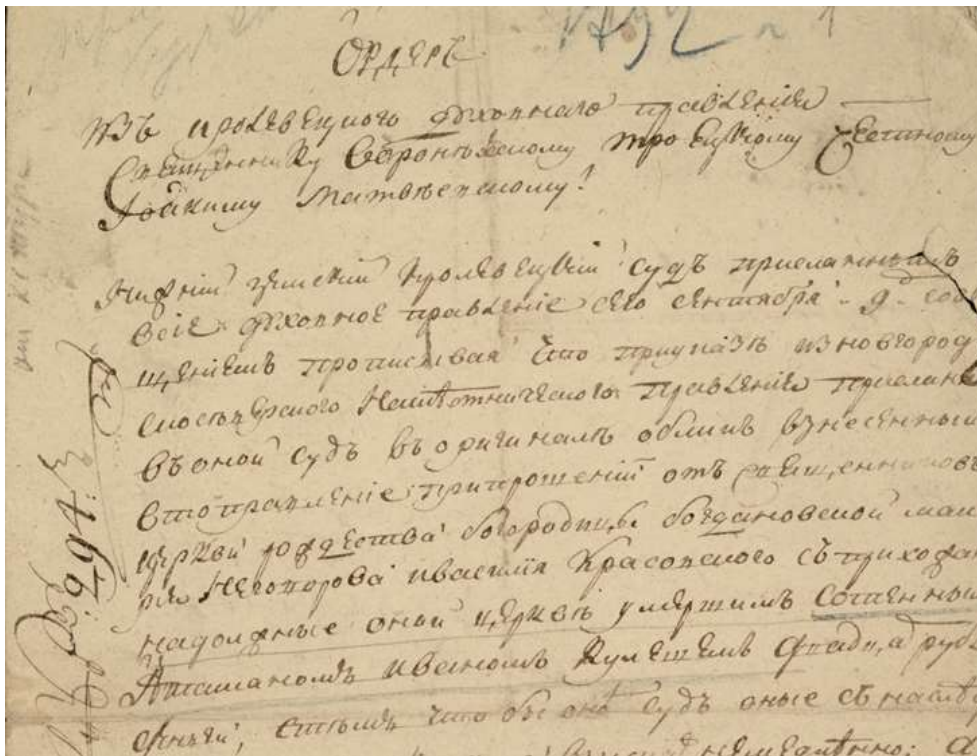
Мета статті – зробити короткий огляд публікацій Івана Абрамова про рід видатного земляка й доповнити сучасними краєзнавчими дослідженнями. Першою з праць І. С. Абрамова про воронізьку рідню П. Куліша була нотатка під назвою «Дед П. А. Куліша», опублікована 1905 року в часописі «Киевская старина» [2]. Основою для неї послужив знайдений Іваном Спиридоновичем у парафіяльному архіві воронізької Соборно-Михайлівської церкви документ 1788 року, що знайомить нас з родиною Якова Івановича Куліша (35 років), його дружиною Марією Григорівною 35-и років та їхніми дітьми – Єфросинією, 16 років, Олександром, 12 років. У цій замітці Іван Абрамов помилково називає сина Якова – Олександра батьком Пантелеймона Куліша.

Як відомо, батьком Пантелеймона Куліша був Олександр Андрійович, племінник вище згаданого Якова Івановича Куліша.

І.С. Абрамов «Розшуки про П.О. Куліша й його батьківщину»

1931 року в «Науковому збірнику Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови» з'являється розлога стаття Івана Абрамова «Розшуки про П. О. Куліша й його батьківщину» [4]. Це вже було своєрідне намагання дослідити родовід земляка й далекого родича (рідний брат Івана Абрамова – Петро перебував у шлюбі з онукою двоюрідної сестри Пантелеймона Куліша – Наталії Романівни Куліш, у заміжжі Шкура). У цій розвідці Іван Абрамов виправив свою помилку, якої допустився у повідомленні «Дед П. А. Кулиша», назвавши Олександра Яковича батьком Пантелеймона Олександровича. Зокрема, він зазначає, що Яків Куліш – це рідний брат Андрія Куліша, діда письменника. Наводить Іван Спиридонович і нові свідчення про родинне оточення П. Куліша, спираючись на «Ордер из Крелевского духовного правления священнику воронежскому троецкому Иоакиму Матвеевскому» [17]. Датується цей документ із особистої архівної колекції Івана Абрамова 1792 роком. Цей «Ордер...» допоміг з'ясувати, що в Якова та Андрія Кулішів був ще старший рідний брат Дем'ян (помер, коли Яків та Андрій були малолітніми), за дружину він мав рідну сестру священника церкви Святої Трійці Якіма Матвієвського – Ірину (Ярину).

«Ордер із Крелевецького духовного управління...», 1792 р.

У цій публікації І. С. Абрамов подає ще низку фактів про інших родичів Пантелеймона Олександровича, але не за особистими дослідженнями, а спираючись на повідомлення воронізького краєзнавця-самоука Дмитра Єрофійовича Макаренка (1862–1940). Тут слід зазначити, що, відомості, подані Іваном Спиридоновичем,

Краєзнавець
Дмитро Єрофійович Макаренко

необхідно розглядати в контексті його біографії. Стаття вийшла 1931 року, а в 1930-му році він, живучи й працюючи педагогом у Ленінграді, підготував рукописні матеріали про письменника-земляка, щоб на їхній основі подати низку статей в українські видання чи архіви [13]. З погляду сучасних краєзнавчих досліджень, потрібно зробити уточнення чи виправлення хибних повідомлень, поданих І. С. Абрамову краєзнавцем Дмитром Єро-

фійовичем Макаренком, для подальшого внесення змін у наукові біографічні кулішезнавчі джерела. Перевірити правдивість тих фактів Іван Спиридонович не міг через певні причини. По-перше, він жив і працював у Ленінграді, по-друге, над ним навис дамоклів меч ув'язнення. Рукопис статті датується 4 квітня 1930 року, а вже 30 грудня Іван Спиридонович перебував під арештом. 20 травня 1931 року він отримав вирок на 3 роки поселення в Північний край імперії як співробітник журналу «Краєзнавство» за «розповсюдження краєзнавчої літератури» [14]. Більш цинічної причини радянські сатрапи вигадати не могли. Відбувши покарання пів року, 18 листопада 1931 р. Іван Абрамов, завдячуючи впливовому товаришеві В. Д. Бонч-Бруєвичу, був звільнений.

Незважаючи на лихі часи, Іван Спиридонович устиг подати частину матеріалів про життєпис П. Куліша до «Наукового збірника Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови», який вийшов 1931 року в Києві.

Отже, подаємо доповнення й уточнення до родоводу Пантелеймона Куліша, поданому в цій публікації І. Абрамовим зі слів Д. Макаренка. За його свідченнями в Пантелеймона Олександровича нібито була сестра, котра вийшла заміж за священника села Дубовичі (нині село Конотопського району) й частину посагу, отриманого за нареченою, панотець продав жителю посаду Шостка (нині місто Шостка Сумської області) – Рябцеву, а той розпродав землю місцевим селянам. З огляду минулих і сучасних краєзнавчих досліджень відомо, що в Пантелеймона Олександровича був тільки рідний брат (і то тільки по батьку, матері в них були різні) – Микола. Ні дубовицьким, ні воронізьким краєзнавцям про зв'язки якихось родичів П. Куліша з Дубовичами наразі не відомо. Що стосується продажу спадкової хутірської землі письменника, то, дійсно, вона дісталася Рябцеву. Як відомо, Кулішеві угіддя знаходилися в судовій тяжбі до 1856 року за несплату боргу друкарні [12, с. 133–134]. Шосткинський краєзнавець В. Д. Кириєвський ідентифікував ім'я цієї особи. Ним був Рябцов Іван Іванович, що «працював цейхвартером (завскладом) на Шосткинському пороховому заводі. Одна з його садиб знаходилася за Глухівською заставою ліворуч дороги на село Локотки (нині мікрорайон міста Шостка Сумської області), так званий старожилами Рябцов сад» [8, с. 168–169]. Помилковим було повідомлення Д. Макаренка й про батькових сестер (тобто сестер Олександра

Андрійовича, батька Пантелеймона): «У батька П. О. було дві сестри. Одна одружилася з якимось Новіком, друга віддалася за Осипа Шкуру. Онука Кулішивни та Осипа Шкури тепер замужем за П. С. Абрамовим» [4, с. 47].

За метричними книгами воронізьких церков встановлено, що сестри, дійсно, були, але не в Олександра Андрійовича (його сестра Дарія померла в молодому віці), а в Пантелеймона Олександровича, двоюрідні, Олександра й Наталія, – доньки Романа Андрійовича Куліша. Про Олександрю (Лесю), 1816 року народження, Пантелеймон згадував у своїх автобіографічних творах, а про однолітку Наталію дізналися порівняно недавно [15, с. 135]. Після тривалого опрацювання актів культової реєстрації, тобто метричних і сповідальних розписів, знайдено відомості про подальші долі Пантелеймонових сестер у перших. Стало відомо, що Олександра вийшла заміж за дворянина села Ображіївка (за 15 км від Воронежа) Василя Лукича Боровика. Нагадаємо, з військовим товаришем Василем Автанасійовичем Боровиком із цього села була одружена Єфросинія, донька її прадіда, сотенного воронізького отамана Івана Куліша. Наталія Романівна побралася з нащадком стародавнього воронізького козацько-старшинського роду Шкур, – Йосипом Івановичем. Мотрона Закорко, онука Наталії та Йосипа, стала дружиною Петра Спиридоновича Абрамова [9].

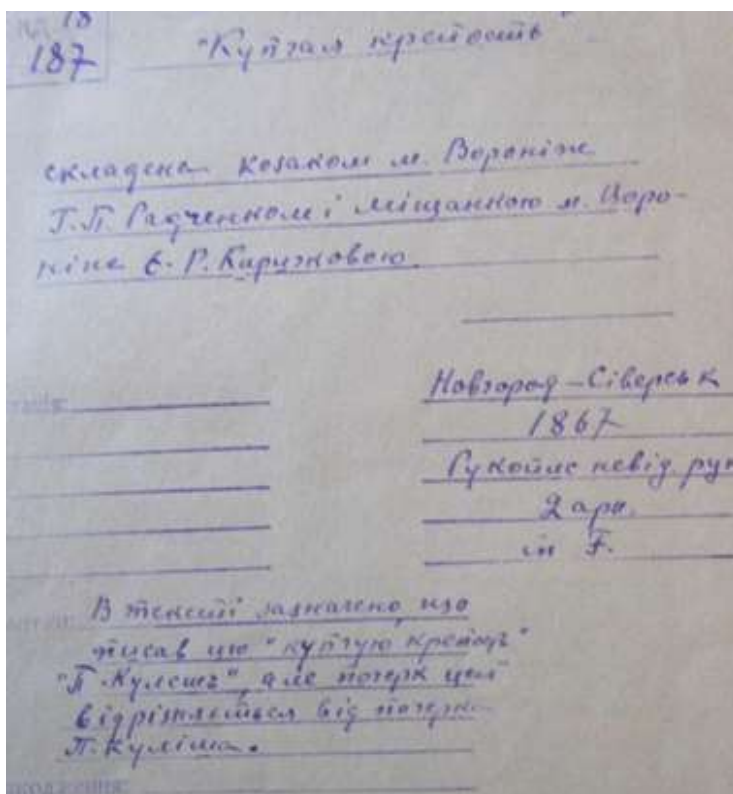
Хто ж тоді одружився з Новіком? У Пантелеймона Олександровича була ще племінниця Ганна (02.02.1834–16.02.1895), яка й стала дружиною воронізького дворянина Андрія Артемовича Новика. Саме їхні нащадки по синах Василю й Григорію проживали (живуть і нині) на урочищі «Кулішівщина», про що й повідомляв Іван Абрамов.

Ще один документ – це лист-стаття під назвою «До характеристики оточення, із якого вийшов Пантелеймон Куліш», що знаходиться в архівному відділі київського Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, надісланий із містечка Вороніж, ймовірно, (дата на листі не зазначена) 1931 року, після звільнення Івана Абрамова із заслання, коли він певний час мешкав у Воронежі [6, арк. 1–5.] До листа був прикріплений рукопис фрагменту (копія рукою І. С. Абрамова) судової справи, яка під назвою «О незаконно родившей дворянки священной дочери девице Ульяны Пясецковны в хутори дворянина

Якова Кулеша мужского пола младенца, которое найдено неживое» знаходилася в особовому архіві І. С. Абрамова. Копія з оригіналу цього документа після смерті краєзнавця була розпорошена по різних архівах та приватних колекціях. Надрукована не була. Авторкою цієї статті знайдено окремі аркуші справи [18]. Із листа І. Абрамова та фрагментів судового документа дізнаємося про події, що сталися 1806 року на хуторі Якова Івановича Куліша (рідний брат Пантелеймонового діда – Андрія Івановича Куліша) з його родичкою, донькою священника Уляною Дмитрівною П'ясецькою. Ця справа ближче знайомить нас з предками Куліша по батьковій лінії, дає інформацію про стан та власника хутора Кулішів. У листі Івана Абрамова й самій справі є деякі розбіжності: Іван Спиридонович називає Марію, дружину Якова Куліша, старшою донькою Марфи П'ясецької, а в судовій справі Марія, за показами свідків, – рідна сестра Марфи П'ясецької. Гадаємо, це ближче до істини, бо дівоче прізвище Марії Григорівни Куліш – Павловська [7, арк. 26] та й за роками Марфа не може бути матір'ю Марії. Що цікаво, у Воронежі донині зберігся будинок, у якому частково відбувалися події, описані в тій судовій справі.

26 грудня 1944 року в сумській газеті «Більшовицька зброя» [1] була опублікована невеличка замітка І. Абрамова «Автограф Куліша». Наведемо її зміст: «Знайдено автограф відомого українського письменника П. О. Куліша, який народився в 1819 році в селі Вороніж Шосткинського району нашої області.

Автограф являє собою купчу кріпость на город, написану 1867 р. для родича П. О. Куліша – воронізького козака Григорія Пархомовича Радченка, на гербовому папері.

«Купча кріпость», 1867 р.

На купчій є такий напис: «Писав цю купчу кріпость в Новгород-Сіверському Повітовому суді П. Куліш». На папері є водяний знак «1864» і державний герб [3, с. 83].

Ця замітка була написана Абрамовим на основі документа, що знаходився в його особистій колекції і який він (певно, 1948 року чи раніше) через свого знайомого, літературознавця О. І. Кисельова, співробітника Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР, туди надіслав [16, с. 100]. У Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Тараса Шевченка НАН України авторці цього допису вдалося ознайомитися з цим архівним документом [5].

Невеличкий документ з двох аркушів дає певні відомості про містечко Вороніж та його жителів за 1867 рік, зокрема про діда Івана Спиридоновича – Єгора Абрамова. Але кулішезнавці не згоджуються, що текст «Купчої...» писав Пантелеймон Олександрович Куліш: почерк не його, не був він судовим чиновником та й знаходився на той час на службі в Польщі. У Новгород-Сіверському суді тоді працював тезка із села Бугринівка Новгород-Сіверського повіту Пантелеймон Микитович Куліш. До речі, цей Пантелеймон навчався одночасно з Пантелеймоном воронізьким у Новгород-Сіверській гімназії та був його далеким родичем.

Не мають документальних підстав і повідомлення І. С. Абрамова про народження П. Куліша на хуторі та поховання там його батька Олександра Андрійовича. Сучасні краєзнавчі дослідження розвіюють ці твердження [10]. Іван Спиридонович іноді повідомляв також, що батьківській дім письменника знаходився на Кулішівці (Трисвящині) у Воронежі. Гадаємо, стовідсотково упевнений він не був, документально не підтверджував, а більшість повідомлень щодо родичів Пантелеймона Куліша отримував із вуст воронізьких краєзнавців. Хоча, якби була в нього така можливість, то він міг би сам сходити й поспілкуватися з родичами Куліша по лінії небоги Ганни – Новиками, які жили через город від Абрамових. Чому він цього не зробив, залишається тільки гадати. Після повернення з другого заслання (1933–1937) І. С. Абрамов до смерті (†1960) проживав у рідному Воронежі. Працював учителем, до останніх днів – бібліотекарем і продовжував краєзнавчу діяльність. Він ще подав у місцеву пресу низку статей, зокрема й про П. Куліша, але нічого нового з певних причин (він «неблагонадійний», а Куліш вже «буржуазний націоналіст») дослідити не міг.

Воронізькі краєзнавці протягом низки років вели активні пошуки родинного оточення свого видатного земляка – Пантелеймона Олександровича Куліша. Працювали в архівах, музеях, бібліотеках, шукали нащадків, поховання предків. Це дало свої результати. Тепер справа за кулішезнавцями – увести до наукового обігу зібраний і документально підтверджений матеріал.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамов І. С. Автограф П. Куліша. Більшовицька зброя. 1944, червня.
2. Абрамов І. С. Дед П. А. Куліша. *Киевская старина*. 1905. Май. Отд. II. С. 157.
3. Абрамов І. З історії та культури селища Вороніж: фольклорно-етнографічні та краєзнавчі нариси / Упорядкув., передмова, примітки С. В. П'ятаченка. Суми: Видавництво «МакДен», 2007. 132 с.
4. Абрамов І. С. Розшуки про П. О. Куліша й його батьківщину. *Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови*. К., 1931. Т. III. С. 45–51.
5. Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Тараса Шевченка НАН України. Ф. 18. № 181. Арк. 1–2.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського (ІР НБУВ). Ф. X. Од. зб. 16801. Арк. 1–5.
7. ІР НБУВ. Ф. 14. Од. зб. 4814. Арк. 26.
8. Кириєвський В. Д. Кулішів хутір. *Родинні та духовні скарби Білозерських-Кулішів*. Київ, 2019. С. 168–169.
9. Міллер Н. Нові матеріали до життєпису та оточення Пантелеймона Куліша (воронізький період). IX Міжнародний конгрес українців. Літературознавство. Збірник наукових статей (До 100-річчя Національної академії наук). НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ. С. 391–402. URL: http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=2034&Itemid=468.
10. Міллер Н. Батьківський хутір у житті й творчості П. О. Куліша. *Родові таємниці Сіверянського краю. Збірник матеріалів IX-х історико-генеалогічних читань. Новгород-Сіверський, 2021. Вип. 9*. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2021. С. 245–256.
11. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія: у 2 т. Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. Український письменник. Київ: Український письменник, 2007. 463 с.
12. Павлушков М. П. Куліш у Тулі на засланні. *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. К., 1927. Кн. XIII-XIV. С. 111–143.
13. Російський державний архів літератури й мистецтва. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 1–14.
14. Рязанова Т. Життєпис Івана Абрамова – генеалога Пантелеймона Куліша й Ганни Барвінок. *Родинні та духовні скарби Білозерських-Кулішів*. Київ, 2019. С. 195–205.
15. Ситий І., Федорук О. До родоводу Куліша. *Український археографічний щорічник*. К., 2010. Вип. 15. С. 129–139.
16. Терлецький В. Пантелеймон Куліш та його воронізьке оточення у дослідженнях І. С. Абрамова. *Сіверянський літопис*. 2005. № 6. С. 99–102.
17. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 2232. Спр. 46. Арк. 1–1 зв.
18. ЦДІАК України. Ф. 2232. Спр. 53. Арк. 1–2.

СЕКЦІЯ 2

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Михайліченко Микола Анатолійович

*доцент кафедри державно-правових дисциплін та українознавства,
Сумський національний аграрний університет,
кандидат історичних наук, доцент*

ГЕННАДІЙ ПАВЛОВИЧ КОТЕНДЖІ: ДО 85-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Ця стаття є даниною пам'яті одного з провідних науковців Сумського національного аграрного університету, діяча грецької общини Геннадія Павловича Котенджи. Я вперше почув про нього у 2012 р., коли розпочав свою роботу у Сумському НАУ. На жаль, мені не вдалося особисто поспілкуватися із Геннадієм Павловичем, на той момент він вже тяжко хворів і за короткий час відійшов у засвіти. Проте я мав можливість працювати з його особистим фондом, матеріали якого зберігаються і частково експонуються в музеї історії СНАУ. Він містить наукові праці, відзнаки, світлини, особисті документи й речі вченого, а також публікації, присвячені його життєвому й науковому шляху (усього 52 одиниці зберігання). Ці матеріали склали основу даної публікації.

Г. П. Котенджи народився 1 травня 1939 р. у Маріуполі, в грецькій родині. У 1956 р. закінчив середню школу, близько року працював помічником кіномеханіка кінотеатрі «Батьківщина», й вже наступного року успішно склав іспити для вступу до Харківського зооветеринарного інституту. У часи навчання Геннадій Павлович брав участь у роботі наукового гуртка при кафедрі конярства та скотарства (згодом він стане аспірантом цієї кафедри), його наукові доповіді на студентських конференціях у Києві, Харкові й Луганську визнавалися кращими. Пропрацювавши два роки у відділі керівництва станціями штучного запліднення тварин при Житомирській обласній державній племстанці, він повернувся до своєї альма-матер для продовження навчання у аспірантурі. У 1967 р. ним була підготовлена і наступного року успішно захищена кандидатська дисертація, примірник якої зберігається у музеї історії СНАУ. У музеї також можна побачити настільний годинник

марки «Агат», подарований Геннадію Павловичу співробітниками та аспірантами кафедри скотарства і конярства ХЗВІ у серпні 1968 р., вочевидь у зв'язку з початком нового етапу в його житті та науковій кар'єрі [3; 4, с. 8-9; 5, с. 248-249].

З 1968 по 1980 роки Г. Котенджжи працював на посаді доцента кафедри спеціальної зоотехнії Пензенського сільськогосподарського інституту, у 1971–1977 рр. був деканом зооінженерного факультету [4, с. 9]. Свого часу Геннадій Павлович передав до музею історії СНАУ кілька пам'ятних речей, які стосуються цього періоду його роботи, зокрема випускний альбом 17-го та 18-го випусків вчених зоотехніків ПСГІ випуски (1972 та 1973 роки навчання), а також письмовий прибор з дарчим написом від випускників 1972 р.

У 1980 р. Г. П. Котенжи розпочав роботу у Сумському філіалі Харківського державного сільськогосподарського інституту імені В. В. Докучаєва (нині Сумський національний аграрний університет), обійнявши посаду доцента кафедри тваринництва. У 1989 р. від захищає докторську дисертацію на тему «Формування молочного типу худоби для механізованих ферм та комплексів» (її примірник також зберігається у музеї історії СНАУ) й наступного року очолює кафедру технології виробництва продукції тваринництва. Під його керівництвом співробітники кафедри стали співавторами знов створеного в Україні молочного типу бурої худоби, а в 2003 р. – нової української бурої молочної породи і двох заводських ліній бугаїв-плідників Елеганта і Стретча, а також брали участь у створенні сумського внутріпородного типу української чорно-рябої молочної породи. Геннадій Павлович проводив велику роботу зі збереження генофонду лебединської породи, створення стад м'ясних порід в умовах Лісостепу України, формування стад молочної худоби, здатних до інтенсивних технологій виробництва молока на фермах і комплексах з різними формами власності. Багато років він був провідним спеціалістом лабораторії розведення бурої породи Інституту розведення і генетики тварин УААН, членом ради по бурих породах великої рогатої худоби [4, с. 9–10; 5, с. 249–250].

Г. П. Котенджжи є автором 233 наукових праць з тваринництва, у тому числі монографії та посібників для вищих навчальних закладів, шести винаходів, на які отримав авторські свідоцтва. Під його керівництвом підготовлено більше 150 дипломних робіт та 10 кандидатських дисертацій [4, с. 10].

Праця Геннадія Павловича гідно вшанована, він був нагороджений найвищою відомчою заохочувальною відзнакою України – нагрудним знаком МОН України «За наукові та освітні досягнення». Крім того, науковець був відзначений срібною медаллю ВДНГ СРСР та дипломом другого ступеню ВДНГ УРСР (посвідчення та нагрудні знаки до цих відзнак експонуються у музеї історії СНАУ). У 2002 р. йому було присуджено почесне звання заслуженого професора Сумського НАУ [4, с. 10; 6, с. 1].

Г. П. Котенджі брав активну участь у житті грецької діаспори, популяризації грецької мови та культури. У Сумах, зокрема на базі СНАУ, ним було сформовано групи з вивчення новогрецької мови. У 2006 р. він став одним із засновників Сумського обласного товариства греків «Відродження», був обраний заступником його голови. У 2007 р. з групою українських греків відвідав Афіни. Водночас, як згадував професор А. Т. Цвігун, Геннадій Павлович справляв враження щирого українця, виділяючись серед переважно російськомовного середовища своєю любов'ю до української мови та культури [1; 2; 4, с. 23].

На жаль, життя Г. П. Котенджі відзначалося не лише кар'єрними успіхами, науковими здобутками й громадськими активностями. На початку 1990-х років пішла з життя його жінка Алла Миколаївна, з якою Геннадій Павлович одружився ще будучи третьокурсником. Сам він тяжко хворів, пережив складну операцію [6, с. 1].

Життя Геннадія Павловича Котенджі обірвалося 3 грудня 2013 р., похований він на Міському кладовищі м. Суми, неподалік від Петропавлівської церкви. У пам'яті колег він залишився не лише видатним науковцем й талановитим педагогом, а й всебічно розвиненою і висококультурною людиною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Балджи А. В рай и обратно: путевой репортаж. *Эллины Украины*. 2009. № 11 (133). С. 4.
2. Доктор сельскохозяйственных наук профессор Сумского национального аграрного университета Геннадий Павлович Котенджи отметил 70-летний юбилей! *Эллины Украины*. 2009. № 5 (151). С. 6.
3. Котенджи Г.П. Оценка быков производителей черно-пестрой породы по форме, величине вымени и сосков, молокоотдаче и емкости четвертей их дочерей: дис... канд. с-г. наук. Харків, 1967. 210 с.
4. Котенджи Геннадій Павлович: бібліограф. покажчик наук. праць за 1966–2013 рр. / уклад: В. І. Ладика, Л. М. Хмельничий, Л. Д. Петрова; наук. ред. Л. М. Хмельничий. Суми, 2014. 95 с.

5. Проценко-Пичаджи А., Коссе Н. Жизнеописание заслуженных греков Украины (информационно-справочный материал) 1778–2008 гг. Мариуполь, 2009. 640 с.
6. Самойленко Л. Слово про ювіляра: грека вся країна знає. *Вісник СНАУ*. 2009. №4 (190). С. 1–2.
7. Савченко В. Здрастуйте, Геннадію Павловичу! *Вісник: газета Сумського державного аграрного університету*. 1999. № 9(38). С. 1.

Загребельна Ніна Іванівна

*доцент кафедри методології та методики суспільних дисциплін,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, кандидат
історичних наук, доцент*

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА СВЯТОГО МУЧЕНИКА ЙОСИПА БОНЯ: САВІНСЬКА ЦЕРКВА У ПОВСЯКДЕННІ ЖИТЕЛІВ СЕЛА ШАБЕЛЬНИКИ НА ЗОЛОТОНІЩИНІ (ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ)

Церковні та біографічні дослідження залишаються актуальними для сучасної української історичної науки. Впродовж багатьох століть церква була осередком духовного та культурного життя українського народу. Чимало видатних та непересічних українців присвятили своє життя духовному служінню. Їх імена нерозривно пов'язані з релігійним життям православної церкви в Україні, її розвитком, церковною організацією та становищем у різні історичні епохи.

Метою даного дослідження є узагальнений опис та аналіз створення та діяльності храму Святого Сави Освяченого села Шабельники на Золотоніщині протягом XVIII ст. – 1930-х років через призму висвітлення життєвого шляху регента церкви Йосипа Боня (1900–1938 рр.).

Аналізуючи клірові відомості церкви Святого Сави Освяченого села Шабельники Золотоніського повіту Полтавської губернії, яка датована груднем 1814 року, можемо зазначити, що храм збудований з дерева, до церковної служби є придатним та має один прихід. При Савінській церкві налічується 62 двори. Згідно з «указним положенням» для служителів церкви було визначено необхідну кількість дворів: для священика – 1 двір, для дячка – 1 двір та для пономаря – 1 двір [1].

Варто розглянути, на наш погляд, кліровий запис про родини священика та служителів храму. Священиком даної церкви був Володимир Торський, 34 роки (станом на 1814 рік). Він мав трьох синів: 11-річного Олександра, 4-річного Федора та 2-річного Симеона. Дяком церкви Святого Сави Освяченого був Андрій Торський (імовірно родич священика Володимира Торського). Йому був 21 рік. Станом на грудень 1814 року в Савінській церкві не було «пономаря по штату», а «звільнених по старості та хворобі не було» [3, с. 37].

Важливою складовою біографічних досліджень про духовенство церкви села Шабельники є відомість про освіту родини священика та церковних служителів станом на 1814 рік. Як зазначено у кліровій відомості, священик Торський «навчався у Переяславській семінарії нижніх класів синтаксису», його старший син Олександр «навчається в семінарії Переяславській латинській мові», а менші сини Федір та Симеон «помалолетству не навчаються». Штатний дячок Андрій Торський «навчався у Переяславській семінарії синтаксису» як і вищезазначений священик. В кінці документу ми можемо прочитати такий запис: «К сей ведомости села Шабельников священник Владимир Торский подписался» [1].

Серед збережених на сьогодні історичних документів сільського храму є клірова відомість церкви Святого Сави Освяченого села Шабельники Золотоніського повіту Полтавської губернії, датована 1847 роком. В ній знаходимо запис про те, що храм збудований у 1735 році «старанністю парафіян». Будівля церкви дерев'яна, з такою ж дзвіницею та обидві потребують ремонту. Престол в церкві один, холодний, в ім'я Преподобного Сави. Церковного начиння достатньо. При даному храмі «положено по штату: священник – 1, дьячек – 1» [2].

У кліровій відомості за 1847 рік містяться відомості про кількість та розмір земельних наділів, котрі перебували у власності церкви: «Земель при сей церкви усадебной и селидебной 1824 ра квадратных саженой: земля сия отведена для священника помещиком графом Василием Петровичем Завадовским. Акта на оных нет, пашеной и сенокосной земли для пользования священно и церковно-служителей от доброхотных жителей издавна определенно 20-ть десятин, которыми священно и церковно-служители пользуются» [3, с. 38].

В кліровій відомості ми знаходимо запис про наявність окремих житлових будівель для священика та причетника (дячка). Крім того можемо дізнатися про майнове становище духовенства Савінської церкви: «На содержание священно- и церковно-служителей жалование получается сто двадцать шесть рублей серебром в год содержание их посредственно» [2]. Відповідно держава офіційно виплачувала духовним особам 126 рублів чистим сріблом, що означало державне забезпечення та утримування православного духовенства.

Наступні записи є, на нашу думку, не менш цінними, оскільки вони характеризують та розкривають систему поземельних відносин між церквою та жителями села Шабельники: «Зданий к сей церкви принадлежащих никаких не имеется кроме пашеной восемнадцать десятин земли из которых двенадцать десятин ежегодно отдаются в наем и деньги получаемые обращаются в пользу церкви. Шесть же десятин этой земли каждый год состоит под общественной толокою» [2].

Виходячи з даного положення, можемо дійти висновку, що така регламентація економічних взаємин, які були нормою тогочасних відносин між місцевим населенням та церквою як домінуючою суспільною інституцією українського села XIX століття, утвердилася починаючи з часу відкриття та функціонування Савінської церкви. Землі ж цього храму, які перебували щороку під громадською толокою, імовірно, використовувалися для сезонного збору врожаю та інших видів громадських робіт [4, с. 14].

На початку XX століття центром духовності Шабельників була новозбудована Савінська церква, споруджена з дерева у 1898 році. Згідно з документом «Клировая книга по Полтавской епархии на 1902 год» [7]: «Савінська церква, дерев'яна, з прибудованою дзвіницею, холодна, побудована 1898 р. При храмі наявні: церковна бібліотека, церковно-приходська школа, будинок для квартири священика (5 кімнат, 23 куб. саж.), землі церковної – 20 десятин (82 квадратні сажени), орної – 34 десятини (801 квадратний сажень). Зарплата священика на рік становила 300 рублів, псаломщика – 100 рублів. Церква знаходиться від Консисторії в 250 верстах. Прихожан нараховується 640 чоловіків і 598 жінок. Посаду священика займає Іоанн Олександрович Буржинський (в сані священика – з 1901 року). Псаломщик – Феодор Константинович Зубковський (на цій посаді з 1883 року). Церковний староста

– козак Іоанн Захарович Якименко. У такому ж документі станом на 1912 рік церковним старостою зазначений Лука Андрійович Блоха» [5, с. 16–17].

Однією з непересічних особистостей, чиє ім'я закарбувалося в історії Савінської церкви першої половини ХХ століття є житель села Шабельники, регент вищезазначеного храму Йосип Бонь. У жовтні 1997 року його було занесено до числа 103-х святих новомучеників Черкаських.

Йосип Бонь народився навесні 1900 року в селі Шабельники Золотоніського повіту Полтавської губернії в старовинній козацькій родині Бонів. Рід Бонів походив з колишнього сотенного містечка Піщане Переяславського полку. Батько новонародженого, Варфоломій Дмитрович Бонь, український селянин. Оскільки хлопчик народився у день пам'яті святого Йосипа Піснеписця, його й нарекли на честь святого, котрий став для хлопчика небесним покровителем. Малий Йосип мав абсолютний музичний слух, чудові вокальні дані, здібності, володів, за родинними переказами, високим чистим голосом [6].

Перша світова війна 1914-1918 років обминула Йосипа – за його незрілим віком. 1917 рік, котрий перевернув життя сотень мільйонів людей, порушив і сталий побут родини Бонів і усього їхнього села і парафії. 1920 рік став для Йосипа визначним. Так склалися обставини, що місцевий псаломник (дяк) покинув церкву – через страх зламати кар'єру своїх дітей, які навчалися у закладах вищої освіти при новій владі. Дяк не хотів нашкодити майбутньому дітей своєю церковною посадою. Йосип з радістю зайняв звільнене паламарем місце у церкві Святого Сави Освяченого. Для двадцятирічного юнака очолити церковний хор видалося не тільки щасливою, але й дуже відповідальною подією. Він дуже ревно поставився до пропозиції священика; перш ніж прийняти її, Йосип радився з батьками.

Після отримання благословення настоятеля храму, Йосип Бонь вирушив до Красногірського монастиря, де був чудовий хор, яким керувала матушка Ольга -черниця з вищою музичною освітою і щирим, чуйним серцем. Монастир вже не діяв і його послушниці у більшості проживали в місті Золотоноша, співаючи у одному з діючих храмів – Свято-Троїцькому. Йосип без особливих зусиль зустрівся з Ольгою, і та не відмовила йому допомогти [6].

Два місяці вона навчала молодого регента. У короткий термін спромігся він засвоїти не лише музичну грамоту і основні базиси регентського мистецтва, а й все різноманіття церковних службових співів і відправ. Коли він повернувся додому з певним багажем знань, Йосип ревно готував організацію нового хору в сільській церкві. За спогадами односельців, хор став прикрасою архієрейської служби. Недільні й святкові богослужіння почали притягувати до Шабельників віруючих навіть з інших сіл: Драбова, Золотоноші тощо, що не могло не викликати роздратування з боку місцевого партійного керівництва.

Однак в місцевій адміністрації були зовсім інші плани на реалізацію таланту молодого регента: до нього з деяких пір почали придивлятися як до потенціального керівника клубної самодіяльності, яка саме увійшла у широку моду. Влада добре розуміла, що відірвати Боня від церкви – справа безнадійна. Адміністрація здійснювала неодноразові спроби фінансового заохочення Йосипа. На той час подружжя Бонів мало вже четверо дітей. У батьківській хаті було затісно, родина мешкала у глиняній мазанці на подвір'ї, яку гуртом пристосували під житло. Окрім вбогого прибутку від служби у церкві, Йосип мав на прожиток хліб з того залишку землі, який влада не відібрала після «націоналізації» [6].

Неспроможна відірвати його від церкви, влада знайшла вихід у тому, що «відірвала» від нього церкву: храм закрили – *«за непотрібністю, на вимоги трудящих»*. На той час в Україні діяла така практика – на загальних зборах мешканців села, а згодом на колгоспних зборах більшістю голосів приймали бажане рішення, і забирали церкву під зерносховище, під клуб або що. На Великодні свята, коли Йосипу виповнилося вже 29 років, він втратив найдорожче, що мав: улюблену церкву, улюблену службу і засоби до існування.

Родину Бонів чекала доля інших «куркулів», якби влада не мала своїх міркувань щодо Йосипа. Голова сільради, запросивши до кабінету Йосипа, у присутності голови новоствореного колгоспу запропонував йому очолити художню самодіяльність на посаді керівника клубу, з платнею на рівні голови колгоспу. Відповідь була однозначно негативною: *«срібники Іуди не приваблювали його»* [6]. Як свідчить син мученика – Віктор Йосипович, якому тоді йшов третій рік – влада помстилася швидко і безжально: хату

старого Боня відібрали, невдовзі відняли й корову, мазанку не було чим опалювати. Родина Бонів чудом пережила лихоліття Голодомору 1932–1933 років: все розпродали до табуретки, спали у сіні покотом на підлозі. Односельці потайки приносили членам родини милостиню, відриваючи шматок хліба від сім'ї, таким чином врятувавши їх від загибелі [6].

Хвиля голоду і розрухи прокотилася по всій Україні, – голоду, організованого злочинним радянським режимом. Йосип Бонь з родиною вижили, але він так і не став служити владі, перебиваючись випадковими заробітками. Люди зверталися до нього з своїми духовними потребами: з проханням прочитати псалтир або здійснити якусь церковну потребу. Сам же він ніколи не забував Бога у повсякденному житті.

Влада начебто відступила від незговірливого Йосипа, та все ж у слушний момент, його внесли до списків на знищення. За сфальсифікованим звинуваченням у контрреволюційній повстанській діяльності Йосипа Боня з батьком і з дев'яносто дев'ятьма мешканцями Шабельників та інших сіл Золотоніщини 6 березня 1938 року було заарештовано і відправлено до Черкаської в'язниці. 2 квітня 1938 року разом зі своїм батьком Варфоломієм Дмитровичем та десятками інших в'язнів Йосип Бонь був розстріляний у Черкаській в'язниці. У жовтні 1997 року його було занесено до числа 103-х святих новомучеників Черкаських.

Отже, упродовж багатьох століть православна церква була основним духовним осередком життя українського села. Антирелігійна політика радянської влади була спрямована на цілковите знищення православних святинь, але більшовицькому режиму не вдалося стерти пам'ять про людей, які віддали своє життя за віру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний архів Полтавської області (ДАПО). Ф. 706. Оп. 4. Спр. 96: Клірова відомість церкви Святого Сави Освяченого села Шабельники Золотоніського повіту Полтавської губернії за 1814 рік. Режим доступу: <https://www.familysearch.org/records/images/search-results?imageGroupNumbers=108125692&page=1>.
2. Державний архів Полтавської області (ДАПО). Ф. 706. Оп. 4. Спр. 300: Клірова відомість церкви Святого Сави Освяченого села Шабельники Золотоніського повіту Полтавської губернії за 1847 рік. Режим доступу: <https://www.familysearch.org/records/images/image-details?imageGroupNumbers=108128093&page=1&rmsId=TH-7778-109668-429-68&imageIndex=0>.

3. Загребельна Н., Яретик М. Краєзнавчі студії через призму досліджень Савінської церкви села Шабельники Золотоніського району Черкаської області. *Драгоманівські історичні студії: збірник наукових праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О. В. Потильчак; Кафедра джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, Історико-філософський факультет, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова*. Київ-Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2022. Вип. 7 (11). 173 с.
4. Загребельна Н., Яретик М. Регіональні студії через призму досліджень історії села Шабельники Золотоніського району Черкаської області (XVII – початок XX століття). *Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії: Збірник тез Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 175-ї річниці від дня народження Павла Рябкова та 65-ї річниці від дня народження Сергія Шевченка, м. Кропивницький, 18–19 жовтня 2023 року*. Кропивницький: РВВ ЦДУ ім. В. Винниченка, 2023. 278 с.
5. Макарчук Н. Шабельники: від козацьких джерел і до сьогодення. Черкаси: Видавець Макарчук Н. П., 2013. 208 с.
6. Мученики Іосиф Бонь і Григорій Єрмоленко. Режим доступу: <https://cherkasy-sobor.church.ua/2012/03/11/2012-03-11-11-53-39/#2024-10-27>.
7. Справочная клировая книга по Полтавской епархии на 1902 г. Полтава, 1902. 655 с. Режим доступу: <https://pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/library/material/8877/>.

Демиденко Надія Михайлівна

доцент кафедри гуманітарних дисциплін, Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

ПОЄДНАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ ТА МОРАЛЬНО-РЕЛІГІЙНОГО ВИХОВАННЯ: З ДОСВІДУ ШКОЛИ В КОНОТОПСЬКОМУ ПОВІТІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Історія розвитку світової наукової думки в області бджільництва нерозривно пов'язана з іменем Петра Івановича Прокоповича (1775–1850), якому належить епохальне відкриття: у 1814 році він вперше у світі винайшов рамковий вулик який дав можливість збирати чистий мед, не знищуючи крилатих трудівниць.

Але на особливу увагу заслуговує його багата спадщина в галузі педагогічної діяльності. У своєму маєтку в селі Митченки Конотопського повіту Чернігівської губернії він у 1828 році відкрив першу в Російській імперії і Східній Європі школу бджільництва з дворічним терміном навчання, яка проіснувала 52 роки (23 – за життя її засновника). Школа Прокоповича була відкрита за

підтримки Міністерства внутрішніх справ, в підпорядкуванні якого тоді перебувало сільське господарство.

Навчальний заклад, який по праву можна назвати творчою лабораторією, представляв собою ціле підприємство в господарстві дворянина П. І. Прокоповича, в яке входили приміщення для навчання, казарми для проживання учнів, їдальня і ін.

Кожного року у відповідності до спеціальної інструкції департаменту сільського господарства в губернії розсилались квоти прийому учнів до школи П. І. Прокоповича в залежності від стану бджільництва в тій чи іншій губернії. Так, згідно звіту про роботу школи за 1838 рік, в школі навчалось 78 учнів, направлені з губерній: Воронізької – 3; Гроднянської – 1; Катеринославської – 1; Землі Війська Донського – 2; Казанської – 1; Калузької – 1; Київської – 1; Курської – 5; Московської – 2; Могилевської – 2; Нижегородської – 1; Оренбурзької із башкирів – 12; Орловської – 3; Пензенської – 8; Полтавської – 7; Псковської – 3; Рязанської – 4; Смоленської – 3; Тамбовської – 5; Тверської – 1; Харківської – 2; Чернігівської – 5 [1, с. 173].

Необхідно зазначити, що в царській Росії не було подібної школи, в якій би всього за два роки неписьменного селянина навчили читати, писати і окремі спеціальності. Окрім того, завдячуючи школі Прокоповича бджільництво набуло державного значення. Так, з 1842 року його учнів на час навчання звільняли від рекрутської повинності. Випускники, які успішно працювали по спеціальності, виводились взагалі із рекрутських списків [2, с. 30].

Багаточисельними були приклади позитивних відгуків про високий рівень професійної підготовки випускників школи П. І. Прокоповича. Так, у 1836 році в «Землеробському журналі» власник великої пасіки О. Коренев висловлював захоплення що до діяльності одного з учнів Прокоповича: «Мій Воробйов, доглядаючи за бджолами, робив з ними просто чудеса...» [3, с. 440]. У подальшому випускники школи ставали не лише успішними бджолярами, а і викладачами у школах садівництва та землеробства, які пізніше відкривались в Російській імперії.

Багато сучасників задавали питання: завдячуючи яким педагогічним методам П. І. Прокоповичу вдавалося досягти таких блискучих успіхів у навчанні селянських дітей? Із біографії П. І. Прокоповича відомо, що він виховувався у православній родині (батько був священником), вісім років (1786–1794) навчався у

богословському класі Київської академії, яку закінчив із «прикрасним успіхом» [4, с. 431]. Знання, отримані в одному із найкращих духовних закладів Європи, фундатор школи прагнув передати своїм учням.

У П. І. Прокоповича був свій, глибоко філософський підхід до системи навчання і освіти взагалі, в основі якого лежало трудове виховання: «Перед пізнанням необхідно формувати погляд на явища і привчати руки до праці», – переконував засновник закладу [5, с. 53]. Оскільки більшість учнів були неписьменними (вік учнів – від 16 до 30 років), навчання розпочиналось із оволодіння грамоти. Вже через чотири місяці учні надсилали рідним додому листи, написані власноруч. Такі успіхи досягались, у першу чергу, завдяки використанню методики Д. Ланкастера (1778–1838). Ланкастерські школи виникли у Великобританії на початку ХІХ ст., у них застосовувалась система взаємного навчання. За Ланкастерської системи старші учні (монітори), отримавши вказівки і письмові матеріали від учителя, займалися з невеликими групами молодших школярів. У Росію ця система була завезена офіцерами-декабристами після поразки Наполеона. При навчанні солдат офіцери користувались саме цією системою навчання. У школі П. І. Прокоповича більш успішні учні займалися із відстаючими.

Кожен предмет у школі спочатку пояснювався на словах, потім – на практиці. Далі учням надавалась можливість виконати все те, що вони засвоїли з даної теми, на практиці. Заняття у класах продовжувались не більше двох годин, після чого учні виконували різні практичні завдання. Таким чином, теоретичні заняття завжди чергувались з роботою на пасіці та в садку. Як згадували старожили, учні П. І. Прокоповича ніколи не ледарювали, все робили власними руками.

Та все ж головною основою виховання, як засвідчують документи школи, що збереглися до наших днів, П. І. Прокопович вважав релігійно-моральне виховання. У школі утверджувались найвищі моральні якості, а добропорядність цінувалась навіть вище за професіоналізм. Прокопович дивився на освіту очима просвітника і гуманіста. У «Статуті» школи зазначалось, що учні повинні виховуватись так, щоб вони були добропорядними: «Зобов'язуюсь трубки не курити, тютюну не нюхати, горілки не пити і по вулиці не волочитися...» У п. 6 «Статуту» зазначалось: «Не буду сваритися з іншими, не буду нічого красти ні у гос-

подаря, ні в інших, а прикладу всі зусилля своєю працею і поведінкою, щоб заслужити ім'я чесною і доброю людини до себе, довіру і повагу» [6, с. 396].

У звіті про роботу школи за 1830 рік її керівник писав: «У школі один одного виправляє, вдосконалює; всякий вид ворожнечі і озлоблення всіма силами стараюсь між ними викорінювати. А поселяю веселу доброзичливість між собою ... доброму надається повага. Поганому не дають ходу. Ось істинне життя моєї школи» [7, с. 516].

На уроках, які проводились у школі, П. І. Прокопович неухильно проголошував, що всі людські пізнання, справи і наміри мають успіх від Божої благодаті і благословення Божого. Зокрема, в статті «Уроки, що викладаються у школі бджільництва», на питання: «Від чого всі добрі людські пізнання, справи і наміри отримують успіх?», він дає тверду відповідь: «Від Божої благодаті». А знайти її можна лише тоді, коли «людина при доброті душевній загориться думкою... й буде сильно в душі своїй просити про Божу допомогу... Це все здійснюється не словами, але сильною думкою, яка чітко уявляє те, що просиш...» [8, с. 278].

Разом з тим, П. І. Прокопович застерігав в «Уроках...», що успіх улюбій справі залежить не лише від Божої допомоги. Вона діє «як благодатний дощ на оброблену і засіяну ниву; але на незораній, незасіяній ниві дощ нічого не зробить» [8, с. 279].

Фундатор вітчизняної школи бджільництва окрім уроків, пропонував своїм учням так звані «читання на всі випадки життя». В них Прокопович проголошував, що Бог і люди завжди допоможуть доброму чоловіку. А такі якості як доброта, працелюбність, вірність найбільше цінуються людьми: «Люди скажуть свій суд кожній людині по його справах... хоча ти бідний, але чесний, таке добро дорожче всього на світі...» [9, с. 721].

Надзвичайно повчальними в «читаннях» є приклади порівнянь життя бджолиних сімей з життям людей. Наприклад, П. І. Прокопович пише, що чим менше бджолине сімейство вживає їжі, тим воно здоровіше і веселіше. І якщо людина жива і здорова, то це означає, що вона має достатньо їжі, а все решта – надлишок: «Творець влаштував так, що всяке надмірне вживання їжі тягне за собою важкі наслідки; напийся лишньої води, то і вода зробить шкоду. Бджоли, що без бджолиної матки переїдають, караються швидкою смертю; при переїданні люди під-

лягають хворобам; а ті хто постують бувають здоровіші і довговічніші» [9, с. 718].

Спираючись на Біблійні заповіді, П. І. Прокопович мудро повчав своїх підопічних: «Якщо завжди будеш добрим, будеш просити, а не роптати : тоді благодать Божа буде на тобі і на твоїй справі» [9, с. 720].

За час навчання в школі, де «доброму надавалась повага, а поганому не давали ходу», кардинально на краще змінювався характер вихованців. Так, член Імператорського Московського товариства сільського господарства О. Незделюкін звертав увагу на кардинальні зміни в поведінці учнів. Він посилав на навчання суперечливого за характером молодого чоловіка, а у школі Прокоповича він перетворився на людину зразкової поведінки.

Секретар Імператорського Московського сільськогосподарського товариства С. О. Маслов, який особисто відвідував школу П. І. Прокоповича, вів з ним багаторічну переписку, надзвичайно високо оцінював педагогічну діяльність П. І. Прокоповича. Він відзначав, що окрім науково-освітньої підготовки, пасічник – філософ головну увагу приділяв духовному вихованню своїх учнів. У статті «Про користь морального виховання в Школі Бджільництва» С. О. Маслов підкреслював, що «освіта без релігійно-морального виховання стане лише спотворенням вікового виховання» [10, с. 289].

Необхідно зазначити, що П. І. Прокопович виховує своїх підопічних перш за все власним прикладом. Закінчивши богословський клас Київської академії, відмовиться стати священнослужителем, чим накличе гнів батька і буде позбавлений спадщини. Але до кінця життя залишиться вірним заповідям батька, який просив по його смерті роздати гроші нужденним, побудувати церкву в селі і викопати колодязь на Батуринському шляху. До речі, Прокопович, як «людина в найвищій мірі благородна і сучасна», дав вільну своїм кріпосним ще до відміни кріпосного ладу [11, с. 493].

Отже, принципи, які були основою підготовки фахівців у школі П. І. Прокоповича, а саме – висока мораль, працелюбство, тісний взаємозв'язок теорії і практики можуть і повинні слугувати прикладом підготовки сучасних фахівців. Петро Іванович Прокопович вдало поєднував європейський досвід з кращими вітчизняними освітніми традиціями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Прокопович П. И. Избранные статьи по пчеловодству. М.: Госсельхозиздат, 1960. 311с.
2. Раковський Л. Е. П. І. Прокопович – засновник окультуреного бджільництва на Чернігівщині. *Проблеми історичного і географічного краєзнавства на Сумщині*. Чернігів. 2002. Вип. 5. С. 21.
3. Коренев А. Отзыв о Школе Г. Покоповича. *Земледельческий журнал*. 1836. № 6. С. 439–442.
4. Покорский-Жоравко А. И. Биографический очерк П. И. Прокоповича. *Труды Императорского Вольного Экономического общества*. 1876. Т. 11. С. 431–434.
5. О пчеловодстве П. И. Прокопович. Избранные статьи по пчеловодству [сост. Н. Ф. Федосов]. М.: Государственное изд-во сельхоз. лит. 1960. С. 53.
6. Прокопович П. И. Об открытии школы пчеловодства близ Батурина в с. Митченках. *Земледельческий журнал*. 1828. № 28. С. 389–412.
7. Прокопович П. И. Отчет за 1830 год по Школе пчеловодства. *Земледельческий журнал*. 1830. С. 515–545.
8. Уроки, преподаваемые в школе Пчеловодства г. Прокоповича. *Земледельческий журнал*. 1836. № 2. С. 478–479.
9. Прокопович П. И. О худых качествах надзирателей за пчелами (пасечников) Чтение. *Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России*. 1848. №9 . С. 714–722.
10. Маслов С. О. О пользе нравственного воспитания в Школе пчеловодства. *Земледельческий журнал*. 1835. № 2. С. 281–292.
11. Остен-Сакен Д. Е. Пчеловодство в Пальчиках. *Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России*. СПб., 1862. С. 489.

Дьякова Олена Василівна

незалежний дослідник, кандидат історичних наук, доцент

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА БЕЗПЕРЧОГО

Одним із важливих напрямів у педагогіці є вивчення навчальних предметів, пов'язаних із мистецькою тематикою, зокрема малюванням. Художня освіта має не тільки свої методичні особливості, а й постатей, котрі виховали плеяду визначних живописців. До таких особистостей відноситься Дмитро Іванович Безперчий. 2023 року минуло 110 років з дня його смерті, а 2025 – відзначатиметься 200-річний ювілей цього педагога-художника.

Метою даної роботи є висвітлення педагогічної діяльності Д. І. Безперчого у становленні визначних митців кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Життя і творчість цього педагога-художника сьогодні слабо представлене в українській історіографії. Найбільш ґрунтовною і популярною є книга Маріанни Чернової, виданої 1963 року [15]. Натомість до постаті Дмитра Івановича звертались й інші дослідники. Статтю про Д. І. Безперчого як педагога Генріха Семирадського написала С. Волошкіна [3]. Біографічна довідка про Д. І. Безперчого розташована на сайті Сумського обласного художнього музею імені Никанора Онацького [9]. Польська дослідниця А. Светославська, вивчаючи творчість художника Г. Семирадського, у своїх публікаціях згадувала його гімназійного учителя Д. І. Безперчого [16].

Розуміння становища, у якому перебувала мистецька освіта у Харківській губернії у другій половині XIX – на початку XX століть, а значить в період, коли працював і творив Дмитро Іванович, надають спогади В. П. Карпова й монографія Тетяни Паньок [5; 10; 12; 13].

Дмитро Іванович Безперчий з'явився на світ 17 жовтня 1825 року. Він був старшим (за іншими даними – другим) із шістьох дітей у родині кріпосного художника графів Шереметьєвих [8; 15, с. 5]. Місцем народження хлопця є слобода Борисівка, Грайворонського повіту Курської губернії (зараз – Белгородська область).

Через те, що поруч розташовувався Богородицько-Тихвінський монастир, основним промислом мешканців слободи було виготовлення церковного приладдя. Слава про їх майстерність була добре відома на півдні Російської імперії, «добираючись аж до Болгарії та Сербії» [15, с. 4]. У свій час кращим серед місцевих іконописців вважався Іван Безперчий, батько Дмитра. 1841 року Іван за богоугодні справи отримав від графа вільну для родини і влаштувався вчителем малювання в одній із гімназій Курська.

Зрозуміло, що першим вчителем малювання Дмитра Івановича став його батько. Любов до живопису могла пробудитися у хлопця ще й тоді, коли він був кріпаком. Як дворовий, Дмитро міг бачити колекцію картин, розташовану в графській садибі.

1841 року юнак подав прохання до ради Академії мистецтв щодо зарахування вільноприходячим учнем. Його прохання було задоволено і Дмитра зарахували до класу оригінальних фігур [15, с. 6]. Навчаючись в Академії, Безперчий знайомиться з різними техніками мистецького виконання. Найулюбленішою технікою згодом стане акварель.

Першим учителем Д. І. Безперчого в Академії був Іван Іванович Вістеліус [3, с. 32; 15, с. 7].

Завдяки старанням вже на початку 1842 року Дмитро Іванович переходить у головний, наступний клас, у квітні цього ж року його переводять до фігурного класу, а 1845 року його прізвище згадується в списках учнів натурного класу. При всій повазі до І. Вістеліуса юнак 1843 року звертається до ради Академії мистецтв з прохання перевести його до класу професора Карла Павловича Брюллова [15, с. 8].

Маючи скрутний матеріальний стан, Дмитро Іванович влаштовується переписувачем паперів при конторі Академії мистецтв. Ця служба не тільки забезпечує більш-менш нормальне існування, а й дає право на безплатне відвідування класів, зокрема й К. Брюллова.

Коли Д. І. Безперчий навчався у Санкт-Петербурзі, у місті віяли різноманітні політичні та філософські ідеї, які поступово руйнували існуючі в Академії мистецтв методи викладання та малювання. Для багатьох викладачів і слухачів стало зрозумілим, що класицизм відживає і мистецтво вимагає нового змісту і нових форм, нових методів роботи. Д. Антонович визначав цей час як «добу еkleктики та реалізму» [20, с. 396]. У цих умовах і формувалося світобачення Безперчого, його погляди на свою майбутню творчість.

Важливий вплив у цьому напрямку на нього зробив К. Брюллов, який намагався відійти від традиційних академічних методик. Крім того, Карл Павлович навчав своїх учнів розуміти музику, рекомендував побільше читати, проводив літературні вечори. Це призвело до того, що багато учнів К. П. Брюллова ілюстрували книжки популярних письменників XIX століття. Д. І. Безперчий зробив ілюстрації до балади В. Жуковського «Ленора», поем О. Пушкіна «Брати-розбійники», М. Лермонтова «Демон», М. Гоголя «Мертві душі» [4, с. 16, 18, 19, 28].

По закінченні Академії 1846 року юнак отримує право викладати в гімназіях і звання художника, яке у різних публікаціях подається по-різному. Так, М. Чернова пише, що Безперчий став «художником» [15, с. 16], Д. Антонович, що він отримав звання «свободного художника» [1, с. 10], укладачі біобібліографічного довідника «Кріпацька інтелігенція: український вимір (XVIII – початок XX ст.)» – «звання некласного художника історичного та портретного живопису» [7, с. 11].

На той час вакантною виявилась посада вчителя малювання у Ніжинській чоловічій гімназії при Юридичному ліцеї кн. Безбородька. Тут випускник Академії викладає малювання та чистописання [11, с. 42].

У XIX столітті малювання у середніх навчальних закладах викладалось по методиці художника-аматора Андрія Петровича Сапожнікова. Ця методика базувалася на вмінні викреслювати різні геометричні фігури. Дмитро Іванович у своїй роботі доповнив цю програму малюванням предметів побуту і натюрмортів, розповідями про творчість видатних художників, намагався навчити учнів фантазувати, вмінню самостійно мислити, критично аналізувати твори мистецтва, знати їх справжню вартість, розбиратися в технічних прийомах художника, «привчав вдивлятися у природу, знаходити в ній ледве помітні відтінки, взаємовідношення між півтонами, привчав їхнє око до сприймання найтонших взаємодій кольору і світла. ... Навчав спостерігати природу, життя з олівцем у руках» [15, с. 34]. Тобто Д. І. Безперчий використовував методи, які базувалися на принципах, закладених К. Брюлловим [15, с. 29, 33; 10, с. 59].

1850 року Дмитро Іванович переводиться на посаду вчителя малювання до 2-ї харківської гімназії. З цього часу його життя пов'язане із Харковом. Він купив ділянку землі на вулиці Садовій, де побудував будиночок, який, на жаль, не зберігся.

Свій метод викладання Д. І. Безперчий застосовує і на новому місті роботи.

У той час викладання малювання у Харкові вважалось неважливим і було поставлено вкрай погано. Гімназійний учитель малювання і чистописання, художник Василь Парфенович Карпов жалівся, що «класи малювання стояли поза рамками розподілу лекцій. Відмітки з малювання не бралися до уваги, і сам предмет малювання вважався приватним, непотрібним, зайвим» [5, с. 146]. Через це уроки були справжнім випробуванням для вчителів. «На уроках малювання зазвичай малювати не вчилися, а пустували, – зізнавався Василь Парфенович. – Крик, жарти, їжа пирогів і різної закуски, переписування віршів і відмінювання дієслів французькою мовою, глузування з учителя, кидання кульок з жованого паперу в стелю і на класну дошку і пускання за допомогою клацань паперових півників на класний журнал – ось ті заняття, які супроводжували щоразу клас малювання. Ні погрози вчителя, ні

ласкаві прохання, ні навіть погані відмітки у журналі за поведінку та успіхи – ніщо не допомагало» [5].

Натомість Д. І. Безперчому вдалося змінити ситуацію на своїх заняттях. Один із його учнів, художник Євген Агафонов згадував, що Дмитро Іванович був «нескінченно добрий, який зумів вселяти в наші душі велику любов до мистецтва і змусив нас полюбити малювальні класи, куди ми йшли з радістю, стомлені та змучені суворими педагогічними прийомами тих років» [4, с. 12].

У 1860-ті роки Дмитро Іванович одружується на Ользі Григорівні. Про це можна дізнатися із листа його учня і друга Генріха Семирадського, датованого 14 жовтнем 1864 року, де автор просить прислати фото учителя та Ольги Григорівни, яка була для художника великим другом і помічником [15, с. 8]. У подружжя народилося дві доньки Марія та Софія. На жаль, Софія померла молодою від туберкульозу.

Для утримання родини Безперчому прийшлося багато працювати. До того ж його авторитет як педагога зростав і незабаром він викладав не тільки у 2-й, а й у 1-й, 3-й (з 1864 року) гімназіях, у реальному училищі (з 1873 року).

У 3-й гімназії Дмитро Іванович ввів спочатку щорічні виставки кращих робіт гімназистів, а незабаром у навчальному закладі було створено постійну картинну галерею з учнівських робіт.

Реальне училище готувало хлопчиків для подальшого навчання у вищих технічних шкіл. Тому малюванню та кресленню тут приділялась значна увага – уже в першому класі на малювання відводилось шість півторагодинних уроків на тиждень. Це давало Д. І. Безперчому можливість ширше використовувати набуті під час навчання в Академії знання та удосконалювати попередньо набуту педагогічну майстерність.

Дмитро Іванович вмів виявляти талановитих і посередніх у малюванні дітей, тих, хто має хист, і тих, хто просто захоплюється малюванням. Він умів відрізнити справжній талант від захоплення малюванням, завжди був правдивий в оцінці здібностей своїх вихованців, не обманював ні учнів, ні їх батьків.

Серед його вихованців були два визначних професори, які не стали художниками, але залишили значний слід в науці. Це історик Максим Максимович Ковалевський та етнограф Микола Федорович Сумцов. Максим Максимович згадував, що його мати добре розбиралась у мистецтві, літературі й хотіла виховати

таким само сина. Однак історик зізнавався, що до живопису у нього «...ніколи не було найменших нахилів, і вчитель Безперчин [так в оригіналі – О. Д.] <...> навіть відмовився продовжувати зі мною заняття, кажучи, що хлопчик старанний, але цілком бездарний» [6].

М. Ф. Сумцов довгі роки дбайливо зберігав свій малюнок, зроблений у третьому класі. Не маючи покликання до живопису, етнограф писав: «вступив я до гімназії без найменшої підготовки до малювання; потім нічого не було такого, що давало б привід запідозрити в мені прихований талант і покликання до живопису, і якщо в наявності, можна сказати, прегарний для учня 3 класу малюнок у фарбах, з перспективою, з правильними тонами, навіть з почуттям і настроєм – то, значить, моє мистецтво було справою рук покійного вчителя і промовляє ясно про його старанність та вміння привчити око й руки учня і викликати в ньому самотійну маленьку художню творчість» [4, с. 12–13].

Не дивлячись на нездатність багатьох учнів до малювання, більшість із них стали гарними рисувальниками. Особливо уважно Дмитро Іванович ставився до талановитих дітей, розвивав і спрямовував їх здібності, вивчаючи кожного окремо. Він ніколи не боявся похвалити вихованця, зміцнити в ньому впевненість у своїх силах, додати йому мужності в обранні складного і тернистого шляху художника.

Для талановитих вихованців, Дмитро Іванович влаштовував несподіваний екзамен, щоб зрозуміти їх спостережливість, відчуття кольору. Для цього он просив прочитати дерево або хмарку і по рисунку визначав здатність дитини.

Таким чином він виявив і надав початкові знання таким знаменитим художникам, як Євген Агафонов, Сергій Васильківський, Петро Левченко, Порфирій Мартинович, Генріх Семирадський, Михайло Ткаченко, скульптор Володимир Беклемішев. Усі вони були різні за характером, першими нахилами у малюванні, натомість Д. І. Безперчий зумів роздивитися в них майбутніх художників. Так, він зумів розгледіти у С. Васильківському пейзажиста, хоча той в гімназії любив малювати карикатури на друзів і педагогів.

А ще серед його учениць була донька, яка мала здібності до живопису однак рано померла. Незадовго до цього не стало й дружини (1895 року) [8].

Щоб якось відволікти Дмитра Івановича від смутку втрати, друзі залучили його до громадської роботи. У цей час в українських містах зростала затребуваність в художній освіті. 1894 року Марія Дмитрівна Раєвська-Іванова вирішила відкрити у Харкові школи красних мистецтв і запросила Д. І. Безперчого до розробки уставу цього навчального закладу. Школа мала велике значення для подальшого розвитку мистецької та художньо-промислової освіти у Харкові (ця школа протягом багатьох років зазнала змін і зараз існує як Харківська державна академія дизайну і мистецтв).

1896 року місцева громадськість урочисто відзначила 50-річчя педагогічної і творчої діяльності Д. І. Безперчого. У своїх виступах колеги говорили про художника-педагога як про «чудового товариша» і «глибоко симпатичну людину». М. Іванова-Раєвська від імені місцевих художників прочитала і вручила ювілярові вітальний адрес. Ще один адрес з численними підписами піднесли учителю бувші вихованці, які навчались у технологічного інституту. 29 жовтня ц. р. лист вдячності надіслав Г. Семирадський. «Ваші передбачення, – писав він, – про золоту медаль, пенсіонерство за кордоном і успіхи на художній ниві надавали мені мужності у важкі хвилини сумнівів, нерозлучні з подоланням величезних труднощів мистецтва, на який приречений всякий художник-початківець. Згодом, ставши на ноги, я мав нагоду на кожному кроці переконуватися в розумності основ, які ви мені дали, основ широких, що давали можливість одночасно розвивати уяву та техніку і вимагали паралельної вправи в малюнку, живописі та композиції. Вся моя наступна художня діяльність створилася на цих вами посіяних засадах. Ви легко зрозумієте після цього, шановний друг і наставник, скільки глибокої вдячності накопичилося для вас у моїй душі, і який я щасливий, що міг вам це висловити з нагоди вашого ювілею» [4, с. 3–4].

11 листопада 1896 року дана подія була описана у місцевій газеті «Харьковские губернские ведомости». «З сльозами на очах зворушений ювіляр дякував усім присутнім за виявлену увагу», – відзначав кореспондент, описуючи цей захід [15, с. 36].

29 серпня 1900 року Безперчий був «увільнений від служби, за вислугу строку, згідно з його проханням, з мундиром, присвоєним посаді, яку він займав» [4, с. 2]. Як далі минало життя художника, невідомо, бо він вів усамітнене життя.

Протягом всього свого життя Безперчий віддавав перевагу педагогічній праці, хоч завжди з великим захопленням малював і вважав це своєрідним відпочинком, віддушиною у той непростий час. В основному він писав замальовки з життя малоросіян [5, с. 143]. Польська науковиця А. Светославська відзначала, що у Харкові Д. І. Безперчий «присвятив себе майже виключно документуванню життя малоросійського села в сценах, які все ще були в сентиментальному та романтичному дусі, але також поволі запроваджував більш реалістичний підхід» [16, с. 68]. А на думку Д. Антоновича, його творчість мала «більше інтимний характер, це були невеличкі і нерепрезентативні, а призначені для родинної інтимної обстановки» роботи [2, с. 359].

Однак ці полотна розкуповувались за невеликі гроші. Тому Дмитро Іванович вдався до іконописання і розпису церков, що у ті роки давало більший прибуток. У 1860-х – 1890-х роках Д. І. Безперчий чимало займається цією справою не тільки в гімназійних домових церквах, а й по селах Харківської губернії. В Криму він розписав каплицю в маєтку Шатової у с. Берекет. Однак на думку Д. Антоновича робота на релігійній ниві «це був присмерк його творчої праці» [1, с. 13], вважаючи вершиною його мистецтва все ж таки картини на українську побутову тематику.

За своє життя Дмитро Іванович жодного разу не робив власної виставки, хоча і мав чимало полотен.

Помер Дмитро Іванович Безперчий 17 вересня 1913 року. В останню путь колегу і вчителя проводжало небагато людей. Поховали його на Іоанно-Усікновенському кладовищі поруч з дружиною. На прощальній церемонії було мало народу, адже усамітненість і повідомлення про смерть не встигло набути достатнього розголосу. Бо вже 20 вересня у місцевій газеті «Южный край» був надрукований некролог, написаний етнографом М. Ф. Сумцовим. Лише через місяць газета «Утро» умістила некролог на смерть художника і лист Г. Семирадського, надісланий ним з Рима з нагоди 50-річного ювілею улюбленого вчителя.

Велике значення Д. І. Безперчого, як педагога, перш за все полягає в тому, що він виховав цілу плеяду видатних художників, яким він прищепив любов до України. На своїх полотнах учні Дмитра Івановича часто відображали красу її природи, побут звичайних людей. Також він удосконалив методики навчання малюванню у гімназіях і училищах, піднявши значення цього предмету для навчання і виховання підростаючого покоління.

Після смерті картини Дмитра Івановича Безперчого передали до Харківського музею образотворчого мистецтва. На превеликий жаль, під час німецької окупації у 1941–1943 роках частина творів митця згоріла. Наразі весь його творчий доробок, що зберігся, – картина «Сватання на Гончарівці», «Автопортрет», «Бандурист», «Ікона з трьома святими», «З поля», а також невелика кількість акварелей і малюнків зберігаються в художніх музеях Харкова, Сум і Києва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович Д. Дмитро Безперчий (1825–1913). Прага: Видавництво Української молоді, 1926. 17 с.
2. Антонович Д. Українська культура. Курс лекцій / передм. К. Костева. Український технічно-господарський інститут. Мюнхен, 1988. 520 с.
3. Волошкина С. Дмитрій Безперчий – харківський учитель Генриха Семирадського. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*: Зб. наук. пр. / Під ред. С. С. Єрмакова. Харків: ХДАДМ, 2002. № 9. С. 31–36.
4. Гордеев Д. П. Материалы для художественной летописи г. Харькова. Харьков: Типография «Печатное дело», 1914. 58 с.
5. Карпов В. П. Харьковская старина: из воспоминаний старожила. Харьков: Харьков. частн. музей город. усадьбы, 2012. 192 с.
6. Ковалевский М. М. Мое научное и литературное скитальчество. URL: http://az.lib.ru/k/kowalewskij_m_m/text_1895_moe_skitalchestvo_oldorfo.shtml (дата звернення: 26.09.2024).
7. Кріпацька інтелігенція: український вимір (XVIII – початок ХХ ст.): Біобібліографічний словник / Національна академія наук України Інститут історії України. Київ, 2013. 111 с.
8. Можейко І. Харківський вихователь талантів: кому були вдячні Васильківський та Семирадський. *Слобідський край*. 2020, 10 жовтня.
9. Морозова С. Дмитро Іванович Безперчий (1825–1913). Сумський обласний художній музей ім. Никанора Онацького. URL: <http://artmuseum.sumy.ua/galereya1/mistecka-skarbnicya/dmitro-ivanovich-bezperchij-1825-1913.html> (дата звернення: 26.09.2024).
10. Паньок Т. В. Розвиток вищої художньо-педагогічної освіти в Україні у ХХ столітті: монографія. Харків: видавництво «Оперативна поліграфія» ФОП Здоровий Я. А., 2016. 660 с.
11. Руденко Л. Що може розповісти стара фотографія? *Ніжинська старовина*: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія «Ніжинознавчі студії», № 7) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. Вип. 9 (12). Київ, 2010. С. 37–46.
12. Русакова Л. Художня освіта в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ століття: історія та педагогічні пошуки. Проблеми підготовки сучасного вчителя. 2014. № 9 (Ч. 2). С. 279–285.
13. Соколюк Л. Шляхи розвитку мистецької освіти в Харкові (1896–1918). *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2021. № 1. С. 83–94.
14. Сумцов Н. Ф. Из гимназических воспоминаний. URL: <https://www.calameo.com/read/004761641d85eba33dd53> (дата звернення: 26.09.2024).

15. Чернова М. Дмитро Іванович Безперчий. Київ: «Мистецтво», 1963. 63 с.
16. Świątosławska A. Czas poszukiwań. Młodzieńcze obrazy rodzajowe Henryka Siemiradzkiego. *Sztuka Europy Wschodniej*. 2018, t. V, s. 67–75.

Цибка Веніамін Іванович

голова Сумського міського об'єднання громадян «Фонд підтримки інформаційних проєктів «Алгоніка»

ХТО ПОХОВАНИЙ У СУМСЬКІЙ ПІРАМІДІ? АБО МАТЕРІАЛИ ДО РОДОВОДУ ПОМІЩИКІВ ПОХВІСНЄВИХ

Про так звану піраміду на сумському міському центральному або Петропавлівському цвинтарі знають більшість допитливих та люблячих сумську старовину сум'ян. Про неї дізнаються й гості міста, які знайомляться з містом на Пслі через розповіді місцевих екскурсоводів... Але цей об'єкт культурної спадщини, що взятий на облік як пам'ятка архітектури і містобудування місцевого значення, не удостоївся, на жаль, бути занесеним до Зводу пам'яток історії та культури України по Сумській області [21]. Мабуть, тому ця пам'ятка не згадана й у довіднику «Некрополі Сумщини», виданому під егідою Українського товариства охорони пам'яток історії та культури і його Сумської обласної організації [29].

Відсутність достатньої та достовірної інформації про цю меморіальну споруду зумовило те, що про неї дослідники або не згадують зовсім [23; 39, с. 57–59], або задовольняються лише незначними повідомленнями [27; 28, с. 43]. Інша справа – сумські краєзнавці.

Думку відомого сумського краєзнавця Віктора Федоровича Токарева щодо піраміди передає разом зі своєю інформацією інший сумизнавець Олексій Васильович Ленський: *«В. Ф. Токарев стверджує, що це могила родини Зубченків. Я теж такої думки, бо зразу за цією могилою починався цегельний завод Г. А. Зубченка, на якому працювало 46 чол.»* [26, с. 21]. У твердженні двох шановних корифеїв сумського краєзнавства є певний сенс: звісно, побудувати своїм коштом таку цегляну споруду могла або заможна людина, яка спроможна була придбати декілька десятків тисяч цеглин, або, що логічно, власник цегельні.

Додаткову інформацію про підприємство Григорія Зубченка знаходимо у довіднику 2023 року видання «Цегельні Харківської губернії». Виявляється, що цегельний завод селянина Григорія Олексійовича Зубченка у Сумах був заснований ще його батьком у 1874 році і мав таку офіційну адресу: м. Суми, поселення Перекоп, за міської межею. З оголошення у газеті «Харьковские губернские ведомости» від 29 травня 1883 року про заплановані у приміщенні окружного суду торги прав на частину маєтності, яка була у спільній власності братів Григорія та Василя Зубченків, дізнаємося уточнену адресу цегельні – на «вигінній землі» Петропавлівського цвинтаря. Отже, цегельний завод поблизу кладовища дійсно існував. У 1900 році Григорій Олексійович Зубченко подавав прохання до губернського правління на спорудження нової цегельні поблизу м. Суми – на думку авторів довідника – на хут. Оболонь. І вже саме на цій цегельні у 1909 році працювало 46 робітників, про який згадував О. В. Ленський [1, с. 175–176].

Таким чином, час заснування цегельні Зубченка унеможливорює використання її цегли для будівництва піраміди-склепу. Да й ніхто з любителів старини, хто досліджував споруду, не згадує про цеглу з клеймом «ГЗ» виробництва Г. Зубченка.

У своїй книзі «Легенди Сум. Книга припущень» дослідник Олександр Іванович Кисельов опублікував результати більш системного дослідження сумської піраміди. Ним наведено багато прикладів пірамід, як на території України, так і за її межами, на підтвердження того, що фамільний склеп у вигляді піраміди – достатньо поширене явище. Перелічені також усі поширені версії приналежності склепу: від похованого в ньому самогубці (1-ша версія), загиблого на дуелі гусара (2-га версія) до похованої в ньому матері Олександра Булатовича (5-та версія, висунута краєнавцем Михайлом Маньком). Звісно, не забута й версія про приналежність піраміди масонам, де у них було чи то лабораторія, чи то місце для зборів [24, с. 69]. Перші дві версії, навіть, потрапили до офіційного паспорту споруди, який склала мистецтвознавець Н. І. Стависька [24, с. 98].

О. Кисельов дослідив кожну з версій, зробив припущення, що автором проекту піраміди був Олександр Паліцин, але, головне, першим оприлюднив факт, який стосується згаданої пам'ятки – факт захоронення «*въ мѣстном фамильном памятникѣ*» дружини гвардійського ротмістра у відставці Дмитра Похвіснева 42-

річної Анастасії Павлівни, померлої шістнадцятого жовтня 1877 року від *«чрезмерного употребленія сильнодѣйствующихъ лекарствъ»* і таким чином підтвердив першу версію про самогубцю [24, с. 105].

Згаданий й документально підтверджений факт [10, арк. 438 зв.–439] заставив автора статті звернути увагу на родину поміщиків Сумського та Лебединського повітів Похвісневих і спонукав до додаткового опрацювання архівних матеріалів. Системна обробка метричних книг сумських церков дала наступні результати.

У метричній книзі Іллінської церкви за 1874 рік виявлено актовий запис № 7 про смерть 25 січня жителя Басів надвірного радника Миколи Івановича Похвіснева, померлого у віці 56 років *«отъ органическаго порока сердца в соединеніи съ водяной»*. Перед смертю Микола Іванович *«не исповѣданъ и не приобщень по неизвѣщенію»*. Похований двадцять сьомого січня причтом церкви *«въ фамильномъ памятникъ»*. Актовий запис засвідчили священник Андрій Ставровський, диякон Василь Несторов та виконуючий обов'язки псаломщика Яків Грибовський [15, арк. 88 зв.–89].

У метричній книзі Іллінської церкви м. Суми за 1879 рік виявлено актовий запис № 15 про смерть 25 лютого мешканки Басів удови підпоручика Надії Андріївни Похвісневої померлої від запалення легень у віці 86 років та похованої двадцять сьомого лютого настоятелем Андрієм Ставровським з причтом *«въ фамильномъ памятникъ»* [13, арк. 473 зв.–474].

А де ж похований син Надії Андріївни, брат Миколи Івановича, чоловік Анастасії Павлівни Дмитро Іванович Похвіснев? У метричній книзі соборної Преображенської церкви за 1890 рік є запис № 14 про смерть 31 травня відставного ротмістра Дмитра Івановича Похвіснева померлого *«отъ старости»* у віці 79 років. Сповідав та долучав Святих Тайн священник Філарет Григорович, а поховання здійснили 2 червня священник Микола Фесенков з дияконами Арсенієм Михайловським та Євгенієм Ракшевським [14, арк. 52 зв.–53]. Однак, у актовому записі місце поховання не зазначено, хоча у попередніх та наступних актових записах, як зазвичай, записано: *«на кладбищъ»*. І це при тому, що місце поховання указано, наприклад, в актовому запису з цієї ж метричної книги про смерть 4-го та поховання 5-го травня 22-річного

селянина с. Саксагани Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії Василя Федоровича Недодатка, який з невідомих причин «застрѣлился» [14, арк. 48 зв.–49]. Виникає запитання: чому актовий запис про поховання останнього, якщо не рахувати доньку Дмитра Івановича Софію, представника родини Похвісневих відрізняється від традиційного зразку? Якщо Дмитро Іванович похований у окремії могилі, то цьому цілком відповідає усталена форма запису про місце поховання, на кшталт, «*на общем кладбищѣ*», «*на приходскомъ кладбищѣ*». Чи може відсутність у актовому записі традиційної згадки про місце поховання вказувати на місце поховання у родинному захороненні? Однозначно не може вказувати, бо, наприклад, у актовому записі про смерть 25 лютого 1890 року 87-річної удови колезького радника Марфи Михайлівни Кондрат'євої, померлої «*отъ старости*» та похованої протоієреєм Василем Нікольським з дяконом Порфирієм Подлуцьким, місце поховання теж не зазначено [14, арк. 47 зв.–48].

Так чи інакше маємо родинне захоронення «*въ фамильномъ памятникѣ*», як мінімум, трьох представників родини Похвісневих. Чи є згадана піраміда-склеп цим родинним захороненням? Прямого документального підтвердження не знайдено. Але непрямі докази надає відомий харківський дослідник та видавець Андрій Федорович Парамонов у довіднику «Цегельні Харківської губернії». Як виявляється, Похвіснева Надія Андріївна (уроджена Донець-Захаржевська), дружина поручика Івана Дмитровича Похвіснева заснувала 1825 року у с. Штепівка Лебединського повіту цегельний завод, який станом на 1869 рік мав три печі [1, с. 137]. Ще одну цегельню (засновано 1824 року) Надія Андріївна мала у своєму маєтку Баси. Станом на 1865 рік на ній працювало семеро робітників і два підлітки під керівництвом майстра. Вироблялось 200 тис. шт. цегли вартістю 4 рублі за тисячу, яка витрачалась суто для економічних потреб маєтку. Виробництво потребувало 100 сажнів дрібних дров вартістю півтора рублі за сажень. Згодом цегельний завод у Басах перейшов у спадок синові власниці – гвардії ротмістру у відставці Дмитру Івановичу Похвісневу. Станом на 1876 рік на цегельні працювало п'ять, а наступного – вісім робітників і один майстер – вироблялося 200 тис. шт. цегли на суму 1000 рублів [1, с. 186].

Отже, родина Похвісневих, як власниця двох цегельнь, мала можливість без додаткових витрат на придбання цегли, збудувати цегляну піраміду заввишки трохи менше десяти метрів. Чи було це спорудження сімейного склепу якоюсь непересічною подією? Дослідник О. Кисельов привів багато прикладів того, що родинне поховання у вигляді піраміди-склепу – достатньо поширене явище. Можна навести також ще декілька прикладів захоронення у фамільних склепах. Можна згадати про родинний склеп Курисів «в ограді Луциковской Покровской церкви», де були поховані надвірний радник Платон Іванович Курис († 08.03.1855) та принднана напередодні смерті до православ'я його дружина Єлізавета Львівна († 21.06.1883) [9, арк. 143 зв.–144, 169 зв.–171]. Відставний гвардії капітан дворянин 80-річний Олександр Петрович Щечков помер 28 лютого 1905 року «*отъ гангрены*» і 2 березня був похований священиком церкви Різдва Богородиці с. Воргол Глухівського повіту Чернігівської губернії Федором Андрієвським із псаломщиком Стефаном Ромаскевичем «*въ семейном склепе*» [5, арк. 129 зв.–130]. Мешканка села Магдалинівка Новомосковського повіту Катеринославської губернії удова штабс-ротмістра 67-річна Ганна Арсенівна Магденко померла 9 листопада 1890 року «*отъ водяной*» і 11 листопада священиками Григорієм Масловським, Георгієм Шаблинським з причтом була похована з дозволу Пресвятішого Єпископа Серапіона «*въ церковной оградѣ въ фамильномъ склепѣ*» магдалинівської Миколаївської церкви [20, арк. 64 зв.–65]. Більш того, практика використання склепів для родинних поховань зустрічається і в інших сім'ях роду Похвісневих: у метричній книзі Троїцької церкви с. Анненське Сумського повіту [30] за 1872 рік є актовий запис № 7 про смерть сьомого травня поміщиці, дочки інженер-підпоручика Надії Григорівни Похвісневой, померлої у віці 54-х років «*отъ раку на груди*». Поміщиця була похована дев'ятого травня священиком Андріаном Крижановським з виконуючим обов'язки псаломщика Михайлом Алейніковим «*въ фамильномъ склепѣ – подъ церквою*» [11, арк. 71 зв.–72]. Наступного року у тому ж склепі був похований померлий першого лютого від тифу її племінник, син сестри Уляни та Данилевського Олександра Семеновича [3] 21-річний Микола Олександрович Данилевський [11, арк. 92 зв.–93].

Слід звернути увагу, що дочки інженер-поручика Григорія Степановича Похвіснева були власницями цегельного заводу.

Принаймні, Марія Григорівна Похвіснева [34], сестра покійної Надії Григорівни, згадується у довіднику «Вся Россия» за 1895 рік як власниця цегельні з обсягом виробництва у 144 тис. шт. цегли [1, с. 185]. Цілком зрозуміло, що дворянки Надія та Марія Похвісневи, будучи ктиторами Троїцької церкви с. Аннінське, змогли облаштувати під нею і сімейну усипальницю [35, с. 32]. Але повернемося до осіб, похованих у піраміді-склепі на сумському Петропавлівському цвинтарі.

Похвіснева Надія Андріївна (1793–25.02.1879) – спадкова дворянка, донька Андрія Михайловича Донець-Захаржевського та Катерини Дмитрівни уродженої Норової, онука Дмитра Автономовича Норова (1730–27.01.1788), губернатора Слобідсько-Української губернії (1775–1780) та харківського намісника (1780–1788). Дружина поручика Івана Дмитровича Похвіснева, від якого мала синів Миколу, Дмитра та дочку Софію. Поміщиця Сумського та Лебединського повітів, власниця маєтків у селах Баси, Штепівка, при яких працювали цегляні заводи. Жертвувала кошти на церкву Іоанна Предтечі с. Штепівка у 1841, 1844 роках [40, с. 161].

З дитинства жила та виховувалась у своєї тітки Параскеви Михайлівни Штерич (уродженої Донець-Захаржевської), дружини генерал-майора Івана Христофоровича Штерича [38, с. 423–424] – згадка про трирічну Надію є у сповідному розпису сумського Преображенського собору за 1799 рік [6, арк. 40 зв.; 41, арк. 1 зв.–2]. Племінниці Параскеви Михайлівни Тетяна Іванівна Судейкіна та Марія Григорівна Москальова, вочевидь, допомагали тітці у догляді за малолітньою Надією [41, арк. 1 зв.–2; 42, арк. 2 зв.–3].

Починаючи з одинадцятого жовтня 1817 року Сумський земський суд розглядав справу про «*О спорном имении Богдановича с Пофисневою*». Справа про розгляд суперечки на право користування майном між колишнім сумським городничим [4], поміщиком Іваном Федоровичем Богдановичем та поміщицею Надією Андріївною Похвісневою розглядалась багато років – останній документ у справі датований двадцять восьмим листопада 1828 року [16].

У 1865–1867 роках розглядалася цивільна справа про борг у 5930 руб. удови підпоручика Н. А. Похвісневої (надвірний радник Микола Похвіснев був довіреною особою матері) поміщику Павлоградського повіту Катеринославської губернії колезькому регістратору Андрію Криштофовічу. У відгуку на позов Надія

Андріївна писала помічнику сумського міського пристава Романову, що *«ни я ни сынъ мой надворный советникъ Похвисневъ въ настоящее время наличныхъ денегъ не имѣемъ»* і запропонувала для погашення боргу продати на прилюдних торгах вільні від застав сто десятин дубового лісу з землею біля с. Старе Сумського повіту [8, арк. 13–14]. На торгах, що відбулися аж у червні 1867 року, найвищу вартість у 6175 руб. за ліс запропонував представник сумського купця першої гільдії Івана Герасимовича Харитоненка купець другої гільдії Іван Максимович Лещинський [8, арк. 51–53 зв, 57–59]. Справа тривала ще деякий час, бо губернське правління з'ясовувало чи знаходиться згаданий дубовий ліс у одноосібному володінні поміщиці Надії Похвісневої, чи у володінні її разом з синами. З цієї ж справи дізнаємося про перебування штепівського маєтку Похвісневої під заставою за борг у 8100 руб. підполковнику Євграфу та губернському секретарю Павлу Щокін-Кротовим [8, арк. 43–45], а також про *«долги несостоятельнаго сына Похвисневой»* Миколи Івановича [8, арк. 53 зв]. Надія Андріївна Похвіснева похована *«въ фамильномъ памятникѣ»*.

Похвіснев Микола Іванович (~1818–25.01.1874) – дворянин, надвірний радник, син Івана Дмитровича та Надії Андріївни Похвісневих. Згадується у архівному документі *«Памятная тетрадь Харьковской епархии Лебединского уезда села Штеповки Иоанно-Предтечевской церкви, учиненная по указу Харьковской духовной консистории вследствие предложения Его Преосвященства Филарета, епископа Харьковскаго и Ахтырскаго и кавалера 1849-го года»* як той, хто робив пожертви на облаштування штепівської церкви у 1841, 1846 роках [40, с. 161].

Як згадує далека родичка Похвісневих Надія Дмитрівна Башкірцева, десь у п'ятдесятих роках ХІХ ст. (архівні данні – 1866 року) бездітний заможний поміщик Зміївського повіту Дмитро Андрійович Донець-Захаржевський (1784–18.12.1871) обрав спадкоємцем свого племінника Миколу Івановича, сина Надії Андріївни Похвісневої, який в очікуванні спадкових мільйонів дядька почав жити в борг, *«быль в долгу, какъ въ шелку»* і нарешті, у грудні 1871 року був оголошений неспроможним боржником. Дмитро Андрійович довідався про це, *«пришелъ въ страшное негодование»* і був готовий змінити заповіт, але назабаром його *«нашли в постели мертвымъ»* – поліцейське розслідування

встановило, що дійсний статський радник Д. А. Донець-Захаржевський був задушений *«лакеєм Николая Похвиснева Михаилом Кривокобыльским и мещанином Кузьмою Никулиным»* [22, с. 351–354; 17, арк. 12]. Н. Д. Башкірцева стверджує, що *«самъ Похвистневъ, безнадежно больной, угхаль лгчитья за границу и тамъ скончался»* [22, с. 34], але, як показало моє дослідження, Микола Похвіснєв помер у своєму маєтку в Басах. Хоча М. І. Похвіснєв і не був притягнутий до суду, підозра про його причетність до вбивства родича укоренилася як у сучасників підозрюваного, так і у дослідників минулого [31, с. 30]. М. І. Похвіснєв похований *«въ фамильномъ памятникъ»*.

Похвіснєв Дмитро Іванович (~1819–31.05.1890) – дворянин, відставний гвардії ротмістр, син Івана Дмитровича та Надії Андріївни Похвіснєвих. Від дружини Анастасії Павлівни мав доньку Софію (26.05.1865). Отримав у спадок від матері цегельний завод у Басах, крім якого мав у власності ще й круп'яний та винокурний заводи. У 1888 році Харківська казенна палата об'явила *«всемгъстный»* розшук *«имущества и капиталовъ принадлежащихъ наслгднику умершей Настасьи Павловны Похвисневой мужу ея Гвардии Ротмистру Дмитрію Ивановичу Похвисневу»* за неоплачений штраф 76 руб. за порушення гербового уставу [19, арк. 45–45 зв.]. Д. І. Похвіснєв, ймовірно, похований *«въ фамильномъ памятникъ»*. Похвіснєва Анастасія Павлівна (~1835–16.10.1877) – дворянка, дружина Дмитра Івановича Похвіснєва. Похована *«въ фамильномъ памятникъ»*.

Таким чином, відшукана в архівних джерелах інформація уможливорює наступні висновки:

1. Об'єкт культурної спадщини у формі піраміди на Сумському міському центральному цвинтарі є фамільним захороненням родини поміщиків Сумського та Лебединських повітів Харківської губернії Похвіснєвих.
2. Документально підтверджено, що у фамільному склепі захоронені: Микола Іванович († 1874), Анастасія Павлівна († 1877) та Надія Андріївна († 1879) Похвіснєви. Немає підтвердження того, що Дмитро Іванович Похвіснєв († 1890), чоловік покійної Анастасії Павлівни, тут також похований, але невелика вірогідність цього є.
3. Архівних свідчень про період будівництва сумської піраміди не виявлено. Але, на думку автора, зважаючи на поважний вік Надії Андріївни, Похвіснєви розпочали споруджувати сімейну усипальницю десь на початку 1870-х років. Утім, є одне

заперечення. До цього моменту не виявлений актовий запис про смерть підпоручика Івана Дмитровича Похвіснєва (вочевидь, він помер після 1855 року, бо за цей рік ще є згадки про нього без вживання слова «*умерший*» [7, арк. 274, 275]). Після потрібного опрацювання метричних книг, які перебувають на збереженні у Державному архіві Харківської області (ДАХО) та виявленні відповідного актового запису будемо знати місце поховання І. Д. Похвіснєва. Чи не похований він також «*въ фамильномъ памятникъ*»? У такому випадку слід відкорегувати дату будівництва піраміди. А, можливо, у фондах ДАХО чекають на свого дослідника архівні документи з проханням поміщиків Похвіснєвих дозволити побудувати сімейний склеп. Або у фонді «Харківська духовна консисторія» – прохання дозволити поховати у склепі першого представника з родини Похвіснєвих.

4. Відсутність до цього моменту у науковому обігу результатів досліджень, відповідних архівних матеріалів, неприродна смерть А. П. Похвіснєвої, неприваблива особистість Миколи Івановича Похвіснєва, підозрюваного у причасності до вбивства свого родича, створили підґрунтя для набуття цим захороненням ареолу таємничості, який спричинив у середовищі краєзнавців породження ряду вигадок та домислів, до розповсюдження яких долучилися й деякі місцеві засоби масової інформації [2; 33].

Автор має надію, що «сумська піраміда» буде все ж таки включена до Зводу пам'яток історії та культури України по Сумській області як пам'ятка культурної спадщини місцевого значення з відповідною назвою, а сумські гіді-амбасадори, поважаючи своїх слухачів, будуть надавати їм більш достовірну інформацію про цю меморіальну споруду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Броневський Ю., Іванов В., Парамонов А., Погрібний А. Цегельні Харківської губернії. Харків: Видавець Андрій Парамонов. 2023. 400 с.
2. Гусєва Владислава. Піраміда-склеп, будинок з привидами, Бугайський трикутник: містичні місця Сумщини. *ЦУКР*. 13 вересня 2024 року. URL: <https://cukr.city/city/2024/mistychni-sumy>.
3. Данилевський Олександр Семенович (28.08.1809–03.04.1888) – дворянин Полтавської губернії, директор Полтавської гімназії і училищ, однокласник та друг письменника М. В. Гоголя. Помер у с. Аннінське, де проживав довгий час, але, на відміну від сина, Миколи був похований не в фамільному склепі Похвіснєвих, а «*въ саду владѣльца въ 10-ти сажняхъ отъ церкви*» [25; 12, арк. 177 зв.–178].
4. ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1. 3 арк.
5. ДАСО. Ф. 1190. Оп. 3. Спр. 2. 524 арк.
6. ДАСО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 1. 1205 арк.

7. ДАСО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 2. 298 арк.
8. ДАСО. Ф. 579. Оп. 1. Спр. 57. 108 арк.
9. ДАСО. Ф. 743. Оп. 2. Спр. 13. 180 арк.
10. ДАСО. Ф. 744. Оп. 1. Спр. 13. 872 арк.
11. ДАСО. Ф. 744. Оп. 1. Спр. 220. 222 арк.
12. ДАСО. Ф. 744. Оп. 1. Спр. 221. 232 арк.
13. ДАСО. Ф. 744. Оп. 1. Спр. 23. 1108 арк.
14. ДАСО. Ф. 744. Оп. 1. Спр. 94. 685 арк.
15. ДАСО. Ф. 744. Оп. 5. Спр. 5. 236 арк.
16. ДАСО. Ф. 748. Оп. 1. Спр. 23. 282 арк.
17. ДАХО. Ф. 3. Оп. 244. Спр. 136. 18 арк.
18. ДАХО. Ф. 31. Оп. 141. Спр. 116. 603 арк.
19. ДАХО. Ф. 4. Оп. 106. Спр. 153. 108 арк.
20. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 193. Оп. 4. Спр. 79. 193 арк.
21. Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область. Київ. 2017. 1855 с.
22. Из Украинской старины. Воспоминания Н. Д. Башкирцевой. *Русский Архив*. 1900. № 3. С. 321–354.
23. Измайлов Н. И. Г. Сумы и Сумской уезд. Сумы: Типография П. К. Пашкова, 1912. 23 с.
24. Кисельов О. І. Легенди Сум. Книга припущень. Суми: Вінниченко М. Д., 2019. 130 с.
25. Комаров Віктор. «Ближайший мой». *Ваш шанс*. 2010, 25 серпня. URL: <https://www.shans.com.ua/?m=nr&in=285&ir=379>.
26. Ленський О. В. Не превращайте память нашу на свалку брошенных костей: фотоальбом. Суми: Власне видавництво, 2011. 52 с.
27. Михайліченко М. А., Кудінов Д. В. Проблеми обліку та збереження пам'яток культурної спадщини (на прикладі Міського кладовища м. Суми). *Сумська старовина*. 2022. № LX. С. 78–84.
28. Михайліченко М. А. Пам'ятки культурної спадщини на території Міського кладовища м. Суми. *Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів Регіональної науково-практичної конференції (Суми, 1 листопада 2019 р.)* / Редкол.: О. В. Зосименко, Д. В. Кудінов, Ю. О. Нікітін, В. О. Оліцький. Суми: НВВ КЗ СОІППО, 2019. С. 43–46.
29. Некрополі Сумщини / Українське товариство охорони пам'яток історії та культури; Сумська обласна організація Товариства охорони пам'яток історії та культури. Суми: Собор, 2004. 120 с.
30. Нині – с. Ганнівка в межах м. Суми.
31. Парамонов А. Ф. Старинные усадьбы Изюмского уезда. Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2004. 272 с.
32. Парамонов А. Ф. Энциклопедия фамилий Харьковской губернии. Кн. Первая. Харьков: Райдер, 2003. 272 с.
33. Піраміда-склеп, будинок з привидами, Бугайський трикутник: містичні місця Сумщини. *Сумські дебати*. 15 вересня 2024 року. URL: <https://debaty.sumy.ua/news/society/piramida-sklep-budinok-z-prividom-bugajskij-trikutnik-mistichni-mistsya-sumshhini>.
34. Похвіснева Марія Григорівна померла 25 лютого 1895 року [32, с. 205; 36, с. 354]. Відсутність у фондах Державного архіву Сумської області метричної книги Троїцької церкви с. Аннінське за 1895 рік унеможлиблює визначення місця поховання М. Г. Похвісневої. Але є велика вірогідність того, що Марія Григорівна похована разом з сестрою Надією у фамільному склепі.

35. Православные храмы и монастыри Харьковской губернии 1681–1917 гг. Альбом-каталог/ Автор предисл. и сост. А. Ф. Парамонов. Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. 348 с.
36. Река времен. Книга истории и культуры. Кн. 4. М.: «Эллиас-Лак», 1996. 416 с.
37. Рожкова Л. І. Сумський некрополь у дослідженнях краєзнавців. *Матеріали третіх наукових читань*. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2019. С. 46–65.
38. Русский биографический словарь. [Том 23]. Шебанов-Шютц. СПб., 1911. 577 с.
39. Суми. Запрошуємо до знайомства: путівник / авт. тексту Д. В. Кудінов; кер. Проекту І. О. Дяденко, В. К. Шейко; ред. М. Л. Охріменко. Київ: Фолігрант, 2013. 160 с.
40. Филарет (Д. Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской Епархии. Том 3. Х: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2006. 278 с.
41. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 2004. Оп. 1. Спр. 165. 145 арк.
42. ЦДІАК України. Ф. 2004. Оп. 1. Спр. 154. 956 арк.

Дмитрієва Олена Миколаївна

*голова бібліотекарка відділу «Україніка» ім. Т. Г. Шевченка, Харківська
державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка*

УРОДЖЕНЦІ ТА ДІЯЧІ СУМЩИНИ НА СТОРІНКАХ ЦИФРОВОГО БІОБІБЛІОГРАФІЧНОГО РЕСУРСУ «ІN MEMORIAM: НЕКРОЛОГИ ХАРКІВ'ЯН – ДЖЕРЕЛО КРАЄЗНАВЧИХ БІОГРАФІЧНИХ СТУДІЙ»

Некролог, як відомо, вважається одним із ключових інформаційних джерел біографістики, важливим джерелом для краєзнавчих досліджень і студій повсякдення, та й сам усе частіше стає об'єктом наукового вивчення [4; 14; 15; 31; 34; 38]. Для інформаційних і дослідницьких потреб у різних країнах час від часу друкувались окремі збірники некрологів відомих людей. Нещодавно в серії «Педагогічні републікації» побачило світ видання *«In memoriam: Некрологи на сторінках українських педагогічних часописів кінця XIX – початку XXI ст. (за матеріалами фондів Педагогічного музею України)»* [41]. У бібліотечній практиці є приклади ведення картотек некрологів.

З 2023 р. у Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка реалізується цифровий біобібліографічний ресурс *«In memoriam: Некрологи харків'ян – джерело краєзнавчих*

біографічних студій» (<https://nekrolohy.blogspot.com>). Головна складова – повні тексти некрологів, а також близьких до них за змістом повідомлень про смерть, відспівування чи поховання особи, надгробних промов, пам'ятних статей тощо. На жовтень 2024 р. їх кількість становить майже 1100.

Єдиним критерієм відбору матеріалів є будь-який зв'язок особи з Харківщиною – губернією, округою чи областю. Історичні, економічні, наукові та культурні зв'язки Сумської та Харківської областей упродовж не одного століття обумовлюють наявність на сторінках ресурсу значної кількості некрологічних публікацій про осіб, так чи інакше пов'язаних із Сумщиною. Це як знані науковці, письменники, митці, громадсько-політичні діячі, так і маловідомі або зовсім не відомі нині особистості – освітяни, лікарі, священники, юристи, земці.

Сумська земля стала місцем їх народження, здобуття освіти, діяльності або смерті. Так, настоятель Харківського Благовіщенського собору протоієрей В. А. Попов (1840–1915) починав служіння священником у м. Білопілья Сумського повіту [29], а випускник Харківської духовної семінарії священник Старобільського повіту Х. І. Твердохлібов (1842–1904) – у цвинтарній церкві м. Суми [39]. Диякон того ж Старобільського повіту В. П. Терпиловський (1842–1904) був рукопокладений в сан диякона Троїцької церкви слободи Проруб Сумського повіту *«на місце тестя свого, який вийшов за штат»* і прослужив там десять років. У некролозі неодноразово відзначаються вокальні здібності В. П. Терпиловського, наведено випадки з його служіння і навіть містяться натяки на *«дні спокуси»* [18]. Уродженець Харкова і випускник Харківського університету, громадсько-культурний діяч М. А. Дмитрієв (1867–1908) недовгий час працював у Сумах присяжним повіреним [9], а голова цивільного департаменту Харківської судової палати П. О. Лілієнфельд (1846–1907) близько року очолював Сумський окружний суд [19]. На станції Боромля, повертаючись з Лебединського повіту до Харкова, раптово помер учений-медик, приват-доцент Харківського університету М. Д. Алексенко [1].

На сторінках ресурсу можна також знайти некрологи лише дотично пов'язаних із Сумщиною діячів, таких як дослідник кустарних промислів Сумського повіту П. С. Єфименко (1935–

1908) [11], інженер Л. М. Кащеев (1880?–1942), причетний до будівництва водогону в Сумах [16] або художник Д. І. Безперчий (1825–1913), який написав образи для церкви слободи Вільшана Лебединського повіту [6].

Хронологічно ресурс охоплює XIX–XX ст. Стосовно представників Сумщини найстаріша на час підготовки статті публікація – повідомлення про смерть і відспівування архімандрита Сергія (?–1863), настоятеля Охтирського Свято-Троїцького монастиря, «*який відновив своїми трудами цей монастир*» [24]. Останнім за часом є некролог, присвячений історику та архівісту П. П. Гудзенку (1907–1994), уродженцю с. Дернове Охтирського повіту, випускнику Харківського інституту професійної освіти [8].

Кожна публікація цифрового ресурсу має таку структуру:

- заголовок (прізвище, ім'я, по батькові особи);
- основні відомості про особу (професія, деякі посади);
- бібліографічний опис некролога;
- текст некролога;
- ключові слова.

Якщо в некролозі не наведено ім'я та по батькові, ініціали по можливості розкриваються за допомогою інших джерел (довідкові видання «*Памятная книжка Харьковской губернии*», «*Харьковский календарь*», «*Весь Харків*», списки студентів Харківського та інших університетів, описи архівних фондів тощо). Наприклад, ініціали згаданого вище юриста П. О. Лілієнфельда було розкрито за виданням «*Харьковский календарь на 1902 год*», про що зазначається у примітці.

Ключові слова формулюються на підставі тексту некрологічної публікації. Це сфери діяльності особи, пов'язані з нею місцеві заклади та адреси, місце відспівування чи поховання, прізвища та географічні назви, що зустрічаються в тексті. Географічні назви (слободи, села, повіти, міста) можуть стати у пригоді для краєзнавчого пошуку. Так, за ключовим словом «*Олешня*» на момент підготовки статті в ресурсі вміщено некрологи чотирьох осіб, пов'язаних із цією слободою Лебединського повіту. Це земський лікар К. О. Дудукалов (?–1922) [33], молодий випускник медичного факультету Харківського університету П. І. Гарсієв (?–1908) [35] та досвідчений хірург з 20-річним стажем М. П. Вороненко (?–1922), який тільки за десять днів до смерті обійняв посаду завідувача місцевої лікарні [5]. У цій же слободі працював учителем

молодий священник В. І. Федоровський (1872–1905), життя якого було пов'язане й з іншими населеними пунктами Сумщини: навчався в Охтирському духовному та Білопільському міському училищах, викладав у народному училищі слободи Улянівка та Білопільському залізничному училищі. Відмовившись від навчання в Казанській духовній академії, оскільки йому треба було допомагати нужденним родичам, у віці 26 років він вступив на місце священника слободи Павленкова Лебединського повіту, де прослужив до своєї смерті у 33 роки від висипного тифу [37].

Пошук за ключовим словом «*Білопільля*» надає некрологи священників П. М. Луценкова (1849?–1906) [26] та вже згаданих В. І. Федоровського й В. А. Попова, лікаря О. В. Біркуна [10], а також архітектора І. О. Алфьорова (1930–1978), який брав участь у розробці генерального плану міста [2].

Результатом пошуку за ключовим словом «*Охтирка*» є некрологи письменників Я. І. Щоголева [40] та І. П. Багряного [27], етнографа та юриста А. Л. Шиманова (1836–1901) [38], вченого-економіста С. В. Бородаєвського (1870–1942) [22], священників О. Г. Кустова (1797–1881) [28], І. Л. Чижевського (1821–1907) [30], І. Г. Ісіченка (1849–1906) [32], земського діяча І. Ф. Малевинського (?–1899) [20] та деяких інших особистостей. Уродженцем Охтирки є медик М. М. Трофимов (1868–1919) – *«вправний хірург, видний громадський діяч, відмінний адміністратор великої лікарні, видатний працівник у Медичному товаристві і нарешті рідкісних душевних якостей людина»*. Після закінчення Сумської гімназії все його життя, за винятком п'яти років, пройшло в Харкові. З ім'ям М. М. Трофимова пов'язані становлення найбільшої на початок ХХ ст. у місті Миколаївської лікарні, розвиток Харківського медичного товариства та його інституцій, видання *«Харьковского медицинского журнала»* та безліч інших ініціатив. Не маючи ступеня доктора медицини, він був обраний товаришем голови медичного товариства. Під його головуванням товариство винесло резолюцію по сумнозвісній справі Бейліса, що спричинило його закриття, а принципова позиція М. М. Трофимова загрожувала йому висилкою з Харкова. *«Вдягнувши броню спокою та коректності»*, він боровся з усіма негативними явищами медичного життя часів Першої світової війни та революцій. *«50 років життя і 25 років роботи – це не той термін, яким повинна була вичерпатися його діяльність»*, – такими словами закінчує некролог М. М. Трофимова видатний учений-медик В. В. Фавр [36].

Джерелами некрологів є насамперед місцеві газети та журнали, а також збірники, періодичні видання з інших регіонів України, видання української діаспори. На сьогодні найповніше в ресурсі представлені некрологи медиків, що обумовлено роботою з журналом «*Врачебное дело*», яка ще триває. На його сторінках містяться, зокрема, некрологи представників медичної науки, як то: одного з фундаторів Харківського бактеріологічного інституту С. М. Коцевалова (1868–1925), який на початку своєї кар'єри працював лікарем цукрового заводу в Сумському повіті [7], або випускника Охтирської гімназії, професора Харківського медичного інституту А. П. Корхова (1882–1937) [25]. Проте більшість некрологів присвячена рядовим лікарям, які подвижницьки виконували свій обов'язок за будь-яких обставин. Серед них – земський лікар М. М. Селіховський (1866–1919) та санітарний лікар П. О. Граціанов (1855?–1919), які померли з різницею в кілька днів, і їхні некрологи об'єднані в один допис із Лебедина [21]; дільнична лікарка з Лебединського повіту Е. М. Любек-Руденко, яка самовіддано працювала там в умовах голоду 1920–1922 рр. [12]; померлий від висипного тифу молодий завідувач Тернівської лікарні І. Ф. Моргун (?–1922), який встиг проявити себе на цій посаді як хороший організатор: «*Тернівська лікарня при ньому зміцніла і навіть при переході на місцеве постачання була забезпечена харчуванням*» [23].

Надзвичайно цікавою є доля Є. А. Баранової (1865?–1919). Випускниця Лозаннського університету, вона деякий час працювала земською лікаркою Сумського повіту, під час епідемії втратила чоловіка та доньку (теж лікарів) і сама померла від висипного тифу на посаді земського лікаря с. Рогань під Харковом [3].

З глибокою симпатією написано некролог О. М. Линтварьової (1858–1922), представниці відомого родоводу, однієї з перших у Російській імперії жінок, які отримали право лікувати. У 1917 р. вона повернулася додому, у свій рідний куточок біля Сум, а померла у глибокій бідності в Харкові на лікарняному ліжку. Автором некрологу є відомий санітарний лікар, історик земської медицини С. М. Ігумнов [13].

Цікавим і цінним джерелом некрологічних публікацій є періодичні видання української діаспори, на шпальтах яких можна знайти інформацію про долі співвітчизників, розкиданих по світу.

Для прикладу, у журналі «Нові дні» (Торонто) надруковано некролог І. Г. Бережного (1912–1977) [17]. Уродженець м. Суми, чий батько воював у армії УНР, а дід втратив маєток і лісопромислове підприємство внаслідок експропріації, І. Г. Бережний викладав українську мову та літературу на Донбасі, витримав заслання, втечу та переховування у часи репресій, зазнав поневірянь по таборах для переміщених осіб та важкої фізичної праці у Венесуелі та США після закінчення Другої світової війни. Брав активну участь у громадському й церковному житті українських громад Філадельфії та Флориди, викладав українську мову на курсах українознавства, був дописувачем українських часописів у Бразилії, Аргентині, Західній Німеччині та останніми роками – журналу «Нові дні», який і вмістив розлогу пам'ятну статтю про І. Г. Бережного.

Варто зазначити, що на сторінках ресурсу представлені некрологи діячів з різних епох: імперського періоду, часів Української революції, радянської доби та доби Незалежності України. Вважаємо за потрібне подавати матеріали з максимальною повнотою, оскільки практика бібліотечної роботи свідчить про їх затребуваність у наукових дослідженнях. Для втілення ресурсу було обрано сервіс Blogger. Враховуючи специфіку подання інформації (неструктурована стрічка дописів), для пошуку крім ключових слів застосовано також мітки (теги): стать, рік смерті та прізвище особи. На доповнення окремими розділами подано бібліографічні відомості про наукові рецепції жанру некрологу та некрополістичні студії. Ресурс є продовжуваним і постійно поповнюється новими матеріалами, отже зростає його інформаційний потенціал для біографічних і краєзнавчих досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Н. Д. Алексеенко. *Южный край*. 1912, 15 мая.
2. Игорь Александрович Алферов. *Строительство и архитектура*. 1978. № 3. С. 40.
3. Елизавета Аркадьевна Баранова. *Врачебное дело*. 1919. № 20. Стлб. 720.
4. Белікова Н. Некрологи як джерело з історії повсякденного життя сільського парафіяльного духовенства українських епархій РПЦ (на матеріалах журналу «Вера и разум»). *Нові сторінки історії Донбасу / Донец. нац. ун-т. Вінниця, 2017. Кн. 26. С. 27–39. URL: <https://jncid.donnu.edu.ua/article/view/5091>.*
5. Н. П. Вороненко. *Врачебное дело*. 1922. № 16/20. Стлб. 594.
6. Гордеев Д. П. Дополнения к некрологу [Д. И. Безперчего]. *Материалы для художественной летописи г. Харькова / [сост.] Д. П. Гордеев.*

- Харьков, 1914. С. 8–12.
7. Григорович С. С. М. Коцевалов. *Врачебное дело*. 1925. № 18. Стлб. 1403–1404.
 8. Гудзенко Пантелеймон Петрович. *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 156–157.
 9. Николай Андреевич Дмитриев: (некролог). *Утро*. 1908, 12 июля.
 10. Добрецкий Г. А. В. Биркун. *Врачебное дело*. 1945. № 7/8. Стлб. 383–384.
 11. Петр Саввич Ефименко: (некролог). *Утро*. 1908, 10 мая.
 12. Златковский С. Э. М. Любек-Руденко. *Врачебное дело*. 1927. № 3. Стлб. 222.
 13. Игумнов С. Ел. Мих. Линтварева. *Врачебное дело*. 1922. № 3/6. Стлб. 120–V.
 14. Карнаух І. А. Інформаційний жанр журналістики «некролог» як біобібліографічний ресурс. *Короленківські читання 2014. «Бібліотеки, архіви, музеї: формування цифрового регіонального простору»* / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. Харків, 2015. С. 159–174. URL: <https://ru.calameo.com/read/0006329455833fa115024>.
 15. Карнаух І. А. Некролог. *Бібліотечна журналістика* / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Харків. обл. від-ня (філія) ВГО «Укр. бібл. асоц.». Харків, 2015. С. 84–102.
 16. Л. М. Кашеев. *Нова Україна*. 1942, 11 серпня.
 17. Кислиця Д. Иван Григорович Бережний (25.IX.1912 – 23.12.1977). *Нові дні*. 1978. Число 346. С. 24–25.
 18. Косьмин С. Памяти о диакона В. П. Терпиловского. *Известия по Харьковской епархии*. 1904. № 24. С. 1230–1233.
 19. П. А. Лилиенфельд. *Утро*. 1907, 13 ноября.
 20. [Малевинский И. Ф.]. *Харьковские губернские ведомости*. 1899. 18 января.
 21. Матвеев С. Н. Н. Селиховский и П. А. Грацианов. *Врачебное дело*. 1919. № 14/15. Стлб. 459–460.
 22. Миронович Д. Проф. Сергій Бородаєвський: посмертна згадка. *Нова Україна*. 1942, 13 березня.
 23. И. Ф. Моргун, г. Лебедин. *Врачебное дело*. 1922. № 15. Стлб. 407.
 24. Некролог [архимандрита Сергия]. *Харьков: прибавление к «Харьковским губернским ведомостям»*. 1863, 11 января.
 25. Памяти профессора Андрея Петровича Корхова. *Врачебное дело*. 1937. № 4. Стлб. 813–814.
 26. Памяти священника П. Н. Луценкова. *Известия по Харьковской епархии*. 1906. № 18. С. 939–940.
 27. Помер Иван Багряний. *Нові дні*. 1963. Число 164. С. 2, 10–12.
 28. Протоиерей Александр Георгиевич Кустов. *Южный край*. 1881, 3 декабря.
 29. Протоиерей Василий Попов. *Харьковские губернские ведомости*. 1915, 9 марта.
 30. Протоиерей Иоанн Лукич Чижевский. *Утро*. 1907, 29 июля.
 31. Рарицький О. Некролог у жанровій системі художньо-документальної прози українських шістдесятників. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2019. Вип. 50. С. 143–147. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkpnu_fil_2019_50_34.
 32. Роменский И. Памяти священника о. И. Исиченко. *Известия по Харьковской епархии*. 1906. № 22. С. 1130–1133.
 33. Соболев В. К. А. Дудукалов. *Врачебное дело*. 1922. № 13/14. Стлб. V.

34. Стрій Л. І. Некролог і співчуття як мовленнєві жанри ритуального політичного дискурсу. *Записки з українського мовознавства* / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2016. Вип. 23. С. 249–255.
35. Трагическая смерть [П. И. Гарсиева]. *Утро*. 1908, 30 ноября.
36. Фавр В. Михаил Михайлович Трофимов. *Врачебное дело*. 1919. № 18/19. Стлб. 601–602.
37. Федоровский Ф. Памяти священника Василия Иоанновича Федоровского. *Известия по Харьковской епархии*. 1905. № 5. С. 231–232.
38. Андрей Львович Шиманов : (некролог). *Киевская старина*. 1901. № 9. Отд. 2. С. 103–104.
39. Шишлов П. Памяти священника Х. И. Твердохлебова, 10 окт. 1904 г. *Известия по Харьковской епархии*. 1905. № 4. С. 185.
40. Я. И. Щоголев : (некролог). *Южный край*. 1898, 30 мая.
41. In memorem: некрологи на сторінках українських педагогічних часописів кінця ХІХ – початку ХХІ ст. (за матеріалами фондів Педагогічного музею України) / Пед. музей України; [уклад. О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Вінниця: Видавець ФОП Кушнір Ю. В., 2022. 356 с. (Педагогічні републікації; вип. 9). URL: <https://bit.ly/46ctnV9>.

Коляда Ігор Анатолійович

*професор кафедри методології та методики суспільних дисциплін,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, доктор
історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України*

Семеній Богдан Андрійович

*здобувач вищої освіти, Український державний університет
імені Михайла Драгоманова*

СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ТА РОДИННЕ СЕРЕДОВИЩЕ ДИТЯЧИХ РОКІВ МАЙБУТНЬОГО ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧА ЗСУ, ГЕНЕРАЛА ВАЛЕРІЯ ЗАЛУЖНОГО

Середовище є сукупністю природних і соціальних умов, у яких функціонує людське суспільство. Воно виступає стосовно особистості як необхідна умова її становлення і розвитку. У процесі набуття та засвоєння соціального досвіду людства особистість включається в процес спілкування і стосунки з людьми, які її оточують, явищами, речами, розвиває певну соціальну діяльність, – слушно зазначає сучасна українська дидактия Г. Русин. – Свідомість, духовний світ людини формується всім устроєм життя, певним соціальним середовищем, що діє в сукупності з вихованням. Соціальне середовище і особистість постійно пере-

бувають у взаємодії: середовище впливає на особистість, сприяє її формуванню; особистість, що діє в соціальному середовищі, вступає в стосунки з іншими особистостями, бере участь у діяльності різних спільнот, створює це середовище, надає йому певної соціальної якості. Соціокультурне середовище можна розглядати як систему, що не тільки безпосередньо впливає на розвиток особистості, але й опосередковано визначає характер і спрямованість різних форм державного, суспільного, родинного, інституційного та неформального виховання. Отже, соціокультурне середовище є чинником виникнення і розвитку нових тенденцій у вихованні [10, с. 70].

Так, у сучасному світі соціальне середовище виявляє значний вплив на становлення та формування особистості. Специфічний контекст для розвитку індивідуальності створюють самі люди, які постійно взаємодіють з оточуючими їх людьми, культурою, інституціями та нормами. На формування особистості впливає і українське соціальне середовище, яке має свої особливості та унікальні способи [2].

Дитинство генерала В. Залужного припали на 1970-ті роки – це епоха «брежнєвського застою». Починаючи з XXIII з'їзду КПРС правляча компартія у своїй політичних деклараціях наголошувала, що «найвища мета суспільного виробництва за соціалізму – найбільш, повне забезпечення матеріальних та духовних потреб людей, що зростають». Це положення навіть було проголошене «основним економічним законом соціалізму», що й було зафіксовано в «брежнєвській конституції» (1977 р.). «Золота епоха» Л. Брежнєва у соціальній сфері була відзначена регулярною виплатою заробітної плати, пенсій, стипендій, щомісячними преміальними, безкоштовним медичним обслуговуванням, освітою (в школах впроваджено безкоштовне забезпечення підручниками учнів 1-5-х класів), дешевими товарами і послугами. Разом з тим, екстенсивний економічний розвиток Радянського Союзу та його складової частини – УРСР у 1970–1980-ті роки обумовив наростання кризових явищ у житті радянського суспільства, що безпосередньо впливало на життєвий рівень радянських громадян і відзначалося падінням купівельної спроможності карбованця; зростанням цін, нестачею (дефіцит) промислових товарів та високоякісних послуг. Населення, грошові надходження якого зростали, вже не хотіло купувати вітчизняні товари, якість і вибір

яких були дуже далекими від вимог часу. Черги за престижними імпортними товарами сягали вже не годин, а днів. Значно зросли роздрібні ціни як на престижні товари (ювелірні вироби, кришталь, килими), так і на товари широкого попиту: меблі, хутрові вироби, шерсть, бензин, будматеріали, цитрусові, на комунальні послуги; десятилітніми були черги на отримання квартир, черги на купівлю авто, поросли травною довгобуди й посилилася корупція. Незважаючи на широко розрекламовані гігантські проекти-новобудови (як КАМАЗ, БАМ та ін.), розпочаті ще напередодні застою, та закупівлю за кордоном цілих заводів, основні виробничі фонди в цілому невпинно старіли. Відставання у продуктивності праці від країн Західної Європи та США (де повним ходом йшла науково-технічна революція) сягало кількох десятків відсотків (від рівня США) та з часом збільшувалося. Найвідсталішою галуззю народного господарства СРСР було сільське господарство, де безроздільно панувала колгоспно-радгоспна система. За період з 1970 до 1990 р. відставання СРСР у продуктивності праці у сільському господарстві збільшилося з 4-кратного до 10-кратного. Одними з найважливіших наслідків науково-технічної революції, що справді революціонізували всі технологічні процеси в усіх галузях, були різке розширення асортименту та збільшення обсягів виробництва новітніх конструкційних матеріалів, а також широке впровадження мікропроцесорних технологій та персональних комп'ютерів. Тут технічне відставання СРСР ставало дедалі безнадійнішим. Радянські підприємства ставали не конкурентоспроможними; на кінець періоду застою вони були нездатні навіть відтворювати закордонні зразки. Радянська економічна модель не сприяла інтенсифікації виробництва та впровадженню досягнень науково-технічної революції через свою надмірну централізацію та жорсткість. Проте, як і раніше – ніхто не міг виїхати за кордон. Жорстко контролювалися і нав'язувалися суспільству ідеологічні погляди, а культуру і мистецтво мусили творити у відповідності до директив ЦК. Водночас, не стало тотальних «чисток» і масових розстрілів, послабилися репресії (але не щодо української еліти). Домінуючою оцінкою влади серед населення стала теза – «самі крадуть і нам дають». Близько 2/3 наукового потенціалу СРСР працювало на військово-промисловий комплекс (ВПК). Велика кількість оборонних підприємств військових гарнізонів була зосереджена в Україні [9].

В одному з таких гарнізонів і пройшло дитинство майбутнього генерала. «Валерій Залужний народився 8 липня 1973 р. в місті Новоград-Волинському Житомирської області, нині – Звягель. Гарнізонами з двох берегів річки Случ містечко почало обростати ще в 20-х роках ХХ століття, коли після Першої світової поруч пройшов кордон новоствореної радянської держави. «НКВС здавна суворо контролював міський РАЦС (орган реєстрації актів цивільного стану), адже за його записами про народження нескладно вирахувати чи не всіх тутешніх військовослужбовців», – розповів Віктор Ваховський, краєзнавець, який викладає в коледжі, де вчився Залужний. – З роками гарнізони змінювалися, збільшувалися, маліли, але залишалися на місті відбиток – молодих людей вабило військо» [3, с. 22].

Так, дитячі роки майбутнього «залізного» генерала минали серед повсякдення військового гарнізону. «Залужні учотирьох – дорослі і Валера з молодшим братом – жили в однокімнатній квартирі біля вокзалу, там поруч дві військові частини. Батько його був військовим, він змалечку бачив навколо себе військових, любив гратися солдатиками на парті, солдатиків на перервах малював», – згадувала Тетяна Шатульська-Пелешок, перша вчителька майбутнього генерала В. Залужного [11].

«Худорлявий, з кучерявим волоссям хлопчак розважався із друзями на полігонах, у парках бойових машин і солдатських казармах. «Зазвичай ми з друзями тягнули з полігонів і військових частин усе, що бачили. Зокрема й речі, які не варто брати в руки», – сміючись згадував своє безхмарне дитинство Валерій Федорович [3, с. 23–24].

«Водночас дитинство в гарнізоні окреслювало майбутній шлях юнаків – дехто з них свідомо обрали військо. Валерій Залужний розповідав, що в п'ятому класі вже знав тактико-технічні характеристики радянського озброєння та військової техніки. Він не мріяв ні про що інше – лише про службу», – зазначає Л. Долгоновська [3, с. 24].

Батько Валерія – Федір Залужний, будучи кадровим військовим, також бажав, щоб син пов'язав своє життя з армією. Тому Валерій з дитинства не випускав з рук іграшкову зброю [7].

Вплив культури на індивідуальний характер, на ментальність та вдачу людини відбувається в ранньому віці через родину, що відтворює культурне середовище етногрупи. Те, що є спільною у

способі родинного виховання, і формує певні риси національного характеру, це спільне не вичерпується конкретними вказівками й порадами дитині, воно виявляється у традиціях і нормах даної культури, що їх персоніфікують батьки. «З «інтродукцією» своє рідного родинного стилю життя у глибинне несвідоме дитини входить певна система вартостей, якої вона дотримується впродовж життя. Пізніше культурні впливи торкаються здебільшого поверхні психіки. З такого погляду національний характер постає «продуктом певної культури і водночас, персоніфікуючись, носієм її, продовжувачем культурних традицій і норм у наступних поколіннях» [8, с. 151].

Педагогічний потенціал родини включає формування в дітей уявлень про взаємини й виконання рольових функцій членів сім'ї, специфіку сімейного виховання, педагогічний такт батьків, шляхи підвищення етнопедагогічної культури, усвідомлення емоційного стану своєї дитини, а також озброєння дітей конкретними знаннями й уміннями з основ самовиховання. Безперечно, батьки повинні володіти певними психолого-педагогічними знаннями, які включають знання розвитку особистості дитини, задоволення потреби-мотиваційної сфери, знання прояву батьківських почуттів, методів впливу на дитину. Знання народних традицій, обрядів, звичаїв, усної народної творчості, української народної культури, що збагатить виховний процес у будь-якій сім'ї [10, с. 70].

І хоча малою батьківщиною генерала В. Залужного була Звягельщина, усі роки свого дитинства, як згадує сам генерал, він проводив у маминій родині Кондратенків, у дідуся Василя та бабусі Уляни, на Чернігівщині, любов до якої йому передала його матір Клавдія Василівна [7]. Уточнюючи деталі свого дитинства, генерал В. Залужний зауважував: «Моя мама з Чернігівщини. Я в дитинстві і юності провів там дуже багато часу. І сьогодні вся наша рідня живе в Чернігові» [4]. Конкретизуючи деталі біографії генерала В. Залужного, своїй книзі Л. Долгоновська зазначила: «Дід Валерія Залужного, Василь Кондратенко, повернувся із фронту Другої світової війни та служби аж 1949 р. Насамперед побудував своїм батькам дім. Сам цей будинок у селі Семенівка Менського району Чернігівської області став рідним для маленького Валерія Залужного. Тут минули ранні роки майбутнього генерала – серед турботи й любові бабусі Уляни та дідуся Василя» [3, с. 23].

Безпосередньо дитячі роки малого Валерія пройшли у с. Семенівка Менського району Чернігівської області, яке розташоване недалеко від районного центру – містечка Мена. За статистичними даними на 1968 р. у селі нараховувалося: дворів – 147, населення – 382 чоловіка. Коли влітку Валерій відпочивав у своїх дідуся Василя та бабусі Уляни, ще діяв колгосп «Зоря», який спеціалізувався на вирощуванні переважно зернових культур та мав розвинуте м'ясо-молочне тваринництво. Саме село Семенівка виникло в першій половині XIX ст. Участь у Другій світовій війні брали участь 282 жителів Семенівки, з них 197 нагороджено орденами й медалями. 189 чоловік загинули смертю хоробрих [5].

Серед них учасників цієї найбільшої війни XX ст. був і дід Валерія по материнській лінії – Василь Кондратенко, який повернувся із фронтів Другої світової, демобілізувавшись у 1949 р [3, с. 23].

Саме дід Василь, як згадує брат Головкама Артур Залужний, мав неабиякий вплив на формування особистості старшого брата. «У діда – три дочки, у кожної по двоє дітей. Поміж онуків Валерій був найстаршим, а я наймолодшим, – говорить Артур. – Дідусь вважав себе головою всього сімейства [3, с. 25].

Дідусь та бабуся є носіями народних знань, вірувань, трудового досвіду, вони вчать дітей цінувати й оберігати честь роду. Спілкування з представниками старшого покоління надає гармонії родинним стосункам і дає найвищі результати у родинному вихованні. Завдяки йому відбувається формування світогляду підростаючого покоління, засвоєння ним практичних знань та моральних цінностей. Шанобливе ставлення до дідусів та бабусь підтверджують українські родинні звичаї, за якими, наприклад, найпочесніше місце за столом завжди відводиться бабусі чи дідусеві, перша скибка хліба належить також їм. Провідним фактором формування людяності в українському родинознавстві виступає дух поваги та щире піклування про дідуся й бабуся в сім'ї [6, с. 22].

Родинна обрядовість зумовлює поведінку людей у повсякденному житті. До неї належать давні обряди та звичаї, пов'язані з народженням, одруженням та смертю людини. Родинні звичаї та обряди репрезентують акт прийняття новонародженого в рід і громаду. Вони керують поведінкою породіллі, виховують моральні

чинники поваги до роду, пошани до батьків, людяності, делікатності, доброти, привчають до дбайливого ставлення і догляду за дитиною [6, с. 22].

У селянській родині матері Валерія Залужного, Клавдії Василівни, як і у кожній українській селянській родині, важливе займали народні звичаї та традиції. Особливо шанобливо у родині дідуся Василя ставилися до свята Різдва. «На Різдво всі мали обов'язково бути у діда Василя», – згадує Артур Залужний [3, с. 25].

Різдво здавна святкували в Україні. Сорокаденний піст закінчувався у Святвечір, тобто їсти скоромне можна було з появою першої зірки – Різдвяної. Їли кутю – зерна злаків, замочені у воді, з медом. Зазвичай під Різдво ще в роки нашого дитинства, у роки дитинства морози також були, проте вже не такі великі, розпочиналися сильні морози, але це не заважало нашому народу, особливо молоді, веселитися. Святкова процесія йшла з паперовою зіркою і вертепом – яскраво розфарбованою скринькою у два яруси. У ньому за допомогою дерев'яних фігурок розігрували сценки, що стосувалися Різдва Христового. Колядування починали діти – хлопці і дівчата. Звичай колядувати має свою давню історію. Колядки пов'язані з днем зимового сонцестояння, яке наші предки називали святом Коляди. Його святкували 25 грудня. Вважалося, що в цей день Сонце з'їдає змію Коротун. Всесильна богиня Коляда в дніпровських водах народжувала нове сонце – маленького Божича. Язичники намагалися захистити новонародженого: вони проганяли Коротуна, який хотів з'їсти нове Сонце, а потім ходили від хати до хати, щоб сповістити людей про народження нового Сонця, і зображення його носили із собою. Як тільки на небі сходила зоря, колядники заходили у двір, кликали господаря і співали його родині величальних пісень про сонце, місяць, зорі. Ці пісні і стали називати колядами або колядками. Згодом, із появою християнської релігії, обряд колядування був присвячений Різдву Христовому. Після вечері починалися забави. Старші діти несли вечерю дідусям та бабусям і починали колядувати. Колядують діти, дорослі парубки та дівчата. В українському фольклорі «коляда» означає «Різдво» і пов'язаний із цим звичай славити господарів, дарувати подарунки колядникам. Дорослі парубки та дівчата в наші дні ходять ватагами зі «звіздою» і дзвоником [1, с. 86–88].

Так, майбутній «залізний генерал» В. Залужний зростав у атмосфері народних звичаїв та традицій Чернігівщини та Звягельщини.

Отже, соціально-культурне середовище м. Звягеля, в якому зростав В. Залужний визначалося тим, що значний вплив на соціально – культурне життя міста здійснювали підрозділи місцевого гарнізону з їх військовими традиціями (дні присяги молодих вояків, військові паради на радянські свята). З повсякденням гарнізонного життя безпосередньо було пов'язано життя родини військовослужбовця Ф. Залужного. Зростаючи у родині кадрового військового з її військово-патріотичним духом, з раннього дитинства, засвоюючи систему цінностей військової служби, формувалися світоглядні уявлення майбутнього «нерадянського» генерала В. Залужного. У дитячі роки, окрім життя військового гарнізону, важливий вплив на формування особистості юного В. Залужного мала ще одна складова соціального середовища – родинне оточення, зокрема родина матері – Кондратенків, в якій панувало українське середовище з його атмосферою збереження та дотримання народних звичаїв і традицій, шанобливе ставлення до старших, дідуся Василя та бабусі Уляни, турботливе ставлення до дітей – онуків. Звягельщина та Чернігівщина з їхніми не повторними природними краєвидами, лісами, полями, охайними сільськими оселями також не могли не впливати на формування особистості та розвиток майбутнього Головка В. Залужного, визначивши його індивідуальні риси, які у майбутньому вирізняли масштабність його особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. «Бешкетник з козацьким духом. Солдат Збройних сил України Роман Солоха, позивний «Більбо» та його побратими. Біографія у спогадах про побратимів Більбо, Леоніда Федюка («Кубік») і Семена Берестенка («Сеня»). Серія: «Нескорені Українці». / автор-упор. д.істор.н., проф. І.Коляда. К., 2024. 437 с.
2. Вплив соціального середовища на формування особистості в українському контексті. URL: <https://fact-news.com.ua/vpliv-sotsialnogo-seredovisha-na-formuvannya-osobistosti-klyuchovi-faktori-ta-vazhlivist-v-ukrainskomu-konteksti> (дата звернення 24.10.2024).
3. Долгоновська Л. Залізний генерал. Уроки людяності. Харків: Віват, 2024. 208 с.
4. Журнал «Весть». Валерій Залужний вважає Чернігівщину рідною. 2022. URL: <https://www.facebook.com/100069098076732/posts/609604207272623/> (дата звернення 18.10.2024).

5. Історія міст і сіл УРСР. Семенівка, Менський район, Чернігівська область. URL: <https://ukrssr.com.ua/chernig/menskiy/semenivka-menskiy> (дата звернення 18.10.2024).
6. Йовенко Л. І., Терешко І. Г. Традиційне родинне виховання українців: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Умань: РВЦ «Софія», 2010. 239 с.
7. Коваль В. Валерій Залужний. URL: <https://znaki.fm/uk/persons/valerij-zaluzhniij/> (дата звернення 25.10.2024).
8. Родинна педагогіка: навч.-метод. посібник / за ред. Марушкевич А., Постовий В., Алексєєнко Т. та ін. Київ: ПАРАПАН, 2002. 216 с.
9. 55 років тому Леонід Брежнєв очолив СРСР. Чому «епоха застою» продовжується в епоху Путіна? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29982815.html> (дата звернення 24.10.24).
10. Русин Г. Вплив соціокультурного середовища на формування виховних концепцій родинної етнопедагогіки. *Гірська школа українських Карпат*. 2020. № 23. С. 70–74.
11. Тороп О, Хоменко С. «Перший після Бога, в хорошому сенсі». Як генерал Залужний став тим, ким він є. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cmm0znq3m15o> (дата звернення 25.10.2024).

Кулешова Ангеліна Вадимівна

здобувач вищої освіти, Сумський державний університет

ПИЛИП ЧОРНИЙ – КУЛЬТУРНИЙ ДІЯЧ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В ЮГОСЛАВІЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Інтерес до окремих постатей, які брали участь у розбудові України, значно посилювався після розпаду СРСР та здобуття нашою країною незалежності. Серед них були і ті, хто змушений був залишити батьківщину, але і в еміграції виявив себе на громадсько-політичній чи культурній ниві. У період між двома світовими війнами на теренах Європи сформувалися політичні центри еміграції, де перебували лідери еміграції, колишні члени українських урядів, діяли політичні партії, громадські організації, функціонували культурно-просвітницькі та науково-освітні інституції, виходила преса. Такими центрами української політичної еміграції були Австрія, Німеччина, Польща, Франція та Чехословаччина. Поряд з ними діяли і провінційні осередки, де бракувало національно свідомих діячів, українські політичні партії не мали там свого представництва, але там діяли українські громадські і культурні організації, були політичні середовища. Провінційні осередки української політичної еміграції існували в

Болгарії, країнах Балтії і Бенілюксу, Югославії та інших країнах. Якщо історія політичних центрів еміграції знайшла висвітлення у науковій літературі, то дослідження провінційних осередків потребує подальших студій. Серед них – Королівство сербів, хорватів і словенців (КСХС), яке з 1929 р. перетворилося на Королівство Югославія. Ще менше висвітлена діяльність провідних українських емігрантів в цій країні. Є лише публікації про В. Андрієвського [2], М. Туміра [6] та П. Чорного [3; 13]. Декілька публікацій стосуються культурного життя українських емігрантів [9–12].

Враховуючи обмаль матеріалів про культурне життя українських емігрантів в Югославії та висвітлення лише громадсько-політичної діяльності одного з лідерів української політичної еміграції в цій країні Пилипа Чорного [14, с. 234–238], авторка ставить собі за мету охарактеризувати культурно-просвітницьку діяльність П. Чорного у цій країні крізь призму його архівно-слідчої справи.

Запекле протистояння 1918–1920 рр. національно-демократичних сил України з більшовиками, білими арміями Денікіна та Врангеля, Польщею завершилося їх поразкою та встановленням радянської влади. Сотні тисяч українців змушені були емігрувати. Частина з них безпосередньо або транзитом через Константинополь кількома хвилями потрапила до КСХС. На відміну від Польщі та Румунії, куди українці вийшли у складі Армії УНР, до КСХС українці прибули у складі армій Денікіна і Врангеля [7, с. 127–128]. В числі емігрантів – військовополонені, інтерновані вояки, цивільні особи. Велику частку з них складали ті, хто був мобілізований до білих армії у південних українських губерніях, а також мешканці Півдня України та Північного Кавказу. Особливістю Югославії було те, що там була русофільська влада, яка прихильно ставилася до російської/руської еміграції, не виокремлювала українців від російського емігрантського загалу, прискіплювало ставилася до українців, вбачаючи в них сепаратистів, тобто тих, хто сприяв розпаду імперії. Але врешті-решт влада дозволила українцям створювати громадські організації, найбільшими і найвпливовішими були Українське товариство «Просвіта» в Белграді з філіями у регіонах, Українська громада в Белграді та українські громади у Великому Бечкерекі, Смедереві та Суботиці.

Оскільки югославське законодавство не дозволяло емігрантським організаціям здійснювати політичну діяльність, то вони зосередилися переважно на культурно-просвітницькій роботі,

залучаючи до неї і місцеве українське населення (русини тут з'явилися в середині XVIII ст., а вихідці зі Східної Галичини – наприкінці XIX – на початку XX ст.). Діяльність українських громад виявилися у створенні аматорських художніх (театральних, музичних, співочих) колективів, організації вистав, вечорниць, літературних вечорів, шевченківських свят, ювілеїв історичних подій і постатей тощо.

Одним з активних діячів у галузі культурно-просвітницької роботи серед емігрантів і місцевого українського населення був громадсько-політичний діяч, голова Української громади «Кобзар» в м. Смедерево, один з керівників Союзу українських організацій в Югославії Пилип Якович Чорний. Основним джерелом для висвітлення цієї сторони його біографії є архівно-слідча справа, що зберігається у Галузевому державному архіві Служби безпеки України.

Пилип Якович Чорний народився у 1889 р. в місті Іллінці Липовецького повіту Київської губернії в селянській родині. Закінчив чотири класи гімназії. Під час Першої світової війни його мобілізували. Був курсовим старшиною в інструкторській школі в Києві. 1918 р. перейшов на службу до української армії. Наступного року був мобілізований до Добровольчої армії, де служив у мобілізаційному відділі штабу Новоросійського округу, передислокованого в ті часи до Одеси. Служив у 45-му Азовському пішому полку, був ад'ютантом командуючого Приамурським військовим округом. Після поразки армії Денікіна був евакуйований до Криму, де в лютому 1920 р. його зарахували до мобілізаційного відділу штабу генерала Врангеля. Але восени того ж року після поразки білої армії евакуювався з Криму до Туреччини, а в грудні вже був в КСХС. Після кількомісячного карантину він отримав дозвіл на проживання в югославському селі Богар, де 4 місяці працював ремонтником залізничних ліній. На початку літа 1921 р. переїхав до міста Великий Бечкерек, де працював у залізничній майстерні, а 1925 р. – до міста Смедерево. Там проживало багато кубанських козаків, російських й українських емігрантів [12, арк. 23–26].

Наприкінці 1925 р. з ініціативи П. Чорного у Смедерево відкрилася Українська громада «Кобзар». До її складу входили не тільки українські емігранти, але і кубанські козаки. Громада діяла в місті більше 10 років. Пилипа Яковича обрали головою управи цієї

культурно-просвітницької організації. Окрім організаційної діяльності сотник Чорний брав активну участь у культурних заходах, зокрема, у 1933 р. на Шевченківських святах, за свідченнями тижневика «Тризуб», найцікавішим у програмі був саме виступ бандуриста і співака П. Чорного. Кожний його номер викликав гучні оплески присутніх, а звуки бандури місцеве населення вперше почуло лише на цьому святі [11, с. 208–209; 15, с. 47].

Наступного року при громаді започатковано Український аматорський гурток, який організовував культурні акції для українців, кубанських козаків та місцевих мешканців. Найбільш активними діячами гуртка були І. Коробко, Б. Жижиленко, Соколов та П. Чорний. Український аматорський гурток особливо виявив себе на ниві сценічного мистецтва [9, с. 30; 11, с. 208]. Спочатку аматорська трупа представляла на розсуд глядачів невеликі номери (пісні, танці, декламації віршів), згодом влаштовувала вистави. Станом на початок 1929 р. в її репертуарі були такі п'єси: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Безталанна і Наймичка» І. Карпенка-Карого, «Ой не ходи, Грицю» М. Старицького, «Хмара» О. Суходольського, «По ревізії» і «Пошилися в дурні» М. Кропивницького, «Борці за мрії» і «Жидівка-вихрестка» І. Тогобочного, «Нещасне кохання» Л. Манька, «Ясні зорі» Б. Грінченка, «Хоч раз його правда» Г. Марусина, «Мотря Кочубеївна» Ф. Крушинського, «Ведмідь» А. Чехова, «Сини народу», «Свідки», а також опера «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського [9, с. 30–31]. Варто зазначити, що впродовж усього міжвоєнного періоду представник військового міністерства УНР на Балканах В. Филонович постійно листувався зі своїм відпоручником у Смедерево П. Чорним та всіляко допомагав йому і громаді в культурній діяльності, надсилаючи не тільки тексти п'єс, але і партитури до них.

Як впливає з архівно-слідчої справи, відкриття української організації було ризикованим кроком, про що свідчило затягування з її легалізацією [12, арк. 6зв, 7зв.]. На початку 1928 р. Громада налічувала 7 членів, 1929 р. – близько 30. Навесні 1929 р. статут організації був поданий на затвердження місцевій владі. Його неодноразово повертали, вимагаючи внесення виправлень і змін. Крім того, члени Громади мали перешкоди у своїй діяльності і з боку російських емігрантів. П. Чорному закидали більшовицьку агітацію та погрожували вислати з Югославії. Врешті-решт

2 червня 1931 р. статут Української громади «Кобзар» було затверджено. На той момент організація налічувала 56 членів, більшість з яких становили кубанські козаки. До складу управи входили П. Чорний (голова), Б. Жижиленко, А. Медведів-Коцюра, Д. Простаченко й І. Сурмач. Головною метою організації було збереження національної ідентичності її членів. Саме для її реалізації і здійснювалася культурно-просвітницька діяльність. Організатором і натхненником цієї діяльності був П. Чорний [12, арк. 5–7].

Пилип Якович підтримував зв'язки із представниками інших українських організацій в Югославії, зокрема з керівником Української громади в Белграді В. Андрієвським. Саме завдяки йому громада «Кобзар» дістала матеріали нової п'єси та низку українських книжок, які белградська Громада отримала з Праги. А вже через місяць від Спілки кубанців ім. Якова Кухаренка в Празі надійшла посилка з книгами, журналами, текстами та партитурами п'єс. З того часу П. Чорний регулярно листувався з очільником вказаної спілки П. Яковенком, який згодом познайомив голову управи Громади «Кобзар» з полковником В. Филоновичем [12, арк. 15зв–16зв.]. З 1930 р. представник військового міністерства УНР на Балканах вестиме регулярну ділову переписку з П. Чорним як у справах громадсько-політичних, так і культурно-просвітницьких. В. Филонович позитивно відгукувався про роботу П. Чорного серед емігрантів. У доповіді військовому міністру УНР в еміграції В. Сальському він зазначив: *«Нашому відпоручнику пану Сотникові Чорному пощастило збити біля себе гурток українців та кубанців, з якими і розпочав працю. Як несприятливі були умови для такої праці, все ж хоч і нелегально Сотник Чорний організовує Громаду, подає статут на затвердження до Югославської влади і існує з нелегальною Громадою майже два роки. За цей час широко веде свою працю, має успіх і люди починають горнутись до Громади. Цими днями зрештою дістає після багатьох повернень вже легалізований статут та зараз же приступає до оформлення справи з Громадою, вже не боючись, що йому можуть десь нашкочити москалі. Відмічаючи цей поступ праці Сотника Чорного, мушу зазначити, що його праця є найпозитивнішою і найкориснішою з цілого ряду відпоручників на Балканах. Громада ця носе назву «Українська Громада «Кобзар» в Смедереві»* [5, с. 136–137].

Справи Української громади в м. Смедерево йшли в гору, але в цей же час тиск та перешкоди з боку російської еміграції не припинялися. Навіть поширювалися чутки, що члени громади є більшовикими, німецькими та польськими агентами. Це призвело до того, що П. Чорного виключили зі складу Союзу інвалідів, позбавивши щомісячної допомоги у 200 динарів [4, с. 254–255].

Саме в той час ширився руху «вольных казаков», які вважали себе окремим народом і вимагали створення суверенної держави під назвою «Казакия». Під їх впливом зі складу Громади вийшла група кубанських козаків і створила власну організацію – «Смедеревский вольно-казачий хутор им. Калабухова». Це призвело до зменшення загальної кількості членів Громади та її ролі в усьому емігрантському середовищі в Смедереві. Склад Громади скоротився до 5-6 осіб. Але вже 1935 р. Українська громада «Кобзар» не тільки відновила свій вплив серед місцевих емігрантів, але і поширила свою культурно-освітню діяльність на міста Пожаревац та Суботиця. Ще наприкінці 20-х рр. ХХ ст. група українських емігрантів, яка проживала в Суботиці, виявила бажання налагодити зв'язки з українськими організаціями в Югославії. Восени 1929 р. представники цієї групи звернулися до П. Чорного за допомогою у справі придбання української літератури та постановки вистави. Тривале листування з ним, його поради щодо організації культурно-освітніх акцій тамтешніми українцями сприяли тому, що навесні 1936 р. в Суботиці відкрилася Українська громада [12, арк.17–18].

Отже, важливим джерелом з історії не тільки української політичної еміграції в міжвоєнній Югославії взагалі, але і біографії та культурно-просвітницької діяльності керівника Української громади «Кобзар» у м. Смедерево Пилипа Чорного зокрема є його архівно-слідча справа, що зберігається в ГДА СБУ. Вона розкриває окремі аспекти культурно-просвітницьких заходів очолюваної П. Чорним організації, взаємодії кількох українських громад в Югославії в культурній сфері, допомогу представника військового міністерства УНР на Балканах і в Туреччині В. Филоновича у постачанні необхідної літератури та матеріалів для організації культурних заходів серед емігрантів. Перспективними, на думку авторки, є дослідження ролі П. Чорного у справі об'єднання українських громадських організацій в Югославії в союз (спілку).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Власенко В. *Бібліотеки і клуби української політичної еміграції на Балканах у міжвоєнний період. Русинистичні студії*. 2018. № 2. С. 188–199.
2. Власенко В. *Василь Андрієвський – громадсько-політичний діяч української еміграції в Югославії (за матеріалами його архівно-слідчої справи)*. *Славистика*. Београд, 2022. Кн. XXVI. Св. 2. С. 50–57.
3. Власенко В. *Громадсько-політична діяльність Пилипа Чорного в Югославії (за матеріалами його архівно-слідчої справи)*. *Русинистичні студії*. Нови Сад, 2021. № 5. С. 35–45.
4. Власенко В. *Громадські організації української еміграції в Сербії у міжвоєнний період. Українці Хорватії. Матеріали та документи*. Книга 3. Загреб, 2021. С. 254–255.
5. Власенко В. *До історії міжвоєнної української політичної еміграції на Балканах. Пам'ятки: археографічний щорічник*. Київ, 2011. Т. 12. С. 123–144
6. Власенко В. *Мар'ян Тумір – громадсько-політичний діяч української еміграції в Югославії (1920–1946)*. *Українці Хорватії. Матеріали і документи*. Книга 4. Міжнародна наукова конференція в Загребі з нагоди 120-річчя переселення українців до Хорватії. Загреб, 2021. С. 60–65.
7. Власенко В. *Міжвоєнна українська політична еміграція в Югославії: відносини з владою. Україна дипломатична: науковий щорічник*. Київ, 2019. Вип. XX. С. 132–140.
8. Власенко В., Гузун В. *Національно-демократичне середовище міжвоєнної української еміграції в країнах Південно-Східної Європи. Сумська старовина*. 2016. № XLVIII. С. 25–49.
9. Власенко В.М. *Театральне мистецтво в середовищі міжвоєнної української політичної еміграції в Югославії*. *Русинистичні студії*. 2020. № 4. С. 23–37.
10. Власенко В. *Українська і російська еміграція в Югославії в міжвоєнний період: взаємини. Лемки, бойки, гуцули, русини – история, сучасност, материяльна и духовна култура : зборнік наукових роботох = Łemkowie, Wojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa : praca zbiorowa / [редакторе Янко Рамач, Роман Дрозд]. Нови Сад: Сажнос; Słupsk: Akademia Pomorska, 2020. С. 223–240.*
11. Власенко В. *Шевченківські свята міжвоєнної української еміграції в Югославії (за матеріалами паризького тижневика «Тризуб»)*. *Українці Хорватії. Матеріали та документи*. Книга 3. Загреб, 2021. С. 204–213.
12. *Галузевий державний архів Служби безпеки України*. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 73927. 54 арк.
13. Гула О. *Діяльність українських культурно-просвітницьких організацій у Королівстві СХС/Югославія як чинник збереження національної ідентичності (1918–1941 рр.)*. *Часопис української історії*. Київ, 2018. Вип. 37. С. 30–38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ChasUkr_2018_37_6.
14. Кулешова А. В. *До громадсько-політичної діяльності Пилипа Чорного в Югославії / наук. кер. В. М. Власенко*. *Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи: матеріали ІХ Всеукр. наук.-практ. конф., м. Суми, 29 квітня 2022 р. / редкол.: В. М. Власенко, А. В. Гончаренко, С. І. Дегтярьов та ін*. Суми : СумДУ, 2022. С. 234–238.
15. *Хроніка. З життя української еміграції в Югославії. З життя Української Громади у Великім Бечкерекі. Тризуб*. 1930. Ч. 24–25. С. 47.

Оболєшев Ілля Дмитрович

*здобувач вищої освіти, Український державний університет
імені Михайла Драгоманова*

ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ВАЛЕРІЙ ЗАЛУЖНИЙ І НАЧАЛЬНИК ГЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБУ ЗСУ СЕРГІЙ ШАПТАЛА: ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН

Роль Валерія Залужного, головнокомандувача Збройних сил України, та Сергія Шаптали, начальника Генерального штабу ЗСУ, стала ключовою в сучасному етапі оборонної політики України. З моменту повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році їхні професійні шляхи та спільна діяльність відіграли вирішальну роль у забезпеченні боєздатності української армії. Їхній досвід, досягнення і методи керівництва значно вплинули на ефективність Збройних сил України на першому етапі протистоянні агресору [1].

Генерал Сергій Шаптала має значний бойовий досвід, який він здобув під час своєї служби, зокрема у періоди АТО та ООС (2014–2021 роки) на сході України. Його військова кар'єра була насиченою та складною, з численними випробуваннями та досягненнями.

Закінчив Одеський інститут Сухопутних військ як командир механізованого взводу. Ще одну вищу військову освіту здобув у Національному університеті оборони ім. Черняхівського. Під час активних бойових дій на Донбасі, зокрема у 2014 році, він був командиром 128-ї окремої гірсько-піхотної бригади, яка брала участь у важких боях, включаючи битву за Дебальцеве. Його бригада була одним із підрозділів, які тримали оборону в районі Дебальцевого і залишили свої позиції лише після виконання бойових завдань та з мінімальними втратами [2].

За мужність і героїзм, проявлені в цих боях, Сергій Шаптала був удостоєний звання Героя України з врученням ордена «Золота Зірка» у лютому 2015 року [3].

У своїх інтерв'ю Шаптала наголошує на важливості довіри між командиром і підлеглими як фундаментальному принципі успішного командування. Він вважає, що лише через взаємну довіру можна ефективно виконувати бойові завдання та мінімізувати

втрати. Він також визнає, що війна є жорстким вчителем, який вимагає максимальної відповідальності та професіоналізму від кожного військового [2].

«Головний принцип, яким керується кожен командир, – довіра підлеглих. Якщо солдати довірятимуть, то й завдання, що стоять перед командиром, будуть виконані. Найголовніше – нікого не втратити. Війна – хороший вчитель, який, на превеликий жаль, не прощає помилок», – заявив воєначальник для військового телебачення України – Армія TV [4].

Після 2014 року Сергій Шаптала продовжив свою службу, обіймаючи керівні посади. Згідно статті РБК Україна, він був призначений заступником командувача Оперативного командування «Південь» у 2017 році, три роки обіймав цю посаду, а згодом став командувачем ОК «Захід». У 2018 році отримав звання генерал-майора [5].

Таким чином, бойовий шлях Сергія Шаптала та його досвід під час АТО та ООС є прикладом відданості та високого професіоналізму, які сприяли його успішній кар'єрі в Збройних силах України.

У 2021 році він був призначений начальником Генерального штабу ЗСУ. На цій посаді Шаптала відіграє ключову роль у стратегічному плануванні та координації дій українських військ разом з новопризначеним Головнокомандувачем Збройних Сил України – генерал-лейтенантом Валерієм Залужним [6].

Валерій Залужний пройшов довгий і насичений бойовий шлях у Збройних силах України, піднімаючись від командира взводу до Головнокомандувача Збройних сил. Свою військову кар'єру він розпочав з закінчення Одеського інституту Сухопутних військ, поступово займаючи командні позиції. У 2005 році він вступив до Національної академії оборони України, яку закінчив із золотою медаллю, що дало йому можливість виконувати стратегічні завдання на різних посадах, включаючи начальника штабу та першого заступника командира 24-ї окремої механізованої бригади (2007–2009) та командира 51-ї окремої механізованої бригади (2009–2012) [7, с. 35–45].

З початком війни на Донбасі у 2014 році Залужний став заступником командувача сектору «С» у зоні АТО, а згодом – начальником штабу Об'єднаних сил (2018–2019 роки). Це дало йому досвід у тактиці та стратегії сучасної війни, який став

безцінним під час повномасштабної війни з Росією в 2022 році. Крім того, Залужний працював на керівних посадах в усіх оперативних командуваннях Сухопутних військ України, включаючи ОК «Схід», «Південь» і «Захід». Згодом він очолив ОК «Північ» у 2019–2021 роках, перед тим як став головнокомандувачем ЗСУ у 2021 році [7, с. 73–76].

Залужний відомий своєю відданістю модернізації ЗСУ та адаптацією стандартів НАТО. Він запровадив нові методи командування, які надають більше автономії молодим офіцерам. Такий підхід допоміг підготувати ЗСУ до маневреної оборони, що дозволило успішно протистояти атакам Росії у 2022 році та здійснювати контрнаступи [8].

Спираючись на подані матеріали, можна вказати, що Генерал Валерій Залужний та генерал Сергій Шаптала тісно взаємодіяли на різних етапах своїх військових кар'єр, що забезпечило злагоджену роботу на найвищому рівні командування українською армією. Залужний, який очолив Збройні Сили України у 2021 році, та Шаптала, який став начальником Генерального штабу в тому ж році, зосередилися на модернізації армії, впровадженні стандартів НАТО та підвищенні ефективності ЗСУ.

Першим викликом, з яким зіштовхнулися Залужний і Шаптала, стала необхідність відійти від ієрархічної, жорсткої моделі командування, яка була спадщиною радянської військової доктрини. Їхня мета полягала у створенні більш автономної, гнучкої структури, яка дозволяє командирам приймати рішення самостійно залежно від ситуації [7, с. 73–74].

«Загальний курс на реформування Збройних Сил України відповідно до принципів і стандартів НАТО залишається незворотним. І ключове тут – принципи. Зміни мають відбутися перш за все у світогляді і ставленні до людей. Я б хотів, щоб ви повернулися обличчям до людей, до своїх підлеглих. Моє ставлення до людей не змінювалося протягом всієї моєї служби», – наголосив Головнокомандувач Збройних Сил України 31 липня 2021 під час заходу, на якому представив керівному складу Збройних Сил України новопризначених заступника Головнокомандувача Збройних Сил України генерал-лейтенанта Євгена Мойсюка, начальника Генерального штабу Збройних Сил України генерал-майора Сергія Шапталу та командувача Медичних сил Збройних Сил України полковника медичної служби Тетяну Остащенко [9].

Одним з обмежуючих факторів модернізації Української армії стала недостатня кількість сучасних навчальних центрів та полігонів, де військові могли б проходити підготовку за стандартами НАТО. Спільна діяльність з міжнародними партнерами сприяла покращенню навчальної бази та допомогла українським військовим адаптуватися до вимог сучасної війни. Так, Сергій Шаптала відзначив ефективність військового співробітництва між збройними силами Канади та України, зокрема важливу роль канадської навчально-тренувальної місії UNIFIER у питаннях щодо підготовки особового складу та підрозділів ЗСУ [10]. «Діяльність згаданої місії дала змогу у критичний для нас час суттєво наростити обсяги й темпи підготовки та відновлення боєздатності підрозділів Сухопутних військ», – наголосив начальник Генерального штабу ЗС України Сергій Шаптала [10].

Також, в умовах бойових дій надання психологічної підтримки та забезпечення високого морального духу стали критично важливими. Валерій Залужний, як це описано у книзі Людмили Долгоновської «Залізний генерал. Уроки людяності», робить акцент на повазі до військових та гуманному ставленні до підлеглих, що сприяє підвищенню довіри в армії та покращенню бойового духу [7, с. 73–74].

Взаємодія між лідерами особливо посилилася після початку повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році. Їхні ролі були чітко розподілені: Залужний, як головнокомандувач, відповідав за стратегічне управління силами на полі бою, в той час як Шаптала керував Генеральним штабом, забезпечуючи логістичну підтримку, координацію операцій та інтеграцію всіх підрозділів. Вони разом працювали над формуванням збройних угруповань, які виконували як оборонні, так і наступальні завдання у найскладніших точках бойових дій, таких як Київщина, Харківщина, Херсонщина та Донеччина, де проводили роботу в польових умовах, оцінюючи ситуацію і ухвалюючи необхідні рішення [11].

Залужний підкреслював важливість підтримки зі сторони Шаптала та зізнавався, що його присутність та співпраця були неоціненними в ці важкі моменти, коли потрібно було швидко ухвалювати доленосні рішення. Завдяки їхній злагодженій командній роботі вдалося впровадити принципи взаємодії, які суттєво відрізняються від радянських підходів, і запровадити нові стандарти керівництва, що стали критично важливими в умовах сучасної війни [12].

Отже, Генерал Валерій Залужний та генерал Сергій Шаптала представляють нове покоління українських військових лідерів, які формувалися вже в Незалежній Україні, а не за радянськими стандартами. Їхній досвід ґрунтується на сучасній військовій підготовці, здобутій у національних академіях, та практичному командуванні в умовах реальних бойових дій. Це відрізняє їх від старших колег, оскільки їхній підхід до управління є більш гнучким і орієнтованим на автономність і ініціативу підлеглих командирів, що є важливою рисою стандартів НАТО. Залужний і Шаптала розробляли та втілювали сучасні стратегії, керуючись не лише теоретичними знаннями, а й безпосереднім досвідом. Залужний, як головнокомандувач, і Шаптала, як начальник Генштабу, демонструють важливість командної роботи та оперативності, що дозволило швидко адаптувати армію до умов війни. Вони обидва наголошують на важливості гнучкого підходу до прийняття рішень, довірі до молодих офіцерів та постійному вдосконаленні навичок особового складу, що особливо цінне під час сучасного конфлікту, де швидкість реагування та адаптація до змін мають вирішальне значення. Ця пара офіцерів нової школи уособлює зміни, які відбуваються у ЗСУ. Вони не лише реформують армію за принципами НАТО, але й активно підтримують моральний дух військових, що стало одним із основних пріоритетів у їхньому керівництві. Такий підхід не тільки підвищує ефективність армії, але й закладає фундамент нової культури лідерства в українських збройних силах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. By David M. Herszenhorn and Paul McLeary «Ukraine's 'iron general' is a hero, but he's no star» Politico. URL: <https://www.politico.com/news/2022/04/08/ukraines-iron-general-zaluzhnyy-00023901>.
2. Анна Березіна «Герой, який став генералом. Хто такий Сергій Шаптала і яка його роль у ЗСУ» РБК Україна. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/geroy-kiy-stav-generalom-hto-takiy-sergiy-1664446285.html>.
3. Про присвоєння С. Шапталі звання Героя України, Указ Президента України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93/2015#Text>.
4. Репортаж Армія TV. URL: www.youtube.com/watch?v=XUwlq cGBlrw&ab_channel=АрміяTV–ВійськоветелебаченняУкраїни.
5. Указ президента України про №242/2018 присвоєння військових звань. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2422018-24730>.
6. Указ президента України №327/2021 про Призначення С. Шаптали начальником Генерального штабу Збройних Сил України. URL: <https://web.archive.org/web/20210728210950/https://www.president.gov.ua/documents/3272021-39533>.

7. Долгоновська Л. Залізний генерал. Уроки людяності. Харків: Віват, 2024. 208 с.
8. Анна Березіна «Залізний генерал: хто такий Валерій Залужний і що про нього відомо». URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/zalizniy-general-hto-takiy-valeriy-zaluzhniy-1664216831.html>.
9. Офіційний аккаунт Генерального штабу ЗСУ у Facebook. URL: <https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua/posts/1984683821700865>.
10. Редакторська стаття armyinform. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/11/04/nachalnyk-genshtabu-zsu-zapponuvav-kanadskym-kolegam-doluchytysya-do-planuvannya-zahodiv-z-pidgotovky-nashogo-vijska/>.
11. Юлія Калабайда «Залужний і Шаптала провели роботу в угрупованнях військ, що займаються обороною та наступом». URL: <https://meta.ua/uk/news/war-in-ukraine/90097-zaluzhnii-i-shaptala-proveli-robotu-v-ugrupovanniah-viisk-scho-zaimayutsya-oboronoyu-ta-nastupom/>.
12. Олена Роціна «Залужний – Шапталі: Щасливий, що ви були поруч, соромно нам не буде». URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2024/02/5/7440417/>.

Макуха Анна Андріївна

*здобувач вищої освіти, Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка*

*Науковий керівник – Оліцький В'ячеслав Олександрович
завідувач кафедри історії, Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка, кандидат історичних наук, доцент*

БІОГРАФІЇ ДИСИДЕНТІВ-УРОДЖЕНЦІВ СУМЩИНИ: Є. Ф. КУЗНЕЦОВА, М. Г. ОСАДЧИЙ ТА А. М. СЕМЕНЮТА

Дисидентський рух – важлива віха в українській історії. Будучи спрямованим на боротьбу проти тоталітарного режиму радянської влади, він тим самим підкреслює зусилля молодого покоління у відстоюванні національних інтересів. Особистості, які виступали проти радянської системи, залишили значний слід у формуванні національної свідомості та розвитку української незалежної держави.

Актуальність даного дослідження полягає у важливості вивчення життєвого шляху дисидентів, що дозволяє нам дослідити специфіку розвитку дисидентського руху на теренах Сумщини, а також розширити загальне уявлення про масштаб і вплив опору у різних куточках країни. Тобто, вивчення біографій учасників цього національно-культурного руху, дозволяє нам

зберегти пам'ять про внесок цих видатних осіб в розвиток громадянського суспільства та культуру.

Метою дослідження є відтворення біографій представників дисидентського руху, тих хто походить з зазначеного регіону, з ціллю дослідити їхній вплив на розвиток та збереження національної ідентичності.

Дисидент (від латинського – незгідний) – термін, який в 1960 – 1980 роках в застосовувався до осіб, які ставили під сумнів офіційну комуністичну ідеологію, та критикували політику уряду, таке пояснення надається на сайті сучасної української енциклопедії [3].

Зародження українського дисидентства в хронологічних межах, співпадає з придушенням національно-визвольної боротьби у Західній Україні, що проілюструвала неефективність збройного опору. З появою ідеї ненасильницького опору в 1950-х роках зародився український дисидент, як своєрідне поєднання національного, релігійного та громадського рухів [2]. Поширення дисидентства в період 1960-1980-х років, стало наслідком згортання політики десталінізації, утисків національно-культурної сфери та порушення конституційних норм [1, с. 395]. Сформувалося два напрямки діяльності учасників руху: відкрита критика (у творах або виступах) та підпільна праця, поширення поза цензурної літератури наприклад.

Характерною ознакою дисидентського руху на теренах України, була боротьба за національні інтереси, що проявлялася різними методами: від публікації літературних та мистецьких творів, що характерні вільнішими та розкутими думками, поглядами, ідеями до створення організацій, спрямованих на боротьбу с тоталітарним режимом [1, с. 395].

Усю історію українського дисидентства ми можемо розділити на два етапи:

- ❖ Перший етап (кінець 1950-х – початок 1960-х) характерний невеликими протестам, частіше за все розповсюдження листівок тощо;
- ❖ Другий етап (середина 1960-х – середина 1970-х) для нього характерний вже легальний спосіб боротьби [2].

Так, дисидентська діяльність проявлялася у створенні підпільних організацій і поступово, все більше, набувала форм відкритого суспільного руху.

Ступінь досліджуваності біографій дисидентів-уродженців Сумщини залишається відносно обмеженим. Більшість регіональних досліджень концентрують увагу на загальних питаннях, при цьому, біографічне дослідження залишається менш розвинутим напрямком.

Однією з менш досліджених та не менш цікавих є біографія Євгенії Кузнецової, уродженки міста Шостка, Сумської області.

Кузнецова Євгенія Федорівна народилася 28 листопада 1913 р., закінчила Шосткинський хімічний технікум у 1935 р. і була направлена для роботи в Тамбов. У 1962 р. повернулася до Києва, де й працювала, спочатку в Інституті комунальної гігієни, потім лаборантом хімічного факультету Київського університету [9, с. 171]. Після повернення на Батьківщину, активно зацікавилася історією України, пізніше вона написала статтю під назвою «Уроки історії», розповсюджувала самвидав та активно опікувалася темою русифікації середньої та вищої освіти [3]. Вперше на розмову до КДБ було визвано у 1963 р.

Арешт відбувся 25 серпня 1965 р., за звинуваченням в антирадянській пропаганді та агітаціях. З листів самої пані Євгенії ми знаємо, що у вересні того ж року, її відправили на психіатричну лікарню на обстеження, проте ніякої хвороби не було виявлено: «Мене насторожувало те, що лікарі і слідчий вишукували хвороби мої, ніби їм потрібно було, щоб я була колись хворою...» [9, с. 172]. В лютому, несподівано її стан погіршився «біль була під правою лопаткою... серце, голова... все ніби поймали пучком світлових променів, які доводили до непритомності... Ноги, руки трясло, ніби знаходились під струмом...» [9, с. 172], хоча завжди, як вона сама пізніше зазначила в своїх листах, відрізнялася міцним фізичним здоров'ям – є вірогідність, що її труїли.

25 березня 1966 р. відбулося закрите засідання Київського обласного суду, на якому Євгенію Кузнецову було визнано винною, та засуджено на 4 роки таборів суворого режиму у Мордовії [9, с. 171]. Її посправник, Іван Русинов пізніше згадував цей процес так: «Її покази були достойні, нікого вона не притягнула, чим, очевидно, і розізлила репресантів, що вимагали їй п'ять років суворого режиму... Отак вона тихо, самотньо вийшла на процес, заробивши чотири роки суворого режиму. Вийшла тихо...» [6].

У вирокі зазначено, що у своїх статтях Євгенія Федорівна Кузнецова торкалася суспільно-політичних проблем, що і

служувало приводом до звинувачення та подальшого судового процесу [9, с. 172–173].

Заключення у таборах не вгамувало інтерес пані Євгенії до теми русифікації республік, про що свідчить зроблений нею звіт, в одному з її листів, щодо розвитку національних мов, через різного типу видання, та не вгамувало жаги до пізнання чогось нового, хоч і часу вистачало лише на деякі статті з журналів [9, с. 173].

У 1967 році Євгенію Кузнецову, після двох років ув'язнення було амністовано. У тому ж році виходить написана нею стаття, в якій розкривалася тема боротьби проти існуючого режиму, основна увага приділялася важливості боротьби за збереження української культури – «...Їхня мета – знищення твоєї культури неписаними законами. Перш за все вони домагаються, щоб підкорився народ їхній меті. Для цього використовуються хитромудрі заходи. Головне – позбавити, вплинути на народ, щоб він забув чи покинув рідну мову...» [5, с. 93]. У 1968 р. Євгенія Федорівна Кузнецова померла через тяжку хворобу яка, скоріше за все, почала активно прогресувати ще в таборах, внаслідок тяжкої праці та, як сама жінка зазначала, відсутності здорового та збалансованого харчування [9, с. 175].

Однією з особливостей приманних дисидентів, в тому числі й сумським уродженцем, є тяга до Західної України. В цьому контексті доцільно буде розглянути біографію Михайла Осадчого, українського журналіста та письменника. З'явився на світ 22 березня 1936 р., в селі Курманах Недригайлівського району. Навчався у Львівському університеті за спеціальністю «журналістика». Перед арештом викладав в університеті ім. Франка та працював інструктором з преси Львівського обкому партії [8, с. 92].

28 серпня 1965 р. Михайла Осадчого вперше заарештовано, за вже відомим нам звинуваченням у проведенні агітаційних заходів та антирадянської пропаганди. Тоді ж було знищено збірник поезій, автором який виступав безпосередньо Осадчий [9, с. 225]. На закритому судовому засіданні Львівського обласного суду, від 18 квітня 1966 р., Осадчому Михайлу було винесено вирок, у вигляді перебування до двох років у таборах суворого режиму. За жахливим збігом обставин, за день, 19 квітня, він став батьком. Відбував своє покарання у таборі № 11, розміщеному в селищі Явас, Мордовія [4].

Наступною важливою віхою життєвого шляху митця є написання у 1968 р. повісті «Більмо», яка принесла своєму автору світове визнання та друге ув'язнення. Цікавий факт, що повість «Більмо» вперше було видано у Франції, 1967-го р., куди рукопис було передано Осадчим, через знайомих дисидентів. У своєму творінні він завуальовано відобразив свою та десятків інших прихильників дисидентського руху історію: «...Брехливо змальовує Осадчий атмосферу закритого процесу над ним і його прихильниками. Він намагається всіляко принизити, оглушити суддів і показати «героями» підсудних та свідка Чорновола...» [5, с. 117]. Так, у 1972 р. Михайла Осадчого було заарештовано вдруге.

5 вересня 1972 р. на черговому засіданні суду винесено вирок, згідно з яким його чекали сім років у таборах особливого режиму та два роки заслання, а самого Осадчого визнали «особливо небезпечним рецидивістом. У вирокі, всі літературні здобутки митця були визначені як «наклеп на радянську дійсність», «антирадянська пропаганда» та «наклепницькі вигадки». Варто зазначити, що підсудний під час судового засідання винним себе не визнав [5, с. 118–119].

Наступні роки були ще важчими: смерть батька; побиття матері, через його відмову лейтенантам Єрмоленко та Шумейко у співпраці. У січні 1975 р. над Осадчим було здійснено акт фізичного насилля та спроба здійснення насилля сексуального кримінальними особами, які погрожували не тільки йому, а й його сім'ї [4]. В його рідному селі, де проживала його мати, активно велася пропаганда, про те, що начебто Михайло Осадчий шпигун, бандерівець та злочинець [5, с. 135].

Болісною втратою була смерть брата, Володимира Осадчого, у березні 1975 р. Володимир мав знайомство з певними кримінальними особами, які в тому ж квітні 1975 р. пограбували крамницю, сам Володимир був затриманий і відпущений в якості свідка. Але, варто йому було тільки покинути слідчий ізолятор, як його було вбито, ударом в скроню. Михайло довідався про трагічну смерть лише через місяць. Офіційне розслідування не тільки не дало ніякого результату, а й виявило, що буцімто смерть Володимира Осадчого була ненасильницькою. Задля продовження слідчого процесу Осадчий вирішив надати цій справі розголосу, так він опублікував заяву про вбивство брата, у Мюнхенській газеті, обвинувачуючи у його короточасній смерті

КДБ і надаючи до своїх суджень докази. Однак, всі подальші намагання Михайла Осадчого досягти справедливості, у цій справі – зазнали невдачі [5, с. 133–136].

У січні 1979 р. розпочалося виконання другої частино його вироку – заслання до села Милва, республіки Комі. Вперше за весь цей час Михайло Осадчий отримав можливість провідати родину. Під час цього заслання стався неприємний інцидент: склад, який охороняв Осадчий, працюючи сторожем, згорів і проти нього було порушено кримінальну справу, проте це діло вдалося влагодити [4].

По закінченню заслання Михайло Осадчий оселився в Львові, а другу половину свого життя присвятив подальшій роботі на благо української культури. Помер 5 липня 1994 р., у незалежній Україні.

«...– Ми не злочинці, - сказав Мистик.

– Тут всі злочинці, – пояснив капітан...» [7] – невеличкий уривок, взятий з оповідання «Сон» Юрія Царика, який дає нам коротке і чітке роз'яснення репресивної системи Радянського Союзу. Прототипом вигаданого «Мистика» – Мстислава, являється Анатолій Семенюта, один із «Останніх сумських поетів».

Анатолій Миколайович Семенюта, народжений 19 лютого 1937 року неподалік Сум, виріс у селі Велика Чернеччина. Його описують як «симпатичного, худорлявого, середнього зросту молодого чоловіка» [5, с. 200–203]. Уже в ранньому віці виявляв неабиякі інтелектуальні здібності, закінчив школу з відзнакою, продовжив навчання у Сумському державному педагогічному інституті на філологічному факультеті, де розпочав свою поетичну діяльність. Твори молодого автора сповнені патріотичних мотивів, що не залишилося поза увагою радянських органів, зокрема КДБ [5, с. 200–203].

Ключовим моментом його творчої біографії стала поема «Українська рапсодія», завершена у 1964 році. У ній Семенюта гостро порушив питання мовчання й відречення від рідного народу, відчуження українців у радянській системі. Це дало привід радянській владі побачити у творі націоналістичні мотиви, що на той час вважалося небезпечним для політичної стабільності держави. Внаслідок цього Семенюта опинився під прицілом правоохоронних органів, і, щоб уникнути прямого переслідування за політичні переконання, влада вдалася до створення штучної

кримінальної справи, де йому висунули звинувачення у «звідництві» [5, с. 200–203].

Згідно зі свідченнями Юрія Царика, квартира на вулиці Комсомольська, де часто збиралися літературні однодумці, зокрема Микола Данько та Геннадій Петров, стала об'єктом особливого інтересу влади. Звісно серед них були і жінки, і начебто від однієї з них пішла інформація про речі інтимного характеру, які відбуваються за зазначеною адресою. Семенюту звинуватили в тому, що він 5 листопада 1965 р. познайомив двох моряків з неповнолітньою, що стало приводом для відкриття кримінальної справи. [5, с. 200–203].

Наприкінці 1965 р. відбулося закрите засідання суду, згідно з вироком якого, Семенюту було засуджено до 3-х років позбавлення волі. Проте завдяки активній підтримці друзів і колег вирок переглянули, і строк скоротили до восьми місяців [5, с. 200–203]. Вийшовши на волю, Семенюта зіткнувся з серйозними проблемами як зі здоров'ям, так і з працевлаштуванням. Хвороба, діабет, з якою він жив до кінця своїх днів, суттєво вплинула на його фізичний стан, а психологічний тиск з боку влади та суспільства не полегшував життя. У 1966 році він став учителем російської мови та літератури, проте його творча активність згасала.

Анатолію Семенюті так і не вдалося оговтатися після всіх цих подій, він так і залишався відстороненим від усіх, так про це згадував Павло Скорик: «Звернув увагу на його чи то соромливість, чи то скутість, бо, сухо привітавшись до всіх, він присів на задніх рядах невеличкого залу і так мовчки просидів до кінця засідання. Коли покидали зал, всі ніби його сторонилися...» [5, с. 200–203].

У лютому 1978 року, за тиждень до свого 41-річчя, поет помер через помилку в дозуванні інсуліну, що фатально вплинуло на його стан. Його єдина поетична збірка «Сонця повен» побачила світ вже після його смерті у 2002 році, стала свідченням його безперечного таланту та патріотизму.

Ця історія нагадує нам про складність і неоднозначність долі митців у радянську епоху, коли творчість, сповнена національного змісту, могла стати приводом для переслідувань і репресій. Творчість Семенюти залишила важливий слід в українській літературі, як приклад стійкості та надії.

Є. Ф. Кузнецова, М. Г. Осадчий та А. М. Семенюта є прикладами боротьби за культурну та національну ідентичність в умовах тоталітарного режиму Радянського Союзу. Ці учасники дисидентського руху своїми діями та своєю творчістю сприяли боротьбі за свободу слова та чинили опір репресивній машині держави. Їхня діяльність залишається важливим надбанням для української культури, а їхній внесок в історію України важливий як для розуміння дисидентського руху, так і для формування поняття національної самосвідомості. Ці біографії слугують нагадуванням, що незалежність і свобода не є даністю – вони потребують захисту, навіть ціною особистих жертв.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бажан О. Дисидентські (опозиційні) рухи 1960–1980-х років в Україні. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка. 2004. Т. 2 : Г-Д. С. 395–396.
2. Дисидентський рух на Україні (1954–1987). *Дисидентський рух в Україні*. URL: <https://museum.khpg.org/1256737855> (дата звернення: 21.10.2024).
3. Дисидентський рух. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-24366> (дата звернення: 21.10.2024)
4. Іванущенко Г. Осадчий Михайло Григорович: витяг зі справи КГБ. *Сумський історичний портал*. URL: <https://history.sumy.ua/research/article/81-osadchyimykhaillhryhorovychvytiahzispravkyhb.html> (дата звернення: 22.10.2024).
5. Інакодумство на Сумщині. Збірник документів та матеріалів (1955–1990). Упорядники: Артюх В. О., Іванущенко Г. М., Садівничий В. О. Суми: Мрія. 2012. 300 с.
6. Кузнецова (Савчук) Євгенія (Ївга) Федорівна. *Дисидентський рух в Україні*. URL: <https://museum.khpg.org/1191272386> (дата звернення: 22.10.2024).
7. Назаренко І. В ім'я справедливості [Справа сумських шістдесятників]. *Сумський історичний портал*. URL: <https://history.sumy.ua/methodical-materials/lecture-hall/9828-v-imia-spravedlyvosti-sprava-sumskykh-shistdesiatnykiv.html> (дата звернення: 23.10.2024).
8. Рожкова Л. І. Дисидентський рух на Сумщині в 1960 – на початку 1980-х рр.: особистості, ідеї, напрями діяльності. *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки*. 2019. Т. 2. 33–40 с.
9. Чорновіл В.М. Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»): зб. Матеріалів. Париж: Перша укр. друк. у Франції. 1967. 335 с.

Коляда Ігор Анатолійович

*професор кафедри методології та методики суспільних дисциплін,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, доктор
історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України*

Тітов Юрій Євгенович

*здобувач вищої освіти, Український державний університет і
мені Михайла Драгоманова*

РОДИННЕ, СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ДИТЯЧИХ РОКІВ МАЙБУТНЬОЇ МИСТКИНІ АДИ РОГОВЦЕВОЇ

Життя, творчість, громадянська позиція, патріотизм не на словах, а у справах видатної мисткині, народної артистки України Ади Роговцевої для сучасного українського суспільства є прикладом для наслідування важливих уроків про силу родинних цінностей, сформованих морально-ціннісних орієнтирів, що є особливо значущим у контексті сучасної України, яка також проходить через важкі випробування у боротьбі за свою незалежність. У цьому контексті важливим є дослідження впливу родинного та культурного середовища на становлення та формування і розвиток особистості майбутньої видатної акторки Ади Роговцевої.

Дослідники соціокультурне середовище розглядають як систему, що не тільки безпосередньо впливає на розвиток особистості, але й опосередковано визначає характер і спрямованість різних форм державного, суспільного, родинного, інституційного та неформального виховання.

Отже, соціокультурне середовище є важливим чинником виховання особистості.

Ада Роговцева народилася 16 липня 1937 року в Глухові, що на Сумщині. Ада була другою дитиною в родині [1].

Тато Ади, Микола Іванович Роговцев, був освіченою людиною, здобувши освіту в індустріальному технікумі та сільськогосподарському інституті, до війни служив у органах НКВС у м. Одеса, до яких його як відмінника навчання та активного громадського активіста було мобілізовано. «Тато ніколи і нічого не розповідав про одеські чекістські катівні. Лише раз якось розповів, що зустрів свого викладача з глухівського інституту і той йому порадив «тікати з цієї кантори, бо не зможеш тут бути». Його було

переведено до канцелярії , «як слабкого духом». Згодом він потрапляє до охорони секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова [2, с. 27].

З перших днів нацистсько-радянської війни Микола Іванович Роговцев на фронті, на передовій (службу продовжував проходити в охороні Микити Хрущова). «Знав передову, знав Сталінград. Завжди з гордістю носив орден Червоної Зірки, медалі «За оборону Одеси», «За оборону Сталінграда», «За відвагу»» [2, с. 27].

А після 1953 р., після «справи Берія», потрапив під скорочення і був направлений на роботу директором МТС у Житомирську область» [2, с. 27].

Мати, Галина Митрофанівна Зайковська, народилася 1913 р. згодом здобула освіту і була агрономом. Батьки Ади познайомилися в юності під час навчання Миколи Івановича у Глухові. «Галя була моїм життям, коханням, другом і товаришем. Своє почуття до неї не можна описати на папері. Більш розумної, чуйної, доброї, чесної, красивої, милої, турботливої та терпеливої людини, я не зустрічав в усьому світі, і за усе своє життя» [2, с. 27].

Адина мама вирізнялася страшенною добротою, хоча у спілкуваннях з дітьми була досить стриманою. «Вона не сюсюкалась з нами, але тепла її душі, постійна турбота не тільки за нас, а за і стороннього, з надлишком завжди зігрівало нас» [2, с. 27].

Галина Митрофанівна пройшла через неймовірні випробування – Голодомор (1932–1933 рр.), Другу світову війну (нацистсько-радянську війну (1941–1945 рр.)) та післявоєнний голод (1946–1947 рр.) та труднощі післявоєнного життя, коли чоловік повернувся з фронту і страждав невиліковною недугою, яка негативно впливала на життя родини. «З війни тато повернувся таким, що страшенно захоплювався оковитою. «Чергуємо, охороняємо генералітет. Вони випивають, розважаються до ранку. Ми чекаємо. А потім за ними і ми випиваємо. І так щодня. П'янка – гулянка. До війни тато зовсім не вживав алкоголю, а коли повернувся з фронту пив страшенно, практично щомісячну зарплату пропивав регулярно, і мама втрачала розум, бо не знала, де брати кошти, щоб кормити нас малих. Татове п'янство було тривалим – по декілька днів, а потім зовсім переставав випивати, каювся. Коли тато не випивав був дуже добрим з гумором чоловіком. Мама його кохала і тому усе пробачала. У дитинстві тато був глибоко віруючим. Постійно молився і звертався до Бога, дотримувався постів, ходив до церкви. Був кришталево чесним і правильним

хлопчаком, що навіть старші підлітки підтримували над ним... згодом дивувався сам собі, як релігійної та богобоязненної дитини виріс переконаний комсомолец і комуніст... Тато завдав багато лиха мамі, яку кохав найбільше за усе у житті та сонячну енергію якої постійно використовував, щоб лихо, пройшовши через її серце, ставало меншим... останні роки, коли жив у нашій з Костем родині, алкоголь не вжив зовсім, був врівноваженим та спокійним, страшенно добрим. Жив моїм життям, поділяючи усі мої страждання, негаразди та несправедливості. І страшенно жалів мене, як ніхто інший» [2, с. 28–29].

Не дивлячись на усі негаразди, Ада зростала у родині, де між батьками панувало кохання. Тато палко кохав свою Галю, але і мама, кохаючи свого Миколу, усе пробачала йому. «Моя любов до тебе не старіє, а навпаки, я став більше нудьгувати та сумувати за тобою, ніж це було раніше... та головне, що ми зберегли нашу дружбу і чистоту нашого, як б сказав, кохання. Галино, знай, що я ніколи не зможу тебе не кохати. Навіть, як би я захоїв, я цього не зміг. Вогник, який ти запалила у моєму серці, він не гасне, а палахкотить ще збільшим запалом. Я сильно кохаю тебе, кохаю тебе вірно і віддано» [2, с. 28–29].

Так, приклад батьківського кохання та жертвності стане для маленької Ади у майбутньому дороговказом та прикладом у творенні своїх особистих стосунків зі своїм майбутнім чоловіком Костем Степанковим, які будуть потребувати не меншої жертвності.

Окрім життєвих випробувань, на долю Галини Митрофанівни випала ще тяжка хвороба. Після народження Ади у 1937 році Ганна Митрофанівна отримала діагноз комбінованої вади серця. Ада згадувала: «Стукіт її хворого серця був гучнішим за будильник. Моє життя пройшло під цей звук». Незважаючи на всі ці труднощі, Ганна Митрофанівна залишалася сильною та стійкою жінкою» [4].

«Вона несла свій хрест тихо, і разом несла на собі усі наші хрести... з дитинства вона вирішувала проблеми усієї родини, і виконувала найтяжчу роботу. У її батьківському було велике господарство. І садок, і город, і худоба. І за це усе вона відповідала, виявляючи свою турботу... особливу ніжність виявляла до тварин... часто рідні розповідали не проте, як Галя любить тварин, а як вони любили чорнооку дівчинку, яка мало посміхалася, проте очі якої світилися добротою» [2, с. 28–29].

Адина мама, за слушним зауваженням самої Ади Миколаївни, жила за принципом Ван Гога: «уміти страждати, але не скиглити – це єдина наука, яка дозволяє вирішувати усі життєві негаразди» [2, с. 28–29].

Однак, навіть за таких складних обставин, родинне життя було сповнене маминою любов'ю та турботою про дітей та чоловіка, турботою про кожного члена родини і незламною силою волі, яку мати передала своїй дочці. Ця любов і надійна родинна підтримка стали дорогоцінним спадком, який Ада Роговцева пронесе через усе своє життя – як творче, так і особисте [4].

І хоча родина Роговцевих була великою, але не всі діти змогли досягти зіркових висот. Ось Ада, друга дитина в родині, ставши справжньою зіркою – легендою, прославила родинне прізвище не лише на всю Україну, а і поза її межами.

Так, для Ади, яку страшенно любив, тато був суворим, але справедливим наставником. Він навчав її витримці, відповідальності та гідності, а мати передала любов до навчання, книг і дисципліни. Це поєднання різних підходів до виховання створило міцний фундамент для формування характеру майбутньої акторки.

Дитинство Ади Роговцевої припало на складні часи сталінської доби в історії СРСР з її репресіями, атмосферою страху, матеріальними труднощами, бідністю та злиденністю, з культом особи і заідеологізованістю усіх сфер життя. «Усе дитинство і юність у латках, у тісному взутті. Діти зростають швидко. Нас у мами троє. А купити обновку – це проблема» [2, с. 60].

Соціально-культурне середовище 1930-х років відзначене тим, що в усіх сферах життя радянського суспільства панувала радянська ідеологія. Це визначало певні рамки життя радянських людей. Культурне життя також було тісно пов'язане з політичною пропагандою. У той же час, у родині Роговцевих панувала інша атмосфера – любові до народних звичаїв та традицій. Носієм цієї атмосфери була мати, Ганна Митрофанівна, яка попри усі матеріальні, фінансові, побутові труднощі, не втрачала силу волі та вирізнялася життєвою мудрістю. Незважаючи на матеріальні нестатки, вона змогла виховати в дітей шанобливе ставлення до культури свого народу, його мови, до сімейних цінностей, прагнення до здобуття освіти.

Ця велика родина, в якій панували культ порядності та чесності, щирості та вірності, працелюбства, турботи про один одного і про тих, хто потребував турботи та уваги поруч, стала надійною опорою для маленької Ади, створюючи атмосферу взаємної підтримки.

Коли Аді було лише чотири роки, почалася Друга світова війна. Початок війни сім'я зустріла в Одесі, де батько керував відправкою людей в евакуацію. Але родині маленької Ади евакуюватися не вдалося. Пароплав, на який вони, на щастя, запізналися, вибухнув у них на очах - довелося повернутися в Глухів. У цей час під одним дахом разом мешкали кілька поколінь родини: прабабуся, бабуся, дідусь, тітка, мама та троє дітей – восьмирічний Вадим, чотирирічна Ада і новонароджений Славик [2, с. 14].

Жахіття воєнного лихоліття, назавжди закарбувалися в пам'яті дівчинки, але водночас загартували силу духу, здатність до співпереживання. Повсякденний голод, який супроводжував сім'ю, вона згадує з болем.

Ада Роговцева згадує, що їх дім у Глухові під час війни – це «льодяні стіни, безкрайній холод, тепло тільки біля грубки та великої печі, коли було чим її топити. Німці забрали найкращі кімнати, а ми всі тулилися в одній комірчині біля печі» [2, с. 14]. Діти голодували. Але згодом в окупованому Глухові відкрився дитячий садок. Так німці, як зазначає у своїх спогадах мисткиня, «загравали із населенням. У дитячому садку дітей годували. Сім'я довго сумнівалася, чи віддавати мене, але інакше було не вижити» [2, с. 16].

У спогадах акторки залишилися страви, які стали частиною їхнього бідного раціону: сухарі, маковий суп, окріп з крохмалем, віджимки соняшника [2, с. 15]. Крім того, Ада згадує, як складно було знайти і купити необхідне взуття в післявоєнний час: «Все дитинство і юність у латках, тісному взутті. Діти виростають, а нас у мами троє. І купити проблема, грошей не було, а навіть якщо обмежували свої витрати, економили – взуття треба було дістати! Коли щось діставали, я, не бажаючи засмутити маму, мовчала і носила, що дадуть, майже завжди – на розмір менше» [2, с. 60]. Однак, попри важкі умови, в родині знаходили місце й для радощів. Ада Миколаївна з теплом пригадує свято Нового року 1941 року, коли під час війни мама зуміла створити казкову

атмосферу свята для дітей, намалювавши крейдою сліди до ялинки і прикрасивши її саморобними іграшками. «Добре пам'ятаю 31 грудня 1941 р. Мені було чотири. Відчувши незвичайний запах у квартирі, я прочовгала босими ногами до кімнати, яка взагалі не опалювалася, побачивши ялинку, зрозуміла, що почалася казка. До зеленої красуні вели білі сліди, які мама намалювала крейдою. Я дійшла по них до ялинки і стала захоплено розглядати іграшки. А вони були – сміх! Клоуни, вирізані з газети, розмальовані яєчка і гірлянда. Але я була на сьомому небі від щастя» [3].

Ця атмосфера любові та турботи рідних про кожного члена родини, про поранених бійців, яких правдами і не правдами, родині вдавалося визволити з німецького полону та врятувати життя, виховували у маленькій Адочці почуття любові до ближнього, почуття справедливості та самопожертви, які згодом стануть визначальними в особистості майбутньої громадської діячки та патріотки. «Мабуть від мами перейшло до мене: тварини вибирають мене і не особливо не церемоняться зі мною. Але і люди також. З 18 років я почала «нести на своїх плечах» усю родину, як до того, це робила моя мама» [2, с. 39].

Отже, трагічний досвід пережитого воєнного лихоліття, на наше глибоке переконання, втілиться згодом у пронизливих ролях воєнної тематики.

Воєнний досвід також відіграв важливу роль у формуванні творчого підходу А. Роговцевої, зокрема в її здатності до психологічної правдивості та автентичності у втіленні ролей. Досвід пережитих втрат надавав її персонажам глибини та переконливості, а здатність до співпереживання дозволяла акторці торкатися найтонших емоційних відтінків людської душі. Виступаючи в ролях, пов'язаних із воєнною тематикою, вона не лише відтворювала зовнішні події, але й прагнула передати складність внутрішнього світу людини, що переживає катастрофу. Такий підхід виводить її акторське мистецтво на рівень екзистенційного пошуку, де мистецтво стає інструментом для осмислення людського буття в умовах трагедії та випробувань [5].

Після війни родина Роговцевих переїхала жити до Києва, де батько отримав кімнату в комунальній квартирі. Попри нові побутові умови, життя залишалося складним. Ада згадує про неприємне сусідство з мишами, щурами та тарганами [2, с. 36].

Усе ж, навіть у важкі часи батько робив усе можливе, щоб підтримати родину. День його зарплати запам'ятався Аді як день радощів, коли він кидав по кімнаті купюри та куплені для доньки стрічки [2, с. 46].

Коли Ада навчалася у п'ятому класі, батька перевели до Полтави, що стало для родини новим етапом. У Полтаві життя було значно легшим, і родина нарешті змогла позбутися постійного відчуття голоду. У цей період Ада навчалася у школі для дівчат, де зустріла своїх найближчих подруг дитинства – Таю та Аню. Вона згадує, як часто гралася у дворі з подругами, бігала на самокаті й грала у футбол. У цих спогадах є особливий момент – Ада була справжньою чемпіонкою зі стрибків через скакалку. Мати Таї, аби допомогти родині фінансово, двічі на місяць здавала кров. На ці гроші вона влаштовувала частування для дівчаток, зокрема для своїх подруг. Ада з сумом згадує, як вони наїдалися котлетами з гречаною кашею, навіть не задумуючись, що за ці страви довелося заплатити таким чином. Проте Таї більше смакували прості страви, приготовані матір'ю Ади, зокрема черговий суп, який був для неї смачніший за всі делікатеси. З-поміж трьох подруг Тая була двієчницею, тоді як Аня відрізнялася старанністю та завжди допомагала іншим дівчатам з навчанням [2, с. 47].

Попри те, що матеріальне становище покращилося, здоров'я матері почало погіршуватися, і Ада змушена була брати на себе багато домашніх обов'язків. Незважаючи на це, вона продовжувала добре вчитися в школі й активно брала участь у художній самодіяльності. Ада Роговцева згадує, що саме у Полтаві до неї прийшла любов до читання книг, які вона могла читати «запоєм» навіть без світла з ліхтариком під ковдрою [2, с. 46].

Маленьке місто Полтава зі своєю мальовничою природою стало для Ади місцем, де вона відчула перші творчі імпульси. Тут вона вперше серйозно задумалася про кар'єру акторки. Вона захоплювалася літературою, зокрема українськими класиками, які глибоко вплинули на її світогляд. Полтава стала місцем, де у Ади Роговцевої зародилося серйозне захоплення театром. У цьому маленькому місті, серед мальовничої природи, вона вперше відчула поклик сцени. Її любов до літератури, особливо української, стала рушійною силою у виборі кар'єри. Перші участі в шкільних виставах і конкурсах художньої самодіяльності стали

початком її шляху до театру. Це стало основою її майбутнього шляху, де її талант отримав новий поштовх до розвитку. Після закінчення школи Ада вступила до Київського театрального інституту імені Карпенка-Карого, де її талант почав розквітати. Викладачі інституту швидко помітили її акторський потенціал, і саме там вона отримала ґрунтовні знання і практичні навички, які стали базою для її майбутньої кар'єри. Її перші ролі в театрі відзначалися емоційною глибиною і щирістю, що швидко привернуло увагу глядачів і критиків.

Ада Роговцева не лише талановита акторка, але й активна громадська діячка. Протягом багатьох років вона відстоювала права української культури, підтримувала українське військо в умовах сучасної війни, і є символом сили та витривалості. Її творчість і громадянська позиція переграють з пережитими нею випробуваннями в дитинстві – війна, голод, боротьба за національну ідентичність.

Соціально-культурне та родинне середовище дитинства Ади Роговцевої, незважаючи на складні історичні обставини, заклало міцний фундамент для її творчого й особистісного становлення. Родина, що передала любов до українського народу, його звичаїв та традицій, і життєві труднощі, які вона пережила, виховали в Аді силу духу і стійкість. Це дозволило їй стати не тільки видатною акторкою, а й вагомою постаттю в українській культурі та суспільстві.

Отже, соціально-культурне та родинне середовище дитинства Ади Роговцевої визначалося, як складною атмосферою сталінської епохи і передвоєнної доби та лихоліттям Другої світової війни, пов'язаними з ними матеріальними труднощами та негараздами, так і атмосферою, стосунками, які панували у родині Роговцевих. Важливими чинниками, що вплинули на формування характеру, світоглядних орієнтирів малої Ади були кохання Адиних батьків, самовідданість Адиної мами інтересам родини та дітей, щирість та порядність і безкорисливість старшого покоління Роговцевих (бабусь та дідусів). Зростаючи в атмосфері любові, турботливого ставлення не тільки до рідних, а і до людей, викристалізовувалися риси майбутнього характеру майбутньої мисткині – це прагнення до реалізації своїх планів, не дивлячись на труднощі та перешкоди, бути мужньою і непохитною, бути людяною і щирою у відстоюванні правди і своєї правоти,

залишатися порядною та безкорисливою за будь-яких обставин, творити добро на сцені та у житті. Уроки родинного виховання, життєві ідеали, сформовані родиною, допомогли Аді Миколаївні Роговцевій стати не лише видатною акторкою, а й сильною та мужньою особистістю – моральним ідеалом для молодого покоління українців, що зі зброєю у руках виборюють незалежність Батьківщини у протистоянні широкомасштабній агресії путінського режиму РФ проти України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ада Роговцева – біографія, фільми, сім'я. URL: <https://znaki.fm/uk/persons/ada-rogovceva/> (дата звернення 26.10. 24).
2. Роговцева А. Свідетельство о жизни. Кам'янець-Подільський: ООО «Друкарня Рута», 2013. 336 с.
3. Аді Роговцевій виповнилося 80 років (відео) – ТПК Глухів URL: <https://kourier.in.ua/1601-ad-rogovcevy-vipovnilosya-80-rokv-vdeo.html> (дата звернення 25.10. 24).
4. Інтерв'ю року: Ада Роговцева. Вперше про перемовини з росією, параліч, чоловіків і щоденник життя URL: <https://youtu.be/USnH-e1k3Ek?si=dg9ySdu98FfR00Pw> (дата звернення 24.10. 24).
5. Величко О. Ада Роговцева – біографія, фільми, сім'я. URL: <https://znaki.fm/uk/persons/ada-rogovceva/> (дата звернення 26.10. 24).

Петрушенко Юлія Володимирівна

здобувач вищої освіти, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Науковий керівник – Тарабан Юрій Валентинович, старший викладач кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, доктор філософії

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА БОРОТЬБА ВАСИЛЯ СТУСА

Актуальність дослідження біографій діячів, що формували духовний стан суспільства, традиційно визначається їх вагомим внеском у надбання духовно-історичного характеру. Особливим періодом боротьби за духовну свободу в Україні був дисидентський рух 1960 – початку 1980-х років. Серед представників руху «шістдесятників» особливе місце займає Василь Стус. Його внесок в культуру та історію України є метою нашого дослідження [2, с. 3].

Стус відноситься до тих особистостей, які зачинили українську літературу ХХ ст. В одній людині поєднувалося багато талантів: поет та письменник, літературознавець, перекладач та активний громадській діяч. Він не міг поступитися своєю совістю та честю задля звичайного сімейного життя. Інтереси країни та суспільства ставити вище своїх [4, с. 6]. Він одночасно поєднував у собі риси борця та патріота. За життя його визнала Європа у літературній діяльності, а наприкінці 1990-х років і Україна [2, с. 4].

Народився Стус Василь Семенович у 1938 році 6 січня у Вінницькій області с. Рахнівка. Через два роки його родина переїздить до м. Сталіно (нині Донецьк). Там батьки Стуса отримали роботу на хімічному заводі. Навчання Василь почав у середній школі м. Сталіно.

З 1954 р. по 1959 р. навчався на вчителя української мови та літератури у міському педагогічному інституті. Не дивлячись на те, що у своїй групі він був наймолодшим, Стус самостійно досконало вивчив латинську мову та добре розмовляв німецькою. Але в житті розмовляв завжди лише українською. Закінчивши інститут, почав працювати вчителем у школі в Кіровоградській області [7, с. 7].

На п'ятому курсі Василь написав та передав до друку в редакцію «Літературні газети» свою першу збірку віршів, маючи передмову Андрія Малишка «Доброї путі. Поезії Василя Стуса». Добірка вийде друком у грудні 1959 року, коли Стус вже буде служити в радянській армії [1, с. 31].

Після армії Василь працював: у 1960-х роках був викладачем української мови та літератури в м. Горлівка, підземним плитовим шахти Жовтнева в Донецьку, літературним редактором обласної газети «Соціалістичний Донбас». А в журналі «Донбас» час від часу публікувалися його вірші [2, с. 4].

Наступну збірку віршів «Круговерть» 1964 р. Стус віддав у видавництво «Молодь». 4 вересня 1965 р. в кінотеатрі «Україна» поет виступив з закликами проти арештів української інтелегенції у серпні, а вже 20 вересня того ж року його відрахували з аспірантури через постійні порушення норм поведінки аспірантів та працівників наукового закладу, простіше кажучи за виступ в кінотеатрі [7, с. 8].

Не дивлячись на те, що політику Василь не любив, а віддавав перевагу літературі, він присвятив себе громадській діяльності.

Поет постійно підтримував друзів у в'язниці та виступав проти арештів інтелегенції, що масово відбувалися в Україні. На початку 1970-х років писав листи до державних установ України, де висвітлював репресії антидемократичного та антинаціонального характеру, котрі були ініційовані високопосадовцями, тим самим захищаючи товаришів. Він виступав на похороні Алли Горської, відомої «шістидесятниці», котра була вбита за невідомих обставин. Листи та виступи значно вплинули на подальше життя Стуса. Його взяли під арешт. Суд відбувся у 1972 році, в результаті письменника відправили на 5 років таборів та 3 роки заслання.

За ці страшні 8 років Василь зазнав провокацій, морального гніту, стеження та приниження. Він постійно був позбавлений стабільного харчування, зв'язку з рідними, не мав права на листування, його постійно відправляли до ізоляторів. Долею Василя повністю опікувалося керівництво в'язниці. Сподівань на людське відношення не було. Діяла пряма настанова: жорстоко відноситися до дисидентів. Окрім керівництва, каральні дії по відношенню політв'язнів здійснювали і звичайні злочинці. Це ще більше погіршувало становище письменника [6].

З 1972 р. по 1977 р. Стус провів у таборах Мордовії. За цей час він декілька разів лежав у лікарні через опереції на шлунку. 5 березня 1977 р. Василя направили до Магаданської області в селище Матросова. Там він працював машиністом скрепера та був «учнем проходчика 9 гірської підземної ділянки» [7, с. 8].

У 1979 році Василь Стус повертається до України, до Києва. Там він відразу вступив до Української Гельсінської групи захисту прав людини. У жовтні 1979-го року за письменником було призначено адміністративний нагляд. Протягом 1971 – 1980 років Стус підготував до друку збірку «Палімпсести» (саме з цією збіркою Г. Белль висував кандидатуру Стуса на отримання Нобелівської премії у 1985 р.).

Надалі, не дивлячись на своє підірване здоров'я, Стус продовжував тяжко працювати у ливарному цеху формувальником II розряду. У 1980 році він працював намажчиком зтяжної кромки на конвейєрі фабрики взуття «Спорт».

У травні 80-го року Стуса знову взяли під арешт та визнали особливо небезпечним рецидивістом та засудили на 15 років, 10 з яких – примусові роботи, а 5 – заслання. Його адвокатом призначили Віктора Медведчука, від якого Василь відмовився,

намагався здійснювати свій захист сам. В результаті письменника вивелили із зали засідань та вирок призначили без його присутності.

Про методи захисту, які використовував В. Медведчук, можна дізнатися з «Хроніки поточних подій»: «Медведчук у своїй промові наголосив, що Стус за всі ті злочини, котрі йому призначені, має понести покарання. Але адвокат також звернув увагу і на те, що Василь тяжко працював на підприємствах Києва та переніс операцію на шлунок. Після цього засідання суду було зупинено, а 2 жовтня суд почався саме з зачитування вироку. В результаті у Стуса відібрали його «останнє слово»» [7, с. 9].

3 листопада 1980 року Стус перебував у таборі в Кучино. Там йому було заборонено бачитися з родиною. Востаннє він зміг їх побачити весною 1981 р. 1982 рік став роком перебування в одиночній камері. Протягом 5 років, до 1985 року, поет написав свою останню збірку віршів «Птах душі».

Наглядачі табору знищили близько 300 віршів Василя, також там відбувалося жорстоке поводження з політичними в'язнями. У відповідь на це Стус декілька разів оголошував голодування. У січні 1983 року Василь таємно передав зошит з віршами на волю. Коли про це дізналося керівництво, то його на рік відправили до одиночної камери. Влітку 1985 р. під час читання книги Стус ліктем обперся на ліжку, хоч це й не було заборонено, але його все одно відправили до карцеру за порушення режиму. На знак протесту він оголосив сухе голодування без строку закінчення. Помер Василь Стус у ніч з 3 на 4 вересня ймовірно від переохолодження. За офіційними документами, причиною смерті є зупинка серця. Поховали письменника на цвинтарі табору у безіменній могилі. Василь Овсієнко, український публіцист та член Української Гельсінської Групи, припускав що смерть Стуса була підлаштована наглядачами [7, с. 10].

За роки життя Стус надбав не лише статті, вірші та листи, але і професійно-літературні переклади. Починав він перекладацьку кар'єру з праць Гарсія Лорки. Не знаючи іспанської мови, він її вивчав самотужки. До його перекладів увійшла німецька поезія, оскільки Стус добре знав німецьку мову. Але найбільше уваги він приділив саме перекладам праць Гете та Рільке. Також є переклади з російської, чеської, білоруської та єврейської мов. Творчість Гете справила на Стуса найбільше враження, саме його він читав та перекладав перебуваючи в СІЗО [7, с. 16].

У 1991 році Василю Стусу було присвоєно Державну премію України імені Тараса Шевченка за збірку поезій «Дорога болю» (помертно). 2005 року Стусу помертно присвоїли звання Герой України [4, с. 13].

Василь Стус мав головний принцип в житті – хто ж, якщо не я. У свої праці вкладав всі свої розміркування над над людським існуванням, над пошуками сенсу життя, про боротьбу за справедливість в житті. Вкладав туди своє світобачення, мораль та естетику [2, с. 8].

Таким чином, дослідження життєвого шляху Василя Стуса свідчить про його громадянський та людський подвиг, стверджує високі ідеали честі та гідності, непримиренність до беззаконня, принижень та безкарності. «Поет такої інтелектуальної наповненості, такої вибухової експресії, такої образної культури міг би бути окрасою будь-якої найрозвиненішої із світових культур» (М. Коцюбинська) [3, с. 268].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Соловей О. Є., Пуніна О. В., Жилін М. В. Василь Стус. Відлуння і наближення. Вінниця: Донецький національний університет ім. Василя Стуса, 2017. 152 с.
2. Фенько Н. І. Василь Стус: дорогами мужності і болю: методичні рекомендації до 80- річчя від дня народження В. С. Стуса. Полтава: Полтав. обласна б-ка для юнацтва ім. Олесья Гончара., 2017. 15 с.
3. Зінкевич О., Француженко М. Василь Стус. В житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. Балтимор-Торонто: Смолоскип, 1987. 457 с.
4. Авраменко Г., Зелена О., Спиця М. Постать Василя Стуса над плином часу. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. 240 с.
5. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість. Київ: Факт, 2004. 420 с.
6. Левантович О. "Справа Василя Стуса" на лаві підсудних. *Історична Правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/5e131d7a88167/> (дата звернення: 28.09.2024).
7. Пришибайло О. В. Стус як пульс: біобібліографічний покажчик. Полтава: Полтавська обласна бібліотека для юнацтва ім. Олесья Гончара, 2020. 36 с.
8. Кіпіані В. Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР. Харків: Vivat, 2020. 688 с.

Тверезовський Дмитро Олександрович

*здобувач вищої освіти, Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка*

ГРАБОВСЬКИЙ ПАВЛО АРСЕНОВИЧ – ГОРДІСТЬ СУМЩИНИ

Павло Арсенович Грабовський – одна з найвизначніших постатей української літератури кінця XIX століття. Його творчість та громадська діяльність не лише збагачували культурну спадщину України, а й стали символом боротьби за національне самовизначення та соціальну справедливість. Народжений на Сумщині, в родині священника, Грабовський зростав у період політичних і соціальних потрясінь, що формувало його світогляд і налаштовувало на активну участь у громадських і революційних рухах.

Особливу роль у формуванні його поетичного стилю та громадянської позиції відіграли його рідний край і національна культура. Грабовський не лише черпав натхнення з українських традицій та фольклору, але й був глибоко занурений у проблеми українського суспільства, відображаючи їх у своїх творах. Його поезія пронизана духом протесту проти соціальної нерівності, поневолення та національного гноблення, що надає їй актуальності в контексті боротьби за свободу й незалежність України.

Навчався в Охтирській бурсі (нині Сум. області 1874–79), Харківській духовній семінарії (від 1879). За зв'язок з революційною організацією народників «Чорний переділ» 1882 р., виключений із семінарії, висланий під нагляд поліції у с. Пушкарне, Охтирського повіту Харківської губернії (нині с. Грабовське Краснопільського району Сумської області) [1, с. 75].

Під гласним наглядом поліції, в статті «О развитии школьного образования в Ахтырском уезде Харьковской губернии» писав: «училищные здания представляли из себя в большинстве случаев сырые, грязные полуразвалившиеся хижины или же ютились под одной кровлей с расправами и кабаками; отоплялись они крайне плохо, никогда не ремонтировались, оставались без всякого присмотра и более служили источником всякого рода заразных болезней, нежели рассадниками народного образования...» [3, с. 431].

Із сорока двох років життя П. Грабовський був під наглядом двадцять. Він згадував, що дев'ять років провів на селі більш або

менш вільно, дев'ять років по школах, в чотирьох стінах, потім дванадцять років без перерви тюрми, солдатські казарми і знов у тюрмі та на засланні ... Так і не здійснилася мрія поета повернутися в рідну Україну [4, с. 19].

В році 1883-му двохлітній строк кари скінчився, і Грабовський мав уже право виїздити з свого села. Він подався в Харків на заробітки. В Харкові Грабовський почав писати по газетах, заробляючи тим гроші собі на прожиток, та незабаром його забрали в москалі. Зразу він служив у Валках – повітовому городі в Харківщині, а там завдали його на службу аж у Ташкент, але дорогою в Оренбурзі знов арештували й вернули у Харківську тюрму. Тепер його вже обвинувачували в тому, що він пристав до таємного гурту людей, що хотів був завести новий вільніший лад державний у Росії [5, с. 9].

Під час перебування у в'язниці Грабовський створив низку поезій, деякі з яких, зазнавши змін і доопрацювань, пізніше увійшли до його першої поетичної збірки. Саме тоді він написав і поему «Текінка». У цей період поет також творив російською мовою, зокрема такі твори, як «Друзьям» (який поширювався в рукописних списках серед політичних засланців), «Из путевых заметок» та поему «По Сибири. Из живых впечатлений» (1888 рік, залишилася незавершеною). Під час етапування до місця заслання Грабовський познайомився та потоваришував з учасницею народовольчого руху Надією Сигидою. Їхня спільна подорож тривала недовго: Сигиду відправили до жіночої в'язниці на Карі, де вона загинула восени 1889 року, а Грабовського заслали до Балаганського округу Іркутської губернії. Поет назавжди зберіг у своїй пам'яті образ цієї мужньої революціонерки та вірної товаришки, присвятивши їй кілька віршів.

У червні 1889 р. Грабовський і ще п'ятеро засланців, які перебували у Балаганську Іркутської губернії, відгектографували і поширили заяву «Русскому правительству», якою протестували проти жорстоких дій влади у перебігу «якутської історії» 22 березня 1889 р. Як свідчив сам Грабовський у листі до Івана Франка від 1 листопада 1894 р., протест «Русскому правительству» був передрукований почасти в англійському перекладі в часописі «Free Russia». І хоча на підставі цитованого листа письменника ще за його життя про вміщення частини протесту в часописі «Free Russia» було згадано в статті Осипа Маковея,

звідки, як пише Валентина Поважна, «цей факт перейшов у всі праці про П. Грабовського», аж дотепер його відповідне свідчення залишалося неконкретизованим: згадувану англomовну публікацію не було розшукано, що спричинилося до низки хибних тверджень стосовно її характеру та обставин появи друком [2, с. 701].

У цей час поет активно займається перекладацькою діяльністю, переклавши першу главу «Євгенія Онегіна» О. Пушкіна, фрагменти «Фауста» Гете, а також вірші народовольця П. Якубовича та інших авторів. У цей період він також написав поему «Бурятка» (1891). Разом з однодумцями Грабовський був засуджений до поселення у найвіддаленіших куточках Східного Сибіру. Від кінця 1893 до кінця 1896 року він жив у Вілюйську та в селах Вілюйського округу. Під час заслання, на основі свідчень місцевих жителів, Грабовський написав нарис-життєпис про Миколу Чернишевського, опублікований у журналі «Житє і слово» в 1895 році.

Перебуваючи у Вілюйську, Грабовський надсилав до Галичини свої оригінальні та перекладні вірші, а також статті й нариси. Завдяки цьому вдалося підготувати та видати у Львові його збірки: «Пролісок» (1894), «Твори Івана Сурика» (1894, переклади), «З чужого поля» (1895, переклади світової поезії) та «З півночі» (1896, оригінальні поезії та переклади). Важливою спробою Грабовського стало прагнення популяризувати серед російської аудиторії найкращі твори українських поетів ХІХ століття. Для збірника «Пісні України» (рос. «Песни Украины») він переклав російською мовою твори деяких українських поетів, проте цей збірник не був надрукований ані за його життя, ані після його смерті.

Кохання Павла Арсеновича до Надії Костянтинівни Сигиди (учительки таганрогської школи) спалахнуло після їх знайомства у 1888 році в Бутирках. Кілька місяців Павло з Надією разом йшли в одній групі ув'язнених з Москви до Іркутська. Доля розлучила цих людей. Надія трагічно загинула від рук жорстоких царських катів у тюрмі в Карі. Чисте почуття до Надії Павло Грабовський проніс крізь все життя, це був його найбільший біль і найбільше щастя. Коли Грабовський помер, то у його труну поклали пасмо волосся Н. Сигиди, яке вона подарувала поетові в день їх останнього побачення [4, с. 21].

Письменник обстоював реалізм, правдивість, актуальність художньої літератури, виступав проти «штуки для штуки», тобто

проти «чистого», відірваного від реальності мистецтва. Грабовський – майстер короткого, стислого вірша, сповненого щирого почуття і глибокої думки. Чітка строфіка, точні, співзвучні рими, виразні образи, використання усіх поетичних розмірів і поєднання їх, різностопні рядки, пісенність – характерні риси поет. манери Грабовського [1, с. 77].

Роки заслання серйозно підірвали здоров'я Павла Грабовського, і в Тобольську він тяжко хворів. Незважаючи на це, він продовжував займатися літературною діяльністю: готував нову збірку творів та писав нові поезії. У цей період також відбулося його інтенсивне листування з Борисом Грінченком, яке має велику історико-літературну цінність.

Павло Грабовський помер 12 грудня 1902 року в Тобольську. Відповідно до його заповіту, він був похований на Завальному кладовищі поруч із декабристами.

У селі Грабовське, де народився митець, відкрито літературно-меморіальний музей поета, встановлено пам'ятний знак на місці, де стояла його родинна хата. З нагоди 125-річчя від дня народження (1989) відкрито пам'ятник (Сумський скульптор А. Івченко, архітектор В. Заговора). Характеризуючи творчість П. Грабовського, наш земляк, поет Олександр Олесь писав: «Кожний звук його пісні перейшов через серце й очистився у вогні розуму...» [4, с. 22].

Отже, Павло Грабовський, уродженець Сумщини, є однією з ключових фігур української літератури, чия творчість і громадська діяльність відзначаються глибоким патріотизмом і прагненням до соціальної справедливості. Його поетичний спадок, попри всі труднощі життя, що супроводжували його в роки заслання, став важливим етапом у розвитку української літератури. Грабовський не лише зумів зберегти свою творчу ідентичність у складних умовах, але й активно сприяв популяризації української поезії серед широких мас, перекладаючи твори інших авторів і створюючи власні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Брезницька Г. В. Грабовський Павло Арсенович. *Енциклопедія Сучасної України* / ред.: А. І. Жуковський, І. М. Дзюба, М. Г. Железняк. Київ, 2006. С. 75–78.
2. Дудко В. До вивчення сибірського періоду біографії і творчості Павла Грабовського. *Український археографічний щорічник*. 2012. Т. 19, № 16. С. 701–712.

3. Історія міст та сіл УРСР : книга / ред.: П. Т. Тронько, М. П. Бажай. Київ: Харків. книжк. ф-ка ім. М.В. Фрунзе, 1973. 695 с.
4. Макарова В. А. «Зелений гай, пахуче поле...» (до пам'ятної дати П. А. Грабовського). Ювілейна палітра 2020: до пам'ятних дат видатних українських музичних діячів і композиторів: Зб. ст. за матеріалами IV Всеукр. науково-практ. конф. з міжнар. участю, м. Суми, 4–5 груд. 2020 р. Суми, 2021. С. 18–22.
5. Сьогобочній Г. Про життя Павла Грабовського. СПб.: Благотворительного Общества издания общепольных и дешевых книг, 1908. 32 с.

Підлужний Олександр Олександрович

*здобувач вищої освіти, Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка*

МЕЦЕНАТИ СУМЩИНИ: ІВАН ХАРИТОНЕНКО ТА ЙОГО РОДИНА

Меценатство в історії України відігравало важливу роль у розвитку як культури, так і соціальних інституцій. Однією з найбільш відомих родин меценатів, які зробили значний внесок у становлення економіки та духовного життя країни, є династія Харитоненків. Їх діяльність, зосереджена на Сумщині, стала зразком того, як приватний капітал і благодійна діяльність можуть сприяти культурному та соціальному прогресу регіону. Іван Герасимович Харитоненко, засновник родинної династії, не лише створив потужний промисловий бізнес у цукровій галузі, але й прославився як визначний благодійник, що підтримував розвиток освіти, медицини та мистецтва.

Іван Герасимович Харитоненко (1820–1891) народився в селянській родині, але його прагнення до розвитку і наполегливість привели його до значного успіху в бізнесі. Спершу Харитоненко займався торгівлею, а згодом зосередився на цукровій промисловості.

Родові корені династії цукро заводчиків і сумських меценатів Харитоненків йдуть, за даними більшості дослідників, із Нижньої Сироватки Сумського повіту Харківської губернії. Іван Герасимович Харитоненко, ставши великим цукро заводчиком і підприємцем, щонайпершим своїм благодіянням – будує новий храм у рідному селі. Свято-Тихонівська церква була побудована в 1880 році на кошти Дійсного статського радника Івана Харитонен-

ка. Як пише в Довідковій книзі для Харківської єпархії за 1904 рік Іван Самойлович, храм був однопрестольний і йому належали 2 десятини садибної землі, 33 десятини орної. При храмі були житлові будинки для церковного притча і церковноприходська школа. У селі також було народне училище. Прихід складав 1952 осіб чоловічої статі та 1909 жіночої [1, с. 25].

Його підприємства швидко стали одними з найбільших у Російській імперії, забезпечуючи родині значний прибуток. Проте Іван Герасимович не обмежився лише промисловою діяльністю. Значну частину своїх статків він спрямовував на благодійність, усвідомлюючи свою соціальну відповідальність.

Через декілька років Іван переходить на службу до купця Гладкова, який торгував у Курську мануфактурними товарами. Отримавши посаду головного конторника Іван мав змогу відвідувати українські ярмарки. За час роботи у Гладкова комерційні здібності І. Г. Харитоненко настільки розвинулися, що після смерті патрона, коли все майно і спадок було поділено між двома синами, Іван почав мріяти про більш широку діяльність. У Курську він знайомиться й товаришує з Дмитром Сухановим, який в той час був прикажчиком у Пятова. Завдяки Суханову Харитоненко отримує рекомендаційний лист до петербурзького купця Алексеєва. Якраз один із синів Гладкова збирався в Петербург і погодився взяти з собою Івана. У Петербурзі Гладков знайомить І. Харитоненко з рафінером і скупником цукру Г. Молво. Йому якраз потрібен був комісіонер на південному заході для купівлі та продажу цукру. Г. Молво відправляє І. Харитоненка у Київ на контракти щодо купівлі цукру та доручив користуватися великими грошима на свій розсуд. Іван Харитоненко блискуче справився з поставленими завданнями. Згодом він завів власну торгівлю, але не полишав комісіонерської діяльності [2, с. 8].

Одним із найяскравіших прикладів меценатської діяльності Харитоненка є будівництво й утримання лікарень, шкіл і церков. На власні кошти він відкрив Харківську комерційну школу, яка стала важливим освітнім закладом для багатьох майбутніх підприємців. Окрім того, Харитоненко підтримував розвиток медицини, зокрема фінансував будівництво лікарень на Сумщині та у Харкові.

Іван Харитоненко вдало веде бізнес і вже перший власний цукровий завод побудував у 1866 році в с. Кияниця (Сумщина) та

облаштував його найсучаснішою технікою, потім у с. Красна Яруга (Белгородщина) [3, с. 11].

Слава, багатство, нагороди зовсім не вплинули на Івана Герасимовича. Він ніколи не забував і не соромився свого походження, завжди пам'ятав, хто він, яка земля його зростила та надала сили і могутності. В своєму виступі в грудні 1882 року на честь приїзду до Сум архієпископа Харківського Амвросія говорив: «Мы – малороссы, у нас сложился какой-то особый характер, вследствие особых условий жизни Малороссии». До речі, маючи чин дійсного статського радника та орден Св. Станіслава 1-го ступеня за законами імперії міг би називатись дворянином, а він в заповіті та в акті з розподілу майна між спадкоємцями названий «сумским первой гильдии купцом» [4, с. 129].

Яскравим прикладом благодійництва слугує друга дружина Івана Харитоненка, Наталія Лещинська, розумна та ініціативна людина. Вона здійснювала пожертвування, даючи кошти, виділяючи будівлі та надаючи земельні ділянки для облаштування соціальних установ. Особливу увагу дружина підприємця приділяла дітям-сиротам, забезпечуючи їх усім необхідним. Наталія Максимівна докладала зусиль для адаптації до життя дівчат без батьківської опіки. Вона дбала про їхню початкову освіту, релігійно-моральне виховання, навчання веденню домашнього господарства. Після досягнення 16–17 років вони виходили з притулку та починали працювати економками. Після смерті Наталії Харитоненко ініціативу перебрала її невістка Віра Андріївна, яка, зокрема, звернулася з клопотанням до головного управляючого канцелярією Відомства закладів імператриці Марії щодо розширення програми навчання та отримання випускницями права викладати в початкових класах, підтверджуючи це відповідними свідоцтвами [5, с. 120].

Іван Герасимович Харитоненко помер 30 листопада 1891 року на сімдесятому році життя в званні дійсного статського радника і почесного громадянина м. Суми. Похований на Петропавлівському цвинтарі м. Суми [2, с. 11].

Після смерті Івана Герасимовича його справу продовжив син – Павло Іванович Харитоненко (1853–1914), який не лише успадкував батьківські підприємства, але й продовжив традиції меценатства.

Павло Іванович Харитоненко, як і його батько – Іван Герасимович, також був відомий як щедрий благодійник на потреби церков і церковних шкіл. Перший храм, якому надав велику допомогу і допомагав будувати Павло Іванович Харитоненко, храм Софії Премудрості Божої, знаходився в Москві, неподалік від його нового особняка на Софійській набережній. Особняк веде свою історію з 1870-х років – саме в цей час фірма «І. Г. Харитоненко і син», відомий постачальник цукру в Москві і Петербурзі, купила на Софійській набережній володіння № 14, влаштувавши в його флігелях і будівлях склад своєї продукції [1, с. 26].

1 жовтня 1899 р. відбулося відкриття пам'ятника. Люди знову прийшли на зустріч з Харитоненком. Так він і стояв, немов охороняючи місто, немов і не скінчився земний вік Івана Герасимовича, бо благодійну діяльність наслідував його син і підростав онук. А потім пам'ятника не стало, як не стало господарів життя. І лише 23 червня 1996 року було відновлено історичну справедливість – на постамент повернулась фігура І. Г. Харитоненка роботи скульптора А. Івченка [4, с. 144].

Отже, меценатська діяльність родини Харитоненків є визначним прикладом того, як приватні ініціативи можуть мати масштабний вплив на розвиток суспільства. Їхній внесок у Сумщину виявляється не лише у розвитку промисловості, але й у підтримці культурних і соціальних проектів, що сприяли розвитку регіону. Харитоненки залишили по собі не лише економічну спадщину, але й приклад відповідального ставлення до суспільства та культури, який є актуальним і сьогодні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гайдай О. М. Духовні традиції родини Харитоненків. *Історичний архів*. 2012. № 9. С. 24–28.
2. Гайдай О. М. І. Г. Харитоненко: з історії заснування династії цукрозаводчиків. *Чорноморський літопис*. 2014. № 9. С. 6–12.
3. Гайдай О. М. Цукрова промисловість як складова частина землеробської культури: історія становлення та розвитку на прикладі підприємств Харитоненків (середина XIX – початок XX ст.). *Чорноморський літопис*. 2011. № 5. С. 9–15.
4. Покидченко Л. А. Іван Харитоненко – засновник династії цукрозаводчиків. *Архіви України*. 2013. № 1. С. 127–145.
5. Сауляк А. Благодійництво Сумських цукрозаводчиків Харитоненків в Україні. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини: Зб. матеріалів IV Міжнар. наук. конф. студентів і молодих вчен. «Трав. студії 2024: історія, археологія та міжнар. відносини в умовах війни», м. Вінниця, 2 трав. 2024 р.* Вінниця, 2024. С. 193.

СЕКЦІЯ 3 ІСТОРІЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Литвиновська Юлія Анатоліївна

*аспірант, Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка*

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ РЕЛІГІЙНИХ ДІЯЧІВ У ТОПОНІМІЧНОМУ ПРОСТОРИ ЧЕРНІГІВЩИНИ

У контексті формування національної свідомості та ідентичності сучасного українського суспільства важливим фактором є реалізація політики національної пам'яті, яка спрямована репрезентацію певних знакових подій та діячів минулого, які є актуальними для висвітлення у сучасний період. Постаті духовних лідерів минулого представлені в сучасній пам'яті різними методами, це відбувається шляхом висвітлення їх життя та діяльності через друковані видання, документальні проекти, просвітницькі заходи, в даному випадку окремим видом є церковні шанування, а також шанування релігійних діячів в історичній пам'яті відбувається шляхом створення меморіальних місць та найменуванням в їх честь топонімічних об'єктів [1, с. 51].

Найчастіше іменами відомих діячів називають урбаноніми – власні назви будь-яких внутрішньоміських топографічних об'єктів. Серед урбанонімів значне місце посідають – антропоніми, назви від власних імен людей.

Враховуючи радянське минуле можна стверджувати, що до 1991 року комуністична ідеологізація назв вулиць носила тотальний характер, тож всі топонімічні маркери, увічнювали пам'ять осіб, які обіймали керівні посади у комуністичній партії, вищих органів влади та управління СРСР або ж відображали особливості радянського режиму. Щодо України перших десятиліть незалежності, то і тут відбувалася млява декомунізація, лише наприкінці 2013 р. – на початку 2014 р. розпочалося правове оформлення відповідної історичної політики, яка за умови конфлікту на сході України набувала яскравого антиросійського забарвлення. Ініціатором та основним реалізатором цього процесу став Інститут національної пам'яті. Таким чином, у міський

урбанімічний простір почали вписувати імена релігійних діячів тільки починаючи з 2014 року. Проте цей процес також має регіональну специфіку, оскільки нові назви вулиць відображають особливості історичного, культурного та соціального життя населення областей [1, с. 52].

Метою даного дослідження є проаналізувати рівень відображення релігійних діячів у власних назвах топографічних об'єктів урбанонімного простору (вулиць, проспектів, бульварів, провулків, набережних, проїздів, узвозів) населених пунктів Чернігівщини.

Вплив топонімічних назв на формування символічного простору є досить вагомим. До 2014 р. у вітчизняній топоніміці була присутня значна кількість назв, що відображали радянське минуле та були нав'язаними тоталітарним режимом. З початком декомунізації та дерусифікації в Україні активно розпочався процес перейменування вулиць, провулків та площ, назви яких ідентифікуються з росією або радянським минулим. Таким чином на карті сучасних міст почали з'являтися і топоніми, що носять імена релігійних діячів. Зокрема яскравим прикладом цього є Чернігівщина. Починаючи з квітня 2022 року у Чернігівській, Ніжинській та Прилуцькій міських радах, органах місцевого самоврядування області стартувала діяльність комісій та робочих груп, які на початковому етапі визначили перелік назв топоніміки населених пунктів, необхідних для перейменування.

Таким чином відповідно до проекту рішення Чернігівської міської ради «Про перейменування вулиць в м. Чернігові» [6] від 05 лютого 2024 року в місті з'явиться вулиця названа в честь Патріарха Мстислава. Попередня назва вулиці носила ім'я Михайла Стратилата, комуністичного діяча регіону. Нова ж назва присвячена пам'яті першого патріарха незалежної Української Православної Церкви, глави УАПУ США, державного і церковного діяча, – Патріарха Мстислава I (у миру – Степана Скрипника) [10]. Митрополит двічі був на Чернігівщині, перший раз під час ув'язнення гітлерівцями перебував у тюрмах Чернігова і Прилук. Сам Мстислав зазначав у спогадах, що з вікна тюремної камери було видно куполи Катерининської церкви. Вдруге Патріарх Київський і всієї України Мстислав відвідав Чернігів у 1990 році, тоді ж обком компартії і РПЦ влаштували мітинг проти нього, як племінника Петлюри. Під час того візиту від імені Мстислава було роздано дефіцитні на той час Біблії. Тоді ж він згадував своє заслання

в Чернігові та жартував: «Чому я досі не почесний громадянин Чернігова...» [9].

Відповідно до міської ради м. Чернігова від 01 червня 2023 року № 32/VIII-15 «Про перейменування вулиць у місті Чернігові» [4] в місті було змінено назву вулиці Ушакова на Антонія Печерського, – відомого церковного діяча давньоруської доби, який був одним із основоположників руського чернецтва та засновником Києво-Печерського монастиря та Антонієвих печер у м. Чернігів.

Відповідно до Розпорядження міського голови м. Чернігів «Про перейменування вулиць міста» [3] від 19 лютого 2016 р. вулиця Островського тепер носить ім'я Іоанна Максимовича. Який увійшов в історію як митрополит, церковний діяч, богослов, автор численних поетичних творів релігійного спрямування. Також Іоанном Максимовичем було засновано Чернігівський колегіум, що став еталоном всіх духовних семінарій Гетьманщини та Російської імперії. Даний релігійний діяч прославився також своєю місіонерською та богословською діяльністю у країнах Західного Сибіру та як засновник відомої школи українських просвітителів в північній Азії, Китаї та Америці [2].

На честь церковних діячів також названа одна із вулиць Ніжина відповідно до рішення Ніжинської міської ради «Про перейменування вулиць міста Ніжина» [4] від 11 червня 2015 р. вулиці Лащенко було повернено історичну назву – Кушакевичів. Це прізвище ніжинської родини священиків, громадських і місцевих суспільних діячів та меценатів. Ф. Ф. Кушакевич був священником Пантелеймоно-Василівської церкви та Миколаївського собору, його син, Ю. Ф. Кушакевич служив в Троїцької церкві Ніжина.

Під час громадських обговорень відносно перейменувань вулиць м. Новгород-Сіверський на Чернігівщині також транслювалась ідея відносно зміни назви вулиці Пушніна на ім'я Митрополита Арсенія Мацієвича, який увійшов в історію як просвітник Московії українського походження, проповідник, богослов та противник церковних реформ Петра I. Святитель Арсеній (Мацієвич) розпочинав монашеський послух саме у місцевому Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі, за свої переконання був закатований Катериною II у Ревельській в'язниці у віці 70 років. Найменувати в його честь вулицю пропонував краєзнавець Борис Домоцький [8], проте відповідно до Рішення

міської територіальної громади м. Новгород-Сіверський від 27 січня 2023 року вулицю Пушкіна на честь Арсенія Мацієвського перейменовано так і не було, в результаті вона отримала назву Слобожанська [9].

Таким чином, можна дійти висновку, що тенденція відносно ушанування пам'яті релігійних діячів в топонімічному просторі Чернігівщини бере свій початок з 2014 р. Чернігівщина відображає у своєму топонімічному просторі імена тих церковних діячів, біографії яких безпосередньо пов'язані з перебуванням на території області. Також для Чернігівщини характерна тенденція до повернення вулицям історичних (дорадянських назв), що містять сакральну семантику, наприклад Соборна, Воскресенська, Благовіщенська, Георгіївська, Святодухівська, Троїцька, Пантелеймонівська, – вулиці з такими назвами наявні майже у кожному районному центрі Чернігівщини. Це говорить про вплив духовних пам'яток на формування історичної пам'яті сучасного суспільства в зазначеному регіоні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Литвиновська Ю.А., Оліцький В. О. Вшанування пам'яті релігійних діячів у топонімічному просторі Північно-Східної України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського, серія Історичні науки*. 2024. № 2. С. 51–57. URL: <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/2.9>.
2. Прот. Лозовицький В. Святитель-українець Іоан (Максимович), митрополит Тобольський, – останній святий, канонізований Російською Православною Церквою у Синодальну епоху. URL: https://vb.vpba.edu.ua/public/pdf/6_13.pdf.
3. Рішення міської ради м. Чернігів «Про перейменування вулиць у місті Чернігові» від 01.06.2023 р. № 32/VIII-15. URL: <https://chernigvrada.gov.ua/storage/files/15/05/10/12/dbf92608a9df41b5e0df5e41bd1d11ac.pdf>.
4. Рішення Ніжинської міської ради «Про перейменування вулиць міста Ніжина» від 11.06. 2015 р. №150. URL: <https://nizhynrada.gov.ua/public-information?name=%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B9%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F&page=2>.
5. Рішення Новгород-Сіверської міської територіальної громади «Про перейменування вулиць та провулків на території Новгород-Сіверської міської територіальної громади» від 27.01.2023 р. № 785. URL: <https://ns-mrada.cg.gov.ua/index.php?id=38411&tp=1>.
6. Рішення Чернігівської міської ради «Про перейменування вулиць у м. Чернігові» від 08.02.2024 р. № 37/VIII-21. URL: <https://chernigvrada.gov.ua/storage/files/15/05/10/12/dbf92608a9df41b5e0df5e41bd1d11ac.pdf>.
7. Розпорядження міського голови м. Чернігів «Про перейменування вулиць міста» від 19.02.2016 р. № 54-р. URL: <https://chernigvrada.gov.ua/rozporjad-mr-golovy/sid-42/id-9009/>.

8. Скляренко Н. Вулиці Новгород-Сіверського чекають нових назв. *Газета «Сіверський край»*. Від 19.05.2022. URL: <https://topnews.cn.ua/society/2022/07/01/167970.html>.
9. Чепурний В. Перший патріарх у Чернігові. *Сіверщина. Всеукраїнський незалежний медійний простір*. URL: https://siver.com.ua/news/pershij_patriarkh_u_chernigovi/2018-06-12-22343.
10. Шапошніков Д. У Чернігові перейменували 24 вулиці та провулки: на честь кого і чого вони були названі та які назви матимуть зараз. *Суспільне новини*. URL: <https://suspilne.media/679786-u-chernigovi-perejmenuvati-24-vulici-ta-provulka-na-cest-kogo-i-cogo-voni-buli-nazvani-ta-aki-nazvi-matimut-zaraz/>.

Гадинко Олександр Олександрович

вчитель історії, Старожинецька гімназія (Чернівецька область)

КУЛЬТОВА АРХІТЕКТУРА ТА ТОПОНІМІКА ДАВНІХ ПОСЕЛЕНЬ СТОРОЖИНЕЧЧИНИ У XIV – XIX СТ.

Сторожинеччина належить до того історичного ареалу області, яка має багатовікову історію, давнє історичне минуле, є зразком мультинаціональної культури різних народів краю. Це один із давніх населених регіонів Буковини. Попередні розвідки про його минуле, які є в історіографії, не дозволяють в повному об'ємі висвітлити історичну минувшину, основні етапи розвитку, досягнення мешканців міста й регіону. Недостатня вивченість історичного матеріалу спонукає до подальшого вивчення маловідомих та призабутих сторінок минулого, архітектурної спадщини та культової забудови населених пунктів, духовної спадщини населення, визначення історичного та духовного значення для суспільства тоді і сьогодні.

Сторожинеччина обіймає територію колишнього Сторожинецького району і розташована в південно-західній частині Чернівецької області, у передгірській частині Карпат. Дві третини площі займає Буковинське передгір'я і лише одну третю – буковинські Карпати. На півночі межує з Кіцманщиною, на сході – з Чернівцями та Глибоччиною, на заході – з неповторною Вижниччиною, на півдні – з Румунією [4, с. 3; 11, с. 32–33, 121, 133, 137]. Саме природно-кліматичні та географічні особливості розташування населених пунктів у даному регіоні, працелюбні люди, їх любов до Бога визначили історичну долю краю. Буковина, і в тому

числі Сторожинеччина, як його складова частина, пройшли ряд етапів свого становлення, пов'язаних зі зміною історичних епох, утворенням та занепадом державних утворень (князівств, імперій). Терени нашого краю люди населяли ще у прадавні часи. За археологічними матеріалами, етимологічними відомостями та першими письмовими свідченнями про населені пункти Сторожинеччини населення вже здавна проживало на цих землях. Населенням прикарпатських земель здавна були русини та волохи. Практично у всіх населених пунктах виявлено сліди життєдіяльності праслов'янської культури. Протягом IX–XIII ст. на буковинській землі адміністративний та військово-політичний вплив мала Київська Русь, Галицько-Волинське та Берладське князівства (XII–XIII ст.) [2, с. 21–24]. З середини XIV ст. (з 1359 р.) і до кінця XVIII ст. (1774 р.) Буковина входила до складу Молдавського князівства. З 1538р. Молдавське князівство потрапило у васальну залежність до Османської імперії. Унаслідок російсько-турецької війни (1769–1774 рр.) та австрійсько-турецьких мирних переговорів (1774–1775 рр.) буковинський край і в тому числі Сторожинеччина були звільнені від турецької неволі та відійшли до Австрійської імперії. Після падіння Австро-Угорської імперії (з 1867 р.) у 1918р. цей край до 1940 р. перебував у складі королівської Румунії [2, с. 25, 69; 7, с. 94, 103, 109–110, 113–115; 9, с. 546]. 28 червня 1940 р. Північна Буковина відійшла до складу Української РСР. Сьогодні Чернівецька область є складовою частиною України.

Сторожинець – місто у Чернівецькій області, адміністративний центр міської об'єднаної територіальної громади, розташований на залізничній лінії Чернівці–Глибока–Сторожинець–Берегомет з відгалуженням із Карапчева на Чудей–Красноільськ. Місто перетинають найважливіші шосейні шляхи сполучення Чернівці–Сторожинець–Красноільськ, Глибока–Сторожинець–Вижниця та Кіцмань–Дубівці–Сторожинець, які визначили його історичне минуле від найдавніших часів по сьогодення. Місто розташоване у мальовничій долині річки Сірет (ліва притока Дунаю) [1, с. 89–91; 11, с. 75–76]. Для усього регіону характерна ландшафтна рослинність, в якій переважають мішані ліси, а на території деяких населених пунктів (Банилів-Підгірний, Красноільськ) подекуди розпочинаються гірські масиви. З історичної географії нашого краю відомі височини Сторожинецька, Будинецька, Крива з висотою у кілька сотень метрів. Наприклад,

найвища вершина Сторожинеччини – гора Петраушка, висота якої складає 1139 м на рівнем моря. Через ряд населених пунктів протікає р. Сірет [18, с. 133–134; 20, с. 11–15]. Як відомо з історії, природне середовище та географічне розташування поселень завжди визначало ступінь заселення земель людьми у далекі часи, а отже – вносило свої корективи у суспільно-політичний та історичний розвиток народів.

За археологічними матеріалами, поселення Сторожинець вже існувало в XIV–XV ст. Назва поселення, як довів відомий дослідник Ю. О. Карпенко, походить від слова «сторожа», тобто «варта». Спочатку так називали сторожове укріплення, яке, можливо, розміщувалося на пагорбах вздовж лівого берега Сірету [6, с. 190; 16, с. 66–67; 18, с. 54–57; 19, с. 3]. За іншими даними, назва походить від першого поселенця на ім'я Сторож, який розчистив ділянку землі від густого лісу та оселився тут, біля карпатських гір. Уперше в історичних джерелах Сторожинець згадується 18 лютого 1448 року в грамоті молдавського господаря Романа II (1447–1448). Очевидно, час появи населеного пункту Сторожинець на території Буковини потрібно відносити до кінця XIV – початку XV століття. З грамоти молдовського господаря Стефана III Великого (1457–1504) від 15 березня 1490р. відомо, що у Сторожинці існував церковний прихід. Сторожинецька церква підпорядковувалася Радівецькій єпископії, а сам населений пункт у той час належав до Сучавської волості [4, с. 6–8; 7, с. 888; 8, с. 7–9].

На сьогодні найдавнішою пам'яткою церковної архітектури вважається православний храм, який розташований на південній околиці Сторожинця, який носить назву Майдан. За переказами, церква була побудована на місці давнішої церкви, що згоріла. За документальними свідченнями церква була зведена в 1796–1798 рр. За даними Д. Лібенвайна «храм святих архангелів Михаїла та Гавриїла» був збудований як дерев'яна церква в 1687 р., де проживала більшість румунів [1, с. 101–103; 4, с. 13–14; 20, с. 197–198]. Це була мала церква з горизонтальною проекцією у формі хреста, зі звичайною формою, типовою для православних храмів, з виступаючою на схід нішою і належала до церков «хатнього типу». Іншою найбільшою православною церквою міста є храм святого Георгія (Юрія), розташований у центрі міста на вулиці ім. Т. Шевченка. За даними документів церква вже існувала

в 1829–1830 рр. і була зведена на кошти Катерини Ґарсте, дружини Миколи Флондора. У сучасній літературі роком будівництва вважається 1888р. [14, с. 32; 15, с. 316; 17, с. 63–67].

В іншому населеному пункті, який називається Давидівка, в центрі села, на правому березі Малого Серету, в урочищі Селище виявлено поселення XIV–XV ст. На північ від села – кургани, що свідчить про давніші сліди життєдіяльності людини. Розташовується село за 18 км на захід від Сторожинця. Відоме село лише з XVIII ст. Назва походить від імені першого поселенця, або церковного імені Давид. Можливо ці версії доповнюють одна одну. На території села діють Свято-Михайлівська церква 1939 р., на хуторі Новий Зруб – Свято-Троїцька 1913 р., церква Святої Параскеви 1910 р., на хуторі Старий Зруб – храм святих апостолів Петра і Павла 1934 р. (у 1889–1934 рр. – Свято-Покровська Церква) [3, с. 219; 5, с. 158; 9, с. 605; 15, с. 313].

У передгірській зоні Карпат знаходиться Банилів-Підгірний (Банилів Волоський, Банилів над Сиретом), що за 25 км на південний захід від Сторожинця. Тут залишилися Свято-Вознесенська церква 1907 р., на хуторі Гільча – Різдва Пресвятої Богородиці 1930р., на хуторі Кошелівка – Свято-Дмитріївська церква 1889р. Назва села могла утворитися від «банилова» – посудини, в якій люди випарювали на вогні сіль з місцевого соляного джерела. З часом люди почали поступово селитися навколо цієї місцевості. Можливо назва пішла від прізвища поміщика Баниловський. Уперше населений пункт згадується у документах за 17 серпня 1428 р. [3, с. 210; 9, с. 560; 15, с. 312].

У Буденцях, розташованих у 12 км на південь від колишнього районного центру, знаходиться Свято-Михайлівська церква 1791 р. В історичних джерелах село відоме з 18 жовтня 1435 р. і займає берег ріки Малий Сирет. Назва походить від румунського слова «buda» – «халабуда». За іншою версією – побутує думка, що на місці поселення був колись поганий ґрунт і люди з приводу негожого врожаю казали «Не буде ніц». Звідсіля і розвинулося слово «Будиніц» – Буденець. Поряд з с. Буденець межує давнє с. Череш. Назва села походить від румунського слова *ciresu* – черешня. На південно-східній околиці села протікає річка Фундоя, яка впадає у Малий Серет. У Череші діє Свято-Дмитріївська церква 1898р. [3, с. 215, 218; 9, с. 604; 15, с. 313, 316].

Пам'ятки слов'янського (VIII–IX ст.) та староукраїнського (XIV–XV ст.) періодів виявлені в с. Великий Кучурів. За археологічними відомостями село існує з XIV ст. В історичних джерелах відоме з 1421 р. (за іншими даними – з 1422 р.). Вважається, що назва поширилась від більш раннього топоніма «Кучурів» (Малий Кучурів Заставнівського району). Одним з варіантів походження села є те, що слово «кучур» походить від слів куча, горб, звідки витікає річка Кучур. До нас дійшла Свято-Успенська церква 1815 р. Відстань до Чернівців становить 7 км, до Сторожинця – 18 км [3, с. 245; 9, с. 569–570; 15, с. 313].

Сліди поселення давньоруської культури (X–XI ст.) виявлені також в центрі села Михальча, в урочищі Церковище. За народними переказами, назву села виводять від Івана Маринича (Маренича, галичанина, засновника села). За іншою версією, назва села походить від імені Михайло. Можна сказати, що ці дві гіпотези теж доповнюють одна одну. Вперше село згадується 19 вересня 1436 р. У Михальчі діє Свято-Успенська Церква (1904). Село розташоване за 18 км від Сторожинця [3, с. 252; 5, с. 160; 9, с. 606; 12, с. 51–52; 15, с. 314].

У центрі села Кам'яна, на мису, утвореному річками Кам'янка і Малий Стирка, в урочищі Каличанка та на захід від села в урочищі Полинак – поселення слов'янського періоду (VIII–IX ст.). Розташоване село на північному заході від Сторожинця, на відстані 14 км. У документах згадується з XVIII ст. До наших днів зберіглася Свято-Михайлівська церква 1895 р. Назва походить від імені правої притоки річки Коровії – Камени. За іншою версією ім'я походить від слова «камінь», оскільки територія цієї громади була повністю кам'яниста і свого часу тут було багато каменоломень [3, с. 236; 5, с. 158; 9, с. 605–606; 15, с. 316].

У східній частині села Снячів, на обох берегах однойменної річки, в урочищі Садовий, виявлено поселення слов'янської доби (VI–IX ст.). На південний схід від села, в лісі, на мису правого берега р. Тисів, в урочищі Окопи знайдено городище слов'янського часу VIII–X ст. На північ від центру села тече річечка Клітимній, а з заходу на схід – річка Снячовець. Поселення розташоване за 12 км від Сторожинця і 18 км від Чернівців. У Снячеві зберігся храм Святого Духа 1907 р. [3, с. 888; 5, с. 160; 12, с. 53; 15, с. 315].

Поселення давньоруської культури (XII–XIII ст.) відоме також у західній частині села Спаська, на пагорбі в урочищі Паланка. Зі святись, що дійшли до нас, є храм Святого Іоанна Нового Сучавського 1878 р. Назва села виводиться від вільного пасовиська, який був колись тут. У Тисівцях – Свято-Дмитріївська церква 1892 р. та храм Різдва Пресвятої Богородиці 1903 р. (у 1961 р. розібрана). Походять Тисівці від слова tissa – «тис». І дійсно, біля Тисовець існували колись великі лісові масиви тису. Згадується у грамоті від 1432 р. [3, с. 285; 5, с. 160; 15, с. 315–316].

Село Бобівці розташовується село за 14 км на північ від Сторожинця. Уперше згадується в документах за 1421 р. Назва села походить від молодого боярина на ім'я Боб Опришак. За іншою версією назва села походить від румунського слова bobul – біб. Збереглася Свято-Успенська церква 1883 р., реставрована в 1928 р. За легендою на присілку Вівтар, що належить громаді, у джерельній чистій криниці з'явилося зображення Святої Божої Матері. Біля цієї криниці є церква і каплиця. І дійсно, на хуторі Вівтар розташовується приписна церква Святого Іоанна Хрестителя (Предтечі) 1884 р. Існує слушна думка, що у Бобівцях колись існував монастир [3, с. 211–212; 9, с. 604; 15, с. 313].

У документах село Панка (у радянський час Клинівка) згадується 1428 роком. Можливо назва села походить від імені поміщика Панку або слова «панок» – «малий пан». У Панці діє Свято-Дмитріївська церква 1900 року спорудження [3, с. 259; 5, с. 158–160; 9, с. 606; 15, с. 314]. Поселення XIV–XV ст., що в урочищі Селище, відкрите у східній частині Костинців. Уперше населений пункт згадується в 1608 р. Його назва походить від румунського слова Costea – Костянтин. Розташовані за 16 км від Сторожинця. До нас дійшла унікальна пам'ятка культової архітектури – дерев'яна Свято-Михайлівська церква 1785 року спорудження [3, с. 242; 5, с. 160; 15, с. 314].

Поселення XIV–XV ст. відомі і в Старій Жадові, в центрі села, на правому березі р. Серет, в урочищі Селище та в Старих Бросківцях, в північній частині села, на лівому березі р. Глиниця, в урочищі Сесія. Вперше поселення Стара Жадова з'являється в історичних документах 15 березня 1490 р. Назва села пов'язується зі словом «жадати», а також із давньою назвою «Садова». Скоріш за все, назва села походить від «руського» слова сад – «фруктовий сад». Стара Жадова простягається обабіч берегів

Сірету та його притоки Жадівки і розташована за 24 км від Сторожинця. До нас дійшли дерев'яна Свято-Михайлівська церква 1804 р. (за іншими даними, 1806 р.), церква Різдва Пресвятої Богородиці 1905 р. (хутір Майдан) та в Новій Жадові – Свято-Покровська церква 1890 р. (на хуторі Поляна). Як у Бобівцях, так і в Жадові тут так само колись знаходився православний монастир [3, с. 205; 5, с. 160; 9, с. 596; 15, с. 315].

Села Старі і Нові Бросківці, що розташовані відповідно 15 і 8 км від Сторожинця, мають гористу місцевість, покриту здебільшого лісами. Через Старі Бросківці протікає річка Глиниця (ліва притока Пруту). Назву села пов'язують зі словом *broasca* – «жаба». Вважається, що раніше село називалось Борисківці (Борисове село), про що свідчить грамота від 23 лютого 1448 р. До Старих Бросківців належить церква Святої Параскеви 1869 р. та храм святих апостолів Петра і Павла 1919 р. на хуторі Старий Зруб [3, с. 214; 9, с. 607–608; 15, с. 315].

У Комарівцях, що на правому березі р. Сірет, за 14 км від Сторожинця знаходиться Свято-Успенська церква 1812 року, у Зруб-Комарівцях – Свято-Іллівська церква 1939 року, у Слободі-Комарівцях – Різдва Пресвятої Богородиці 1924 року. Уперше Комарівці згадуються в історичних документах у 1610 р. Назва походить від слов'янського «комар». Легенда свідчить, що тут було багато комарів, звідки і пішла сама назва населеного пункту [3, с. 241; 9, с. 606; 15, с. 314]. В Дубово (ще Дубівці) та в Заболоття залишилися Свято-Троїцька церква 1933 р. та Свято-Іллівська церква 1895 р. Відомі Дубівці з грамоти 1463 р. Назву поселення виводять від руського слова «дуб». Назва Заболоття свідчить про заболочену місцевість. Розташовані на лівому березі Пруту [3, с. 222; 15, с. 312].

Через село Ропча протікає р. Сірет, розташовується за 7 км від Сторожинця. Вперше згадується село 18 лютого 1448 р. Назва села виводиться від руського (українського) слова «ропа» – «соляна вода». За іншими даними його назва походить від латинського слова «*ruptos*» – «рваний, окремиий». Допускається також варіант слова «рубати» від назви «рубче», що побутується в народній мові. До нашого часу збереглася виняткова пам'ятка церковної архітектури – Свято-Успенська церква 1684 р. Цікавий факт: у 1691 р. страшна зимова хуртовина майже повністю знищила тут армію польського короля Яна III Собеського (1629–1696 рр.) [3, с. 270; 9, с. 607; 20, с. 198–199].

Село Чудей (у радянський час Межиріччя) розташоване на схилах Карпат між річками Малий Сірет та Сіретель, за 16 км від Сторожинця. Через Межиріччя протікає маленька річка Чудин, що впадає в Сіретель. Уперше населений пункт згадується в 1707 р. Походження назви села пов'язують з присутністю невеликого мінерального джерела, який мав лікувальні властивості. Джерело визнали за «Чудо», звідки і пішла назва поселення «Чудин», сьогодні – Чудей. Тут знаходиться Свято-Миколаївська церква 1886 р. [9, с. 589; 15, с. 316].

В Їжівцях, у східній частині села, на правому березі р. Малий Серет, в урочищі Замка знайдено поселення XIV–XV ст. Розташовані Їжівці на прикордонній смузі, за 20 км на північний захід від Сторожинця. Вперше згадують 17 серпня 1428 р. під назвою Южинці. Назву села можна вивести від церковного імені Йосиф – по слов'янськи Юзьо. Тут діє Свято-Дмитріївська церква 1897 р. [5, с. 158; 9, с. 605; 15, с. 314].

Православні храми відомі також у Верхніх Петрівцях (Свято-Параскевська церква 1906 р.), у Нижніх Петрівцях (Свято-Успенська церква 1909 р.), а також жіночі монастирі – Жінок-Мироносиць у Верхніх Петрівцях та Івана Сучавського у Красноільську. Ці православні святині діють й по сьогодні. Церква святого Іоанна Хрестителя була зведена в 1792 р., розширена в 1832 р. та в 1990 р. наново освячена. Знаходиться вона у селищі Красноільськ. Уперше згадуються Нижні Петрівці 11 липня 1610 р., Красноільськ – 1431 р. Назва села походить від румунського слова Petru – Петро. Населення розповідало, що перший поселенець називався Петро Туркулець, від якого і пішла назва села. У прадавні часи село називалось «Красна» від слова «красна» – «гарна». Одна частина села належали Путнянському монастирю, інша – поляку з Гродна Олександру Ільському, звідси і назва – Красноільськ. Нижня частина села мала назву Красна Путна. У 1947 р. обидві частини села злилися, після чого утворився Красноільськ. Розташований населений пункт за 25 км від Сторожинця, Нижні Петрівці – за 20 км, Верхні Петрівці – за 16 км на південь [3, с. 243–244, 260–261; 9, с. 580, 604, 607; 15, с. 314].

Зважаючи на вище викладене слід наголосити, що до пам'яток архітектури національного значення відноситься Свято-Михайлівська церква 1804 р. (1806 р.) у с. Стара Жадова, яка знаходиться на правому березі річки Сірет та була

реставрована у 1954 р. До пам'ятки національного значення відноситься також церква Покрови Пресвятої Богородиці та дзвіниця в с. Ясени (Кебешти) 1748 р. спорудження [10, с. 173; 13, с. 134]. Всі зазначені пам'ятки культової архітектури національного та місцевого значення перебувають на спеціальному обліку та під державною охороною.

Характеризуючи детально природно-географічні особливості виникнення населених пунктів, основні історичні етапи їх розвитку та духовну спадщину культових споруд можна дійти таких висновків.

По-перше, за археологічними матеріалами поселення виникли в основному у межах XIV–XV ст. на підвищених терасах, заплавах, пагорбах, в долині р. Сірет. Їх виникненню сприяли не лише природно-кліматичні та гідрологічні особливості місцевості, а й власне населення, яке освоювали та заселяли ці землі. У подальшому географічне розташування цих поселень, їх етимологічне походження – є лише цьому підтвердження, факт, який засвідчує виникнення населених пунктів на певній території за певних історичних умов та обставин.

По-друге, перші письмові свідчення та згадки про населені пункти теж відносяться до XIV–XV ст., коли територія цього краю з середини XIV ст. входила до складу Молдавського князівства. Населені пункти згадуються і в наступні століття. У грамотах молдавських князів вони виступають об'єктами купівлі-продажі, власністю родин та князя (воєводи, церкви), дарування воєводою за вірну службу боярам, під час укладання торговельних угод тощо. Це було звичним явищем того часу. У грамотах того часу також згадуються церковні приходи, що свідчить про те, що населення за віросповіданням були християнами східного обряду.

По-третє, кінця XVIII ст. цей край внаслідок військово-політичних подій та дипломатичних переговорів увійшов до складу Австрійської імперії, у складі якої перебував до кінця 1918 р. Саме у цей час здебільшого виникли храми, що свідчить про військову, суспільно-політичну та господарську стабілізацію відносин та процесів у цій регіоні. Храми зводили як з дерева, так і з каменя. Культова присутність храмів свідчить про високий рівень матеріальної та духовної культури місцевого населення, які були осередками конфесійної та культурної спадщини місцевих етносів. Церква завжди відігравала світоглядну роль у житті кожної

громади міста, села. Храми завжди були місцем громадських зборів, урочистих церемоній та мали неабиякий вплив на суспільство. Монументальні будівлі храмів та монастирів завжди розташовувались у вузлових місцях, мали велике архітектурне значення й виділялися з-поміж рядової забудови. Храми були і є домінантами суспільно-політичного та духовного життя мешканців краю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Антошкіна Л. Особливості буковинського пограниччя: історія культурного полілогу: монографія / Лідія Антошкіна, Олександр Гадинко, Гелена Красовська, Петро Сигеда, Олексій Сухомлинов. Донецьк: вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2010. 237 с.
2. Буковина. Історичний нарис. Чернівці: Зелена Буковина, 1998. 416 с.
3. Буковина. Загальне краєзнавство / Пер. з нім. Ф. С. Андрійця, А. Т. Квасецького. Чернівці: Зелена Буковина, 2004. 484 с.
4. Гадинко О. О. Сторожинець: мандрівка крізь віки. Чернівці: Прут, 2013. 208 с.
5. Довідник з археології України (Хмельницька, Чернівецька і Закарпатська області) / Ред. колегія Є. С. Винокур. К.: Наукова думка, 1980. 224 с.
6. Карпенко Ю. О. Топонімія Буковини. К.: Наукова думка, 1973. 238 с.
7. Квітковський Д., Бринзан Т., Жуковський А. Буковина, її минуле і сучасне. Париж-Філадельфія-Детройт: Зелена Буковина, 1956. 966 с.
8. Ліщук Д., Гадинко О. Особистості епох. Чернівці: б. в., 2016. 100 с.
9. Малишко В. М. Сторожинець. *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Чернівецька область / Ред. кол. тома: Курило В. М. (гол. редкол.), Богомоллов О. П., Васюк Л. І., Габ Г. С, Гриценко І. А. (заст. гол. редкол.), Демочко К. М., Зайцев В. М., Іванушко Г. С, Ігнатенко М. Г., Карпенко Ю. О., Ліщенко М. О., Малишко В. М., Михайлина П. В., Павлій П. Д., Приходько Є. С, Романець О. С., Сирота Н. Й., Скурлатов Д. П., Тимошук Б. О., Тимченко В. В., Филипович О. Й., Фініков В. Ф., Цебенко Г. С. (відп. секр.), Цвентарний Л. П., Шепета М. Т., Янюк А. О. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. К.: УРЕ, 1969. С. 546–558.*
10. Нетлінні скарби народу. Каталог пам'яток історії та культури Чернівецької області. Пам'ятки національного значення. Частина перша / автор-упорядник Ю. Преступенко. Чернівці: Букрек, 2022. 176 с.
11. Природа Чернівецької області / За ред. К. Геренчука. Львів: Вища школа, 1978. 160 с.
12. Чернівецька обласна організація українського товариства охорони пам'яток історії та культури – Каталог пам'яток археології Чернівецької області, взятих під державну охорону. Чернівці: б. в., 1992. 62 с.
13. Чернівецька обласна організація українського товариства охорони пам'яток історії та культури – Каталог пам'яток архітектури Чернівецької області, взятих під державну охорону. Чернівці: б. в., 1992. 33 с.
14. Чучко М. К. «И взят Бога на помощь»: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу). Чернівці: Книги-XXI, 2008. 368 с.

15. Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні взаємини). Чернівці: Рута, 2004. 352 с.
16. Демченко В., Гадинко О. До питання про походження міста Сторожинець. *Буковинський історико-етнографічний вісник*. Чернівці: Місто, 2000. Вип. 2. С. 66–68.
17. Гадинко О. О. Місто Сторожинець: культова мозаїка населеного пункту у давнину. *Кожолянківські читання: збірник матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції, м. Чернівці, 14 червня, 2023 р.* Чернівці, 2023. С. 63–67.
18. Гадинко О. О. Минуле Сторожинця за археологічними та історичними матеріалами: молдавський період (1359–1774 рр.). *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: Матеріали VI Міжнародної наукової конференції (Суми, 8–9 грудня 2023) У 2 ч.* Суми: ФОП Цьома С. П. 2024. Ч. 1. С. 54–60.
19. Тимошук Б. О. Знай і вивчай свій рідний край. *Радянське село*. 1963, 13 червня.
20. Liebenwein D. Storzynetz. Buchenland – Bukowina. Beschreibung und Erinnerungen. Darmstadt: o. v., 1983. 206 s.

Соколовська Евеліна Володимирівна

*здобувач вищої освіти, Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка*

*Науковий керівник – Король Віталій Миколайович, старший викладач
кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка, кандидат історичних наук*

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ КИЄВА ДОБИ НЕПУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОМАНУ «МІСТО» В. ПІДМОГИЛЬНОГО

Початок 1920-х років в Україні став часом кардинальних змін, які порушили всі сфери суспільного життя. Період Нової економічної політики приніс із собою певні послаблення радянського режиму, розквіт підприємництва та відносну стабілізацію економіки. Однак, на тлі загального оновлення, місто продовжувало жити своїм особливим життям, де традиції минулого перепліталися з часом нової доби. Роман Валер'яна Підмогильного «Місто», виданий у 1928 р., є яскравою ілюстрацією того, як на тлі цих контрастів складалася повсякденність міського населення.

Місто – не просто декорація, а живий організм, що дихає, розвивається і змінюється разом із своїми мешканцями. У романі Підмогильного «Місто» ми бачимо Київ як персонажа, що активно впливає на долі людей і формує їхню свідомість. На тлі бурхливих

подій доби непу, місто стає свідком драм і радощів, злетів і падінь своїх мешканців, відбиваючи в собі дух часу.

Степан Радченко, головний герой роману «Місто», є типовим представником інтелігенції, що прагне знайти своє місце в новому світі. Його шлях від сільського хлопця до міського інтелектуала дозволяє нам простежити, як змінюється повсякденне життя людини під впливом урбанізації та соціальних трансформацій.

Роман «Місто» В. Підмогильного є не лише літературним шедевром, але й цінним джерелом для істориків та соціологів. Аналізуючи цей твір, отримуємо можливість проаналізувати повсякденне життя містян в період непу, виявити соціальні контрасти, а також реконструювати атмосферу того часу за допомогою детальних описів побуту та культурного життя.

Дослідження одягу за цим твором дає змогу глибше зрозуміти повсякденне життя, соціальні відносини та культурні зміни епохи непу. Автор часто приділяє увагу одягу своїх персонажів, нерідко описуючи і ставлення головного героя до інших осіб крізь аналіз вбрання: «Довгі рукава її сірої блузки були миліші йому за голі руки інших; комірець лишав їй тільки вузьку стьожку тіла на видноті, а інші безсоромно давали на очі всі плечі й перші лінії грудей» [3, с. 18–19].

Також увага надається і проблемі гарного вбрання. Порушується питання належного вигляду одягу, а в разі відсутності вишуканого вбрання у відповідних колах – душевних переживань. Описується і різноманітність вбрання різних соціальних груп у місті: «Його штовхали дівчата у тонких блузках, яких тканина нечутно єдналася з голизою рук і плечей; жінки в капелюхах і серпанку, чоловіки в піджаках, юнаки без шапок, в сорочках із закачаними до ліктів рукавами; військові у важких, душних уніформах, покоївки, побравшись за руки, матроси Дніпрофлоту, підлітки, формені кашкети техніків, легкі пальта фертиків, масні куртки босяків» [3, с. 39].

Автор вказує, наскільки людина в місті приділяє увагу своєму зовнішньому вигляду і головний герой не є виключенням: «Черевики й штани, що вже випнулися на колінах, були ще раз вичищені, хоч чистити їх уранці було одним з правил його суворого розпису» [3, с. 115].

Порушується питання важливості фінансового становища задля гарного вигляду. Описується процес «зношення» речей:

«Він був напередодні банкрутства всього свого вбрання від кашкета до галош, що, послуживши йому півроку, починало виявляти ознаки страшного, хоч і природного занепаду... Процес одягання, такий приємний йому колись, тепер у суцзу муку обернувся, бо вранці наявніш, ніж будь-коли, показувалась руїна його білизни, крайнє зужиття черевиків та лихий блиск ліктів на піджаку, віщун майбутньої дірки» [3, с. 136].

Одяг постає чутливим індикатором соціальних змін. Аналізуючи, як змінюється гардероб героїв протягом роману, можна простежити, як впливали на моду економічні, політичні та соціальні трансформації.

Їжа в романі Валер'яна Підмогильного «Місто» є не просто засобом задоволення фізіологічних потреб, а й важливим елементом, який відображає соціальні контрасти, економічні умови та культурні особливості того часу.

Існують згадки про те, як харчувалися селяни, напередодні прибуття до міста. Раціон багатим не був: лише хліб, цибуля та сало. Виділяється і сам прийом їжі та дії під час нього. Описується що брав головний герой із собою в клунок: «Мав аж три паляниці, з півпуда пшеничного борошна, фунтів з чотири сала, десяток варених яєць і торбинку гречаної крупи. Несподівано з клунка викотилось пара картоплин...» [3, с. 26].

Найбільш поширена страва серед незаможних людей було сало, поширеним воно було як і в селянстві, так і серед студентства: «Нарізвавши сала та хліба, почав снідати, міркуючи про іспити». Таким чином можемо навіть зрозуміти, що сніданок обходився лише салом та хлібом. «Після вечірньої порції сала, що стало йому єдиним пожитком, він виходив на подвір'я, сідав під сараєм і кутив» [3, с. 53], – цитата підтверджує гіпотезу про те, що хліб та сало було майже ледь не головними поживними продуктами.

Важливо підкреслити, що харчування людини залежить від рівня її матеріального становища. Головний герой, який раніше міг собі дозволити лише хліб із салом, коли у нього з'явились гроші починає харчуватися значно краще: «Тож йому на думку спало, що харч у нархарчу не досить поживний для його організму, і він перейшов до приватної їдальні» [3, с. 146]. Ці рядки говорять і про поширення за часів непу приватних їдалень на протигагу державним («нархарчам»).

Автор показує нам, як все сільське стає чужим для головного героя і які трансформаційні зміни відбуваються у тогочасної людини при появі статку. Він купує різноманітні цукерки та шоколад, вивчає і куштує модні страви з іноземними назвами.

Описується і приклад пишного столу заможних людей та страви, які простий селянин собі не міг дозволити: «Стіл був розсунутий на всю довжінь і щиро заставлений простою, але симпатичною стравою – консерви, сир, оселедці, шинка, межована риба, вінегрет та різномасні ковбаси. Серед тарелів та тарілок, де цю страву розкладено, стояло трохи квіток, лежав нарізаний хліб у трьох кошиках, стриміли зелені шийки вина та білі мідьоби карафок з горілкою» [3, с. 207].

Приємом їжі в їдальні міг супроводжуватися різними діями, наприклад, читанням газет, про що говорять рядки: «Потім пообідав, прочитав у їдальні пару газет і о п'ятій пішов на збори місцевому» [3, с. 202].

Відводиться увага і громадському харчуванню, яке набирає популярність. Підкреслимо, який недолік наводить автор критикуючи громадське харчування: «Найбільша незручність закладів нархарчу, як і всіх кооперативних – довге чекання послуги й мала уважність до одвідувача...» [3, с. 230]. Опосередковано подається і пояснення, що самотні люди обирали заклади громадського харчування на перевагу домашній вечері чи обіду – аби після роботи не занурюватися у самотність, яка чекає вдома.

Аналіз харчування в романі «Місто» дозволяє зробити висновки про те, що їжа була не просто засобом задоволення голоду, а й важливим соціокультурним феноменом.

Надзвичайно багато часу присвячує Валеріан Підмогильний шкідливим звичкам у творі. Підмогильний майстерно зображує темну сторону повсякденного життя, де алкоголь, тютюн та інші залежності стають своєрідними супутниками багатьох персонажів.

Постійно згадується і детально описується процес паління та навіть вказується причина такої звички. Зокрема, щодо головного героя автор дає зрозуміти, що паління допомагає йому справитися з тривогою, коли «хоче відхилитись від настирливих, але недоцільних думок» [3, с. 23].

Тютюн називається «товаришем вірним і розрадником усіх скорбот». Важливість паління, як і залежність від нього постійно наводиться автором. Проте на сторінках твору просліджується,

що новоприбулий до міста палить самокрутки, а згодом переходить на фабричні цигарки. Головний герой ніколи не шкодував грошей на тютюн: «Єдине, що хлопець собі дозволяв, це курити справді гарний тютюн, не шкодуючи на нього грошей, бо ж коли приятеля неприємно частувати кепськими цигарками, то себе й поготів» [3, с. 111]. Це дозволяє говорити нам ще й про бажання показати свій статус.

Цікаво, що згадується і поєднання тютюнопаління з наркоманією. Максим, приятель головного героя, вживає сам і пригощає Степана сигаретою з тютюном, «припахчений опієм» [3, с. 75].

Однак не лише тютюн був головною шкідливою забавкою містян, а і вживання алкогольних напоїв та відвідування пивниць, розлогий опис яких стає частиною роману. Пивниця стає для відвідувачів особливим місцем, від якого згодом стає важко відмовитися: «Вечорами Степан частенько почав здибуватись у пивниці з поетом Вигорським, постійним її одвідувачем. Хлопець заходив уже сюди по-свійськи, відчуваючи якусь полегкість, безжурність на порозі просторої зали, повинню світла перетвореної з похмурого льоху, і легко пірнав у веселий гомін одвідувачів, що строкатими парами й трійками обсідали білі мармурові столики, у брязкіт посуду, хляпання затичок, сміх і вигуки, повиті голосною музикою, що линула з помосту в кутку...» [3, с. 164]. Важливо підкреслити, що алкоголь, а особливо пиво є нормою в житті містян, до того ж додається осуд в разі відмови від його надмірного споживання: «Вип'єте! Такий здоровий парубок, та щоб трьох пляшок не подужати!» [3, с. 157].

Дозвілля в місті було різноманітним, на смак кожного, хто хотів відпочинку, що і наводять слова: «Повз нахабні двері пивниць, звідки линула п'яна музика, повз арку, що кликала до лото, й крокодилячу голову над входом до казино він минув окрвиконком і зменшив ходу на пустинній увечері ділянці Хрещатика між майданом Комінтерну й схилом вулиці Революції, де тільки самотні повії нудяться під темними ґанками. Позаду шумів Хрещатий яр, праворуч линула музика з Пролетарського саду...» [3, с. 41].

Описується атмосфера проведення вільного часу в Києві: «Він бачив тир, де стріляли з духових рушниць, ятки з морозивом, пивом та квасом, перекупок з булками, насінням, хлопчаків з ірисками, дівчат з кошиками абрикос і морелей» [3, с. 21–22]. Мав місце і активний відпочинок серед молоді, особливо влітку на Дніпрі.

Не обійшлося і без української пісні. Через її образ Підмогильний підкреслює нерозривний зв'язок людини з її народом, традиціями та історією. Молоді людини для розваги співали українські мотиви («Повій, вітре...»). Співали і на вулицях, про що свідчать рядки: «Близько опери він спинився ще послухати українських пісень у виконанні двох жінок і сліпого діда, представників мистецтва, що вийшло на вулицю...» [3, с. 62].

Надзвичайно детально описує автор культурне дозвілля в Києві, акцентуючи увагу на кожному елементі. Це нам дає змогу зануритися у Київ часу непу та разом із літературним героєм помандрувати до популярних тоді пам'яток столиці: печер Лаври, Аскольдової могили, алеї колишнього Царського саду, Софійського і Володимирського соборів, Золотих Воріт, базарів (Житнього, Єврейського, Бессарабки), вокзалу, Політехнічного інституту, Ботанічного саду, Історичного музею, музею Ханенка, монументу Б. Хмельницькому, п'єдесталу пам'ятнику Іскрі та Кочубею.

Мали місце і літературні вечори, які виступають своєрідним варіантом організації дозвілля: «На першій літвечірці кожен, цілком природно, хотів себе виявити, і безневинна кафедра стала місцем запеклої словесної боротьби, де проявлено всі можливості спроби переконання – глум, дотеп, знуцання, ревізія предків письменника з метою виявити серед них куркуля чи буржуя, цитати з колишніх його творів, де він казав не те, що каже тепер, і таке інше, цікаве для слухачів, але сумне для літератури» [3, с. 57–58].

Варто відзначити і дозвілля студентства, яке відвідувало бібліотеки. Судячи з рядків Підмогильного можемо зрозуміти, що бібліотека була не лише засобом отримання знань, а і можливістю утекти від власних думок та можливістю хоч трохи не думати про господарство та буденність.

Продовжуючи тему студентства, наведемо розпорядок дня Степана, який є представником вищезазначеної категорії молоді: «Вранці скупавшись, з десятої до третьої – читати; потім до п'ятої всякий дріб'язок – лекції в установах, міняти в бібліотеці книжки, обідати, лежати; тоді дві години – мова, англійська й французька через день, і до десятої – українська література; наприкінці погуляти десь на вулиці чи в садку, повечеряти і з одинадцятої спати до сьомої – такий був розпорядок, що він виконував, як зверхній закон, на небесних скрижалях писаний» [3, с. 111–112].

Порушується і питання сенсу освіти, питання повсякденної рутини студента. Степан Радченко, опинившись на роздоріжжі, відчуває внутрішній конфлікт між очікуваннями суспільства (отримання вищої освіти) та власним бажанням жити так, як йому подобається. Персонаж ставить під сумнів цінність інститутської освіти, задаючи собі питання: «А чого я туди піду?». Відмова від інституту приносить Степанові почуття перемоги та свободи. Він відчуває себе незалежним від суспільних очікувань [2, с. 13–14].

Одним із найважливіших моментів, який варто підкреслити, є описи повсякдення міщанства, квінтесенцією яких є рядки: «Невпинне хляпання дверима, крики господарів, що поспішали на посаду, бурчисті відповіді жінок, вереск виряджуваних до школи дітей, настирливий крик немовляти – свідчили за побут між п'ятдесятьма й стома карбованцями місячної платні, побут інтелігентного пролетаріату, що звичайно зветься міщанством» [3, с. 119].

Незважаючи на зовнішню впорядкованість, життя міщан сповнене внутрішніх конфліктів та незадоволеності. Цей контраст можна простежити і в інших аспектах їхнього життя, наприклад, у стосунках між членами сім'ї, у прагненні до кар'єрного зростання тощо. Жінка в міщанській сім'ї виконує роль домогосподарки, яка відповідає за побут і виховання дітей.

Описується навіть внутрішній конфлікт людини, яка прожила життя в селі, а тепер стала міщанином. Буденність міщанства для таких людей є чужою та незрозумілою: «І яке безглуздя всі оці цукерки й одвідування вдвох кіно! Міщанство, інтелігентщина!» [3, с. 130].

Місто завжди потребує певної реалізації планів, воно не дає сидіти на місці та не дбати про свій матеріальний стан. Персонаж, замість того, щоб занурюватися в мрії, концентрується на конкретних діях: готує робоче місце, лаштує олівець і починає планувати. Це характерна риса для людей, які живуть у непрості часи, коли виживання вимагає чітких і раціональних дій. Доба непу була значних економічних перетворень, що призводило до нестабільності й пошуку нових шляхів заробітку.

Автор продовжує зображувати повсякдення міщанства: «Побут його усталівся, час заповнився без тих прикрих перерв, що примушують людину надто замислюватись над собою й приходити до сумних висновків. Вдень – посада й любов, ввечері – пивниця, театр, кіно й книжки, читані вже тепер не з юнацьким

запалом, а з мудрою поважністю» [3, с. 185]. Життя персонажа стало передбачуваним, з чітким розподілом обов'язків та розваг. Можемо навіть сказати, що селянин успішно інтегрувався в суспільство, прийнявши його правила та цінності.

Інтер'єр в романі це не просто фон, а важлива складова художнього образу. Вони допомагають читачеві глибше зрозуміти світ героїв, їхні проблеми та прагнення. Простір кожного приміщення виступає ядром сюжетного розгортання, і крім цього ще й допомагає прослідкувати внутрішню еволюцію головного героя [1, с. 484].

Автор майстерно передає атмосферу оселі, акцентуючи увагу на деталях, які мають не лише побутове, а й символічне значення: робочий стіл, скриня, прибрана постеля, оздоблення мереживними рушниками, особисті речі. Портрети Шевченка, Франка і Леніна – цей набір вказує на політичні погляди господаря. Шевченко і Франко – це символи українського національного відродження, а наявність портрета Леніна свідчить про симпатії господаря до комуністичних ідей, або ж до вимог того часу.

Демонструються і описи старих будинків в Києві та їхніх приміщень, кімнати та інтер'єри, що являли собою «дивний збіг найрізноманітніших речей, що, ніби рушивши з різних покоїв, зсунулись сюди від жаху й тут закам'яніли» [3, с. 34–35]. Суперечлива епоха вносила дисгармонію в побут незаможних киян. Тому поруч могли знаходитися бляшана піч-буржуйка і грамофон, потертий турецький диван і «грандіозне» ліжко, портрет Леніна та ікона Миколи-угодника тощо.

Описи інтер'єрів у романі є своєрідними «фотографіями» того часу, які дають змогу реконструювати матеріальну культуру, соціальні умови і навіть психологічний клімат життя міщан періоду непу.

Аналіз роману Валер'яна Підмогильного «Місто» дозволив на прикладі Києва реконструювати побут міського населення України в період непу. Дослідження таких аспектів як житло, одяг, харчування, дозвілля та шкідливі звички дає змогу створити цілісну картину повсякденного життя того часу. Загалом, повсякденне життя міського населення в період непу було складним і суперечливим. З одного боку, це був час змін, нових можливостей та прагнення до кращого життя. З іншого боку, це був період нестабільності, економічних труднощів та соціальної

нерівності, а усі аспекти повсякденного життя киян виявилися відображенням соціальної диференціації суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бібік В. Б. Локус кімнати як складова хронотопної структури роману В. Підмогильного «Місто». *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: зб. наук. ст.* 2010. Вип. XXIII, ч. 2. С. 478–486.
2. Луцій С. Образ міста в прозі Валер'яна Підмогильного. *Рідний край.* 2012. №2 (27). С. 110–117.
3. Підмогильний В. Місто: роман, оповідання / упор. Р. Мовчан та В. Шевчука; вст. ст. В. Шевчука; прим. Р. Мовчан. Київ: Молодь, 1989. 448 с.

Покутній Іван Іванович

здобувач вищої освіти, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Науковий керівник – Оліцький В'ячеслав Олександрович, завідувач кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, кандидат історичних наук, доцент

ОПЕРАЦІЯ «ВІСЛА» В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

З початку повномасштабного вторгнення росії, Польща стала однією з перших європейських держав, котра підставила дружнє плече Україні. Підтримка українців варшавським урядом була без перебільшення безпрецедентною, за що український народ завжди буде вдячний сусідам. Здавалося, старі суперечності були давно забуті, але час плине, й у відносини між сусідніми країнами почали повертатися колишні тертя. Одне з яких, актуальним та відкритим повстало питання про насильницьку депортацію українців під час акції «Вісла».

Однією з найбільш вразливих сторін українсько-польських стосунків залишається історія. За політичними дискусіями стосовно операції «Вісла» відчувається брак та неочевидна рефлексія в українському суспільстві. Виявляється, багато українців майже не знають, що ця сторінка нашої історії є частиною широкого і трагічного періоду нашого народу. Ці драматичні події вимагають об'єктивного осмислення істориками, політологами та сучасними політиками, враховуючи нову складну геополітичну

ситуацію у Східній Європі та співіснування двох сусідніх країн Польщі та України.

Архівні документи з депортації українського й польського населення в 1944–1946 рр., опублікував В. Сергійчук. Праці Є. Місила «Акція Вісла», «Репатріація чи депортація». Праця Є. Пастернака «Нарис історії Холмщини і Підляшшя (нові часи)», коментує події на підставі польських і радянських документів [2, с. 109].

Однак перш ніж перейти до аналізу правової кваліфікації варто зупинитися подіях, пов'язаних із організацією та перебігом самої акції. Операція «Вісла» – етнічна чистка, здійснена у 1947 р. (початок – 29 березня) під керівництвом Радянського Союзу, Польщі, Чехословаччини. Полягала у примусовій депортації (виселенні) з використанням збройних сил вказаних країн українців з Лемківщини, Посяння, Підляшшя і Холмщини на території у західній та північній частині польської держави.

Частина перша статті 7 Римського статуту визначає перелік діянь, які здійснюються у рамках широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб та визнаються злочинами проти людяності. До таких діянь відносяться, серед іншого, «депортація або примусове переміщення населення», «катування», «переслідування будь-якої групи, яка підлягає ідентифікації, або спільноти з політичних, расових, національних, етнічних, культурних, релігійних, гендерних як це визначено у пункті 3 або інших мотивів, які повсюдно визнані неприпустимими згідно з міжнародним правом, у зв'язку з будь-якими діями, вказаними у цьому пункті», а також «інші нелюдські діяння аналогічного характеру, які полягають в умисному спричиненні сильних страждань або серйозних тілесних ушкоджень, або серйозної шкоди психічному чи фізичному здоров'ю» [8].

Цю операцію можна вважати злочином проти людяності тому, що по-перше, вона мала безпосередній насильницький характер вирішення проблеми всупереч волі самих людей та за участі озброєних угруповань польських селян-шовіністів та поліції. По-друге, депортація спрямована на конкретну етнічну приналежність українців або членів змішаних українсько-польських родин. По-третє, стосувалося переміщення етнічних українців з районів де вони проживали законно. По-четверте, операція проводилася за відсутності підстав які допускаються міжнародним правом [6].

Ця акція розпочалася з убивства польського генерала К. Сверчевського в Бескидах збройними загонами УПА 28 березня 1947 року і була представлена владою як акт відплати. Звістка про смерть генерала К. Сверчевського використовувалась як апарат для здійснення виселення українців, агресивної пропаганди, сильних антиукраїнських настроїв та відвертих закликів до справедливої кривавої помсти [5, с. 5, 24].

Того ж дня було прийнято рішення про депортацію українського населення у новостворені після деокупації воєводства – Вроцлавське, Гданське, Ольштинське, Познанське і Щецинське. Польський уряд зробив ставку на асиміляцію українського населення у Західній частині Польщі та на «розпорошення» змішаних українських та польських родин, тим самим вирішити «українське питання».

Акція супроводжувалася масовим насиллям над українським цивільним населенням. Про цей факт свідчать безпосередньо відомості з архівних документів. Наприклад, у протоколі «З польського терору у селі Довжнів» йдеться річ про те, що 12 лютого 1946 р. польські війська в числі 100 осіб зайшли в село з місця безпідставно спалили крайню хату, потім ходили з віхтями палаючої соломи від хати до хати і підпалювали. У результаті такого заходу частина села опинилася у вогні й протягом однієї години не стало 56 будинків, 23 хати, 22 стайні і 11 стодол. З будинками в попіл пішло майже все господарське майно, бо польські бандити не давали нічого з вогню врятувати. В стодолах у цю пору знаходилося ще велика кількість збіжжя і господарський інвентар. В цьому ж протоколі зазначається, що в подібний спосіб поводитися з цивільним населенням. В першу чергу стріляли у цивільних людей, хоча виразно розпізнавали їх. При тому не розбираючись чи старий, чи жінка, чи дитина. Внаслідок цього люди боялися виходити з хат. Польське військо стріляло через вікна та кидали гранати. Крім цього били у варварський спосіб людей. Тут також не робили ніяких винятків. Не було в селі людини, яка б менше або більше не була побита. В наслідок побиття за короткий час померло три особи. Били людей прикладами, дрючками, копали чобітьми, а декотрі мали спеціальні для цього нагайки. На цьому, однак, не виладували повної ненависті до українського народу і тому почали грабувати. Забрали цього дня 23 коня, 17 свиней різної величини, 6 возів, а

далі інші речі: одяг, взуття, дрібні хатні речі. В своїй дикунській наївності допускалися навіть таких речей, що підпалювали якому-небудь господарю хату, а якщо той згодився дати відкуп, дозволяли гасити [1, арк. 25].

Тепер, коли розсекречено архівні матеріали, відкрилися можливості для ґрунтовного вивчення і аналізу проблеми депортації і репатріації населення України і Польщі, виявлення справжніх причин і наслідків цих трагічних процесів. У протоколі Політбюро ЦК ПОРП окремим пунктом визначена сутність акції переселення, як «репресивна». В рамках цієї акції проти українського населення прийнято постанову: операцію виселення («Вісла») узгодити з урядом Радянського Союзу та Чехословаччини [4, с. 6–8].

Унаслідок акції депортовано понад 140 тис. українців, а натомість на їх місце переселено близько 14 тис. поляків. Це фактично перетворило територію Закерзоння на етнічно однорідну. З огляду на це, операцію «Вісла» можна вважати етнічною чисткою. Становлення демократичної Польщі й незалежної України наприкінці ХХ ст. супроводжувалось активізацією польсько-українських відносин. Для обох країн стало переосмислення історичного досвіду, пов'язане з відмовою від усталених міфів і стереотипів [2, с. 109, 111].

Починаючи з 1990 року в Польщі та Україні відбулося кілька спроб надання політичної оцінки подіям польсько-українського конфлікту 30-40 років ХХ століття загалом або його окремим епізодам, таким як операція «Вісла». Результатами стали кілька спільних заяв президентів та парламентів обох держав, а також тривалі дискусії у палатах польського парламенту, які завершилися прийняттям відповідних постанов, метою яких було надання певним епізодам польсько-українського конфлікту політико-правової оцінки. З боку української влади, зокрема, депутатів Верховної Ради, подібні спроби також мали місце. Також за останні понад два десятиліття в Україні та Польщі з'явилася низка досліджень, було проведено кілька спеціальних семінарів та конференцій, присвячених операції «Вісла». Свого часу владними інституціями обох країн було зроблено спроби політико-правової кваліфікації цієї акції. Так у серпні 1990 року Сенат Республіки Польща ухвалює постанову, якою «засуджує акцією «Вісла», в ході якої застосовано – притаманний тоталітарним системам – принцип

колективної відповідальності». У заяві-відповіді Верховна Рада констатувала, що «Акція «Вісла» зруйнувала етнічну цілісність українців у Польській Народній Республіці. Українці понесли величезні людські, матеріальні, духовні втрати. Насильницькі переселені, розсіяні, позбавлені рідних осель, свого майна, культурно-освітніх закладів та церков, вони втратили можливість повноправного національного життя і досі відчувають наслідки тієї трагедії» [7, с. 1, 3].

У 2007 році питання правової кваліфікації операції «Вісла» порушила перед польським Інститутом національної пам'яті одна з українських організацій. Жешувський відділ ІПН, який розглядав її звернення, дійшов висновку, що оскільки акція здійснювалася винятково на підставі рішень вищих державних органів та інституцій, і виселення українського населення мало бути «лише допоміжною акцією», то операція «Вісла» «не може бути визнана такою, що носила ознаки «злочину геноциду»» [3].

Отже, операція «Вісла» посідає складне, суперечливе місце в українсько-польських відносинах для обох сторін трагедії. Виходячи з усього вище сказаного і підкріпленого архівними документами для української сторони це історичне явище рівноцінне акту злочину проти людяності. Вище керівництво Польщі обґрунтовувало депортаційні заходи як «потребу захисту населення від підрозділів УПА». За результатами аналізу подій, пов'язаних із організацією та перебігом операції «Вісла», зазначена акція відповідно до норм міжнародного права не може бути кваліфікована як геноцид або як злочин агресії. Натомість вона може бути кваліфікована як злочин проти людяності, військовий злочин, а також етнічна чистка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 62. Спр 4. Т. 73. Арк. 25.
2. Гонтаренко Л. О., Щєбілова О. Р. Операція «вісла». Погляд сьогодення. Diss. Харків: НТУ «ХПІ», 2023. 111 с.
3. Ільюшин І. Важке українсько-польське історичне минуле в матеріалах слідства польського Інституту національної пам'яті. *Україна – Європа – Світ: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2010. Вип. № 4. С. 48.
4. Ліпкан А. Операція «Вісла»: переселення чи депортація? *Воєнна історія*. 2003. № 1. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://warhistory.ukrlife.org/1_03_9.htm (дата звернення 22. 10. 2024).
5. Місило Є. Акція «Вісла» документи. Львів – Нью Йорк. 1997. 572 с.

6. Рябенко С. Операція «Вісла»: геноцид, воєнний злочин чи етнічна чистка? [Електронний ресурс]: <https://zbruc.eu/node/65310> (дата звернення 07. 10. 2024).
7. Рябенко С. Операція «Вісла». Правова кваліфікація. Український інститут національної пам'яті. 2017. 15 с.
8. Римський статут міжнародного кримінального суду. [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення 24. 10. 2024).

СЕКЦІЯ 4

ІСТОРІЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ СУМЩИНИ

Іванова Віра Олексіївна

учений секретар, Комунальний заклад Сумської обласної ради Сумський обласний краєзнавчий музей, кандидат історичних наук

ДЕЯКІ ВІДОМОСТІ З ІСТОРІЇ ЧАВУНОЛИВАРНОГО І МЕХАНІЧНОГО ЗАВОДУ «ВУЛКАН» В М. СУМИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Завод «Вулкан»¹ – сумське підприємство, засноване у другій половині ХІХ століття на тодішній околиці міста – вулиці Німецькій² (з 1914 р. Бельгійській, у радянський час – Газети «Правда», нині – знову Бельгійській).

Про перші роки існування заводу відомо небагато. Початок підприємству покладено близько 1880 року пруським підданим Блюдорном³ [3, арк. 15]. При цьому Сумська міська дума не погоджувалася на будівництво заводу, побоюючись, що жителі прилеглих територій страждатимуть від виробничого шуму, але зрештою дозвіл був отриманий від Харківського губернського правління. Станом на 1887 р. підприємство належало Єлизаветі Християнівні Блюдорн⁴. Завод був оснащений локомотивом, вагранкою, мідеплавильною піччю і 5-ма станками [13, с. 357].

Між 1887 і 1895 рр. виробництво перейшло у власність іншого пруського підданого – Феодора-Едуарда-Рудольфа Івановича Баутца і неповнолітніх дітей дружини дійсного студента⁵ Марії-Герміни Германівни Субботіної (вірогідно, також німецького походження) Анни Федорівни й Олени Федорівни Субботіних [1, стлб. 1555; 6, арк. 102].

¹ Назва підприємства – «Вулкан» – була доволі поширена серед найменувань механічних і ливарних заводів кінця ХІХ – початку ХХ ст.

² Вочевидь, є певний зв'язок між фактом заснування заводу і появою місцевих топонімів – назв вулиць Німецька і Новонімецька.

³ Найімовірніше, це згадуваний харківським краєзнавцем А. Парамоновим сумський миловар і виробник кави Август Федорович Блюдорн або його родич [9].

⁴ Довідкове видання помилково вказує її прізвище як Блюдарная.

⁵ Дійсний студент – кваліфікаційне звання випускника університету в Російській імперії.

30 липня 1898 р. відбулася чергова зміна власників заводу – ними стали міщанин, прусський підданий Адольф Іванович Карут і дворянин Антон Феофілович Буковинський. На цей час підприємство займало територію 52 x 18 сажнів (близько 1886 м²) [6, арк. 102]. Нові господарі приступили до розширення й удосконалення підприємства: почали скуповувати ділянки сусідів-домовласників і будувати дві фахверкові споруди ⁶ для механічного і котельного відділень – не чекаючи на погодження від будівельного відділу Харківського губернського правління [4, арк. 88].

У травні 1899 р. направлена до підприємства комісія склала акт його санітарно-технічного огляду. Виявилось, що механічне відділення тісне і неприйнятне у відношенні чистоти і безпеки, столярне відділення замале і погано освітлене, відхожі місця незадовільні, відсутні приміщення й обладнання для приймання їжі. Але умови роботи заводу були визнані допустимими – при врахуванні недоліків і їх подоланні [4, арк. 88–88 зв.].

Справи, очевидно, йшли вгору: завод став приймати замовлення на виготовлення котлів і збільшив кількість робітників до 200 осіб [4, арк. 88–88 зв.]. При цьому замовлень було так багато, що, не дожидаючи завершення будівництва, власники вирішили проводити роботи під відкритим небом.

Сумська громада бурхливо відреагувала на ці зміни. У травні 1899 р. у своєму зверненні до міського голови гласний Сумської міської думи А. Овчаренко заявив, що будівництво котельного відділення на заводі, розташованому серед густонаселеної частини міста, буде негативно впливати на життя і здоров'я жителів району: роботи тривають 12 – 14 годин на добу і майже безперервно супроводжуються сильним шумом, дим від кам'яного вугілля потраплятиме у житла, а вогонь з труби загрожуватиме пожежами [3, арк. 14–15].

До цього додалися скарги місцевих жителів, адресовані Харківському губернатору у червні і серпні 1899 р. За їхніми свідченнями, безперервний стук і гуркіт, брязкіт заліза, пронизливі свистки і дим від топки печей боляче дратували мешканців району, заважали спокійному відправленню богослужінь у Троїцькій церкві і релігійному настрою прочан, бо напередодні свят і в самі свята роботи на заводі часто не припинялися, і, як

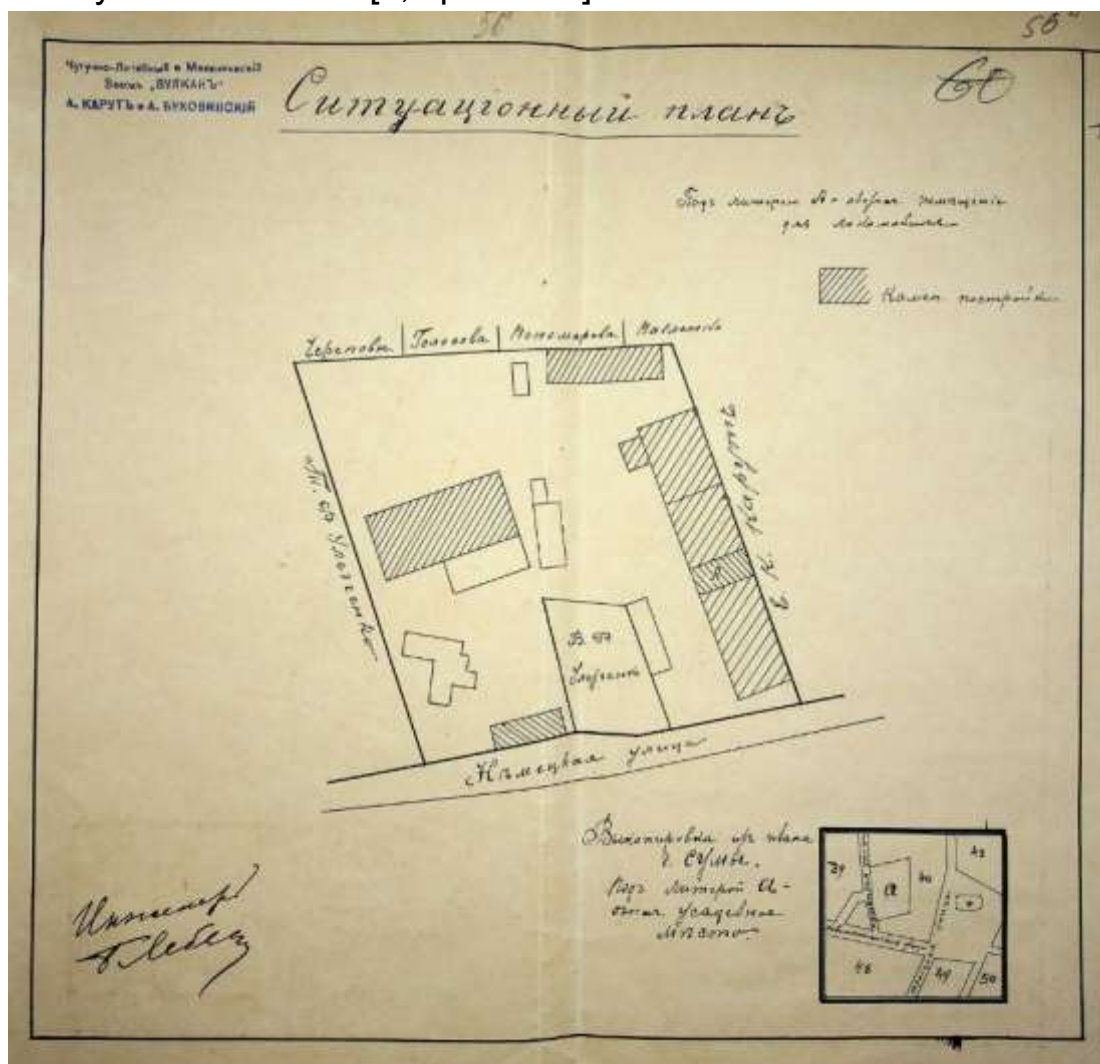
⁶ Фахверк – з нім. Fachwerk – «каркасна споруда». Цей тип будівництва інколи називають «прусський мур» або «прусське мурування».

наслідок – несли матеріальні збитки, знецінюючи житлову нерухомість навколо. Викликало занепокоєння і близьке сусідство заводу – біля 100 м – до дитячої лікарні св. Зінаїди. Скаргу підписали настоятель Троїцької церкви, протоієрей І. Максимович, диякон цієї церкви В. Рождественський, завідувач лікарні св. Зінаїди О. Білоусов, почесна громадянка М. Асмолова, статський радник М. Лашенко, статський радник М. Архангельський та ін. – усього 17 осіб [4, арк. 30–31].

Водночас, були й ті, хто убачав у розширенні заводу користь – як для міста, так і для його жителів. Окрім самих власників підприємства, які також звернулися до сумського голови з проханням не перешкоджати будівництву нових відділень, на захист їхніх інтересів виступили гласні Сумської міської думи Г. Прядкін, П. Гриненко й М. Туршу [3, арк. 3–4зв., 12–13]. Після введення в експлуатацію котельного відділення – у вересні 1899 р. – 36 сум'ян (усі цехові та селяни), які жили неподалік, підписали звернення до Харківського губернатора із клопотанням дозволити заводу розширити діяльність. Підписанти стверджували, що виробництво більше не спричиняє дратуючого шуму і натомість є їхнім єдиним джерелом заробітку: вони не лише працювали там, а й здавали кімнати службовцям і прийшлим майстровим заводу [4, арк. 32–33].

У листопаді 1899 р. нова комісія у складі міського голови В. Золотарьова, сумського фабричного інспектора П. Василініна, харківського губернського архітектора М. Комарницького, повітового справника В. Отрохова і міського лікаря В. Ватмана оглянула підприємство і визнала, що не бачить перепон для видачі А. Каруту і А. Буковинському дозволу «на відкриття дій заводу» [4, арк. 90–91]. Будівельний відділ Харківського губернського правління зобов'язав власників проводити роботи виключно у закритих приміщеннях. Крім того, вимагалось здійснити заходи щодо забезпечення життя і здоров'я робітників (ізолювати парове приміщення, провести вентиляцію у ливарному і ковальському відділах, створити їдальню з плитами для розігрівання їжі, організувати заводську амбулаторію та стаціонар), не допускати парових гудків, свистків і шуму, розмістити резервуари з водою і брандспойти у механічному і клепальному відділеннях [3, арк. 73–74 зв.].

У 1902 р. на заводі було встановлено локомотив – також з умовою, що шум від його роботи не буде тривожити жителів району і лякати коней [5, арк. 55зв.].

Ситуаційний план чавуноливарного і механічного заводу «Вулкан» в м. Суми. 1902 р. [5, арк. 56].

Завод виготовляв різноманітні металеві вироби, зокрема, елементи зовнішньої архітектури (литі решітки, огорожі, балкони, сходи, ліхтарні стовпи, наддверні навіси). За спогадами краєзнавця П. Нікітенка, чавунні сходи «Вулкану» були відмінною рисою низки сумських будинків. Одні з найприкметніших, зокрема, прикрашали знесений у 1981 р. будинок Медведєва-Овчарова на початку Соборної вулиці [10, с. 25].

Побутує думка, що на «Вулкані» створені ланцюгова огорожа біля пам'ятника І. Харитоненку, масивний паркан навколо Спасо-Преображенського храму, а також фігури апостолів і князя Володимира Великого на даху собору [10, с. 32; 11, с. 210]. Останнє видається сумнівним: виконання такого роду робіт

вимагало неабиякої майстерності і технічного оснащення, притаманних великим чавуноливарним заводам на кшталт Сан-Галлі у Петербурзі.

У 1905 р. співвласник «Вулкану» А. Буковинський полишив справу, і новим компаньйоном А. Карута став К. Конопацький. Певні відомості про роботу заводу у цей час знаходимо у «Розрахунковій книжці контори чавуноливарного і механічного заводу «Вулкан» А. Карут і К. Конопацький» виписаній на ім'я коваля М. Дорошенка. Згідно вміщених у ній «Правил внутрішнього розпорядку», роботи на підприємстві тривали 6 днів на тиждень, з 6-ї до 19-ї години у денну зміну (до 17.30 у суботу і напередодні свят) і з 19-ї до 6-ї години наступного дня у нічну зміну – з півгодинною перервою для сніданку і годинною для обіду; робітники користувалися безоплатною медичною допомогою, але не отримували коштів у період хвороби, за винятком нещасних випадків з провини заводу. За запізнення або самовільну відлучку на більше ніж 10 хвилин накладалися штрафи – від 25 коп. до заробітку за 2 ½ дні – в залежності від тривалості прогулу. Також штрафували за крики, сварки і бійки, зухвалу поведінку по відношенню до начальства, спиртні напої, азартні ігри тощо. Заробітна плата нараховувалась погодинно або відрядно. У коваля М. Дорошенка вона становила 18 коп. за годину праці [12].

1905 рік позначився падінням обсягів виробництва (відомо, що завод не встигав виконати держзамовлення з виготовлення кінських підков для потреб армії) та революційними потрясіннями: на підприємстві поширилася діяльність робітничого гуртка, заснованого ще у 1902 р. на заводі А. Розенквіста. Солідаризуючись із робітниками «Сумських машинобудівних майстерень», «вулканівці» створили свій страйковий комітет і оголосили страйк, що тривав із 21 по 28 лютого 1905 р. Очевидно, це був останній рік діяльності заводу [2, с. 19, 22; 7, с. 109–110; 8, с. 70–71].

Отже, чавуноливарний і механічний завод «Вулкан» проіснував близько 25-ти років і, незважаючи на неодноразову зміну власників, протягом усього часу повністю або частково залишався у руках прусського капіталу. Завод увійшов в історію як, насамперед, виробник утилітарних і водночас естетичних елементів архітектурних ансамблів старих Сум, хоча, вочевидь, асортимент його продукції був ширшим. Розвиток виробництва у

1899 р. став яскравим прикладом взаємодії підприємців, влади і громади у вирішенні стратегічних питань містобудування на зламі ХІХ–ХХ ст. Причини ж послідуєчого його згортання залишаються неясними, але, найімовірніше, пов'язані з революційними подіями 1905 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. СПб.: Издание А. С. Суворина, 1895. VIII, 2319 стлб.
2. Глазман І. Робітничий рух в Сумах в першій революції 1905 року. *1905 рік на Сумщині*. Збірник / за заг. ред. С. П. Потімкова. Суми: Вид-во «Плуг і Молот», 1931. С. 9–28.
3. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 40. 74 арк.
4. ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 54. 107 арк.
5. ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 67. 109 арк.
6. ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 81. 316 арк.
7. Кудрявцев Л. Спогади про 1905 рік. *1905 рік на Сумщині*. Збірник / за заг. ред. С. П. Потімкова. Суми: Вид-во «Плуг і молот», 1931. С. 109–110.
8. Місто Суми 1905 року. *1905 рік на Сумщині*. Збірник / за заг. ред. С. П. Потімкова. Суми: Вид-во «Плуг і молот», 1931. С. 69–75.
9. Мыловарни г. Харькова и Харьковской губернии. Объединяя поколения: веб-сайт. URL: <https://www.otkudarodom.ua/ru/mylovarni-g-harkova-i-harkovskoy-gubernii> (дата звернення: 15.10.2024).
10. Никитенко П. И. В уездном городе «С» или по улицам старого города. Были и небылицы: [рукопись]. Сумы, 1984. 80 с.
11. Суми. Пам'ять старих вулиць: Збірник історико-краєзнавчих матеріалів. К.: Видавничий дім «Фолігрант», 2009. 324 с.
12. Сумський обласний краєзнавчий музей. КН 16632. Д-663.
13. Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского. Материалы для фабрично-заводской статистики / сост. по офиц. сведениям Деп. торговли и мануфактур П. А. Орлов. Изд. 2-е испр. и значит. доп. Санкт-Петербург: Типография Р. Голике. 1887. 824 с.

Чижов Олександр Ігорович

*викладач, Сумський фаховий коледж будівництва та архітектури,
кандидат історичних наук*

ДО ПИТАННЯ ОБЛАШТУВАННЯ СУМСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 1670–1680-Х РОКАХ

Досліджуючи історичне минуле, треба ретельно перевіряти достовірність інформації, що міститься у документальних джерелах. Слід пам'ятати, що люди, які створювали ці документи, могли як ненавмисно припускатися помилок, так і усвідомлено з якихось

причин надавати недостовірну інформацію. Іноді на перевірку заслуговують навіть загальновідомі факти або дані, що підтверджені авторитетом попередніх дослідників.

В описі Сумської фортеці складеному за звітністю сумського воєводи Афанасія Тютчева від 1678 р. зазначено, що «по мере около всего города и с посадом 3426 сажень» [3, с. 296]. Тобто наведено довжину укріплень міста. Ці дані використовувались в історичних дослідженнях за темою Сум у XVII ст. багатьма авторами. Зокрема, таку довжину укріплень в своїй праці «Історія Слобідської України» вказує Д. І. Багалій [1, с. 58]. Ця ж цифра наводиться у ґрунтовній колективній праці «Історія міст і сіл УРСР. Сумська область» [5, с. 70]. А наприклад, Сумський краєзнавець М. О. Манько у першому томі своєї книги «Суми та Сумчани у документах сучасників» довжину укріплень Сумської фортеці вказує 7,4 км [7, с. 8]. Цю цифру можна отримати, якщо перевести означену кількість сажнів в метричну систему, припускаючи, що при підрахунку довжини використовувався казенний сажень, що дорівнював 2,16 м. У XVII ст. казенний сажень був основною мірою довжини у Російській державі [4, с. 422].

Також воєводою Тютчевим було зазначено, що укріплення Сум оточені ровом, ширина якого становить сажень без четі, а довжина – 3500 сажнів [3, с. 296]. Така різниця між довжиною укріплень та довжиною рову вказує на те, що під укріпленнями слід розуміти стіни фортеці, а не підніжжя кріпосного валу.

Проте зараз, маючи загальнодоступні цифрові технології, можна впевнено стверджувати, що дані, наведені воєводою Тютчевим, не є достовірними.

Сумська фортеця складалася з трьох частин, обнесених стінами: замку, городу та посаду. Периметр кріпосної стіни сумської фортеці проходив по природнім перепонам. Зі сходу, півночі та заходу – це край плато в сучасному центрі міста, що здіймається над долинами річок Псел, Сумка та Стрілка. З півдня кріпосна стіна проходила по сучасній лінії вул. О. Аніщенка. Тут був викопаний рів «перекоп» та насипано невисокий вал, які зі сходу були посилені глибоким яром. Внутрішня стіна, що проходила по сучасному північному краю пл. Покровської, відділяла город від посаду. У південно-східній частині городу розташовувалась найбільш укріплена частина фортеці – замок. Стіна замку проходила по східному краю плато, північному краю

пл. Покровської, вул. Соборній та пров. Монастирському (раніше Червоноармійському) [2, с. 84–86]. Слід зазначити, що такі уявлення про замок відповідають XVIII ст.

Скориставшись у вебсервісі Google Maps інструментом «виміряти відстань» [9] можна з відхиленням до 200 м визначити максимально можливий загальний периметр кріпосної стіни довкола міста (орієнтуючись за краями плато та «перекопу»). Це приблизно 3600 – 3700 м. Внутрішня стіна між городом та посадом – це ще 350 м. Стіна, що відділяла замок від городу становила близько 320 м. Отже, максимальна довжина стін могла бути не більше 4270 – 4370 м.

Приблизно таку ж довжину укріплень, 1946 сажнів, вказує в описі Сумської фортеці за 1671 р. сумський полковник Герасим Кондратьєв. При переводі з казенних сажнів у метричну систему – 4203 м. При цьому зазначено, що це довжина укріплень городу та двох острогів [6, с. 104]. Під городом полковник Кондратьєв має на увазі замок. За описом довжина стін городу (замку) 172 сажні (казенних), що дорівнює 372 м [6, с. 103]. Якщо припустити, що це загальний периметр замку, то він у 1671 р. був значно меншим, ніж у XVIII ст. А якщо допустити, що це довжина стіни, яка відділяла замок від городу, і вона не змінювалась і у XVIII ст., то вказана довжина на 16% більша за реальну. Під двома острогами в описі малися саме город та посад. Довжина укріплень старого острогу (городу) вказана 904 сажні (казенні), тобто 1952,5 м [6, с. 103]. Ця цифра є близькою до заміру у вебсервісі Google Maps приблизної довжини зовнішніх стін городу і стіни між городом та посадом (2000–2050 м). Дані про розміри нового острогу (посаду) у документі не наведено.

Слід зазначити, що у східнослов'янських землях для виміру довжини використовувалися кілька різновидів сажнів (простий, маховий, казенний, косовий тощо). Довжина різних сажнів у Російській державі, куди входила Слобожанщина, становила від 152 до 248 см. У Лівобережній Україні сажень дорівнював 176 см, у Правобережній Україні, звідки переселилися засновники Сум – 183 см. Проте навіть якщо припустити, що обмір воєводою Тютчевим проводився в простих сажнях, які дорівнювали 152 см [4, с. 422], то довжина стін мала бути 5207,5 м, що суттєво більше їх можливої максимальної довжини.

Враховуючи таку велику розбіжність між реальною та заявленою довжиною укріплень, можна стверджувати, що в даному випадку ми маємо справу не з похибкою, а завідомо недостовірною інформацією.

В описі Сумської фортеці за 1686 р., що склав сумський воєвода Кіндратій Борисович Борисов, знову зазначено хибну довжину валу довкола фортеці – 3525 сажнів. Також викликає сумнів довжина стін городу (замку) – 192 сажні [8, с. 146]. З 1671 р. він навряд чи перебудовувався. У воєводи Борисова опис замку співпадає з таким у полковника Кондратьєва – 6 башт, 2 з яких з проїжджими брамами [6, с. 103]. До того ж за словами воєводи Борисова Сумська фортеця була в досить занедбаному стані [8, с. 145]. А це означає, що тривалий час ремонтно-будівельні роботи в ній не проводились. Проте воєводою Борисовим вказано цілком достовірну довжину укріплень острогів. Перший острог (город) мав стіни довжиною 898 сажнів (казенних), що близько до опису 1671 р. А стіна другого острогу (посаду) була 866 сажнів (казенних), тобто 1870,5 м [8, с. 146]. Ця цифра є близькою до заміру у вебсервісі Google Maps приблизної довжини зовнішніх стін посаду – близько 1950 – 2000 м.

Отже, дані щодо загальної довжини укріплень Сумської фортеці наведені в описах за 1678 р. та 1686 р. не є достовірними. Реальна довжина усіх стін Сумської фортеці була близько 4,2 км, з них зовнішні стіни становили приблизно 3,5 км. Розміри фортеці у період з 1671 р. по 1686 р. не змінювалися.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Передмова, коментар В. В. Кравченко. Харків: Основа, 1991. 256 с.
2. Вечерський В. В. Фортеця XVII–XVIII століть (м. Суми). *Пам'ятки України*. 2001. № 4. С. 84–86.
3. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 9. Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1875. VIII, 353 с.
4. Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 9. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2012. 929 с.
5. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Сумська область / Ред. кол. тому: І. Я. Макухін (гол. редкол.) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 696 с.
6. Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов. Т. 4. / Сост. Е. А. Швецов, ред. Л. В. Черепин, А. Г. Маньков. Москва: Наука, 1976. 280 с.
7. Манько М. О. Суми та Сумчани у документах сучасників. Книга перша (1655 – 1919 рр.). Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2007. 441 с.

8. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII столетии. Т. 1. / Собранные и отредактированные Д. И. Багалеем. Харьков: Издание Историко-филологического общества состоящего при Императ. Харьковском университете, 1886. XXI, 358 с.
9. Google Maps. URL: <https://www.google.com.ua/maps> (дата звернення 27.10.2024).

Кудінов Дмитро Валерійович

*професор кафедри історії України, Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка, доктор історичних наук, професор*

СУМСЬКА ЖІНОЧА ГІМНАЗІЯ Н. Г. КУДРЯВЦЕВОЇ : ІСТОРИЧНІ НОТАТКИ

Неодмінною складовою системи середньої освіти пореформеного періоду був сектор приватних навчальних закладів, що в умовах обмеженої кількості міністерських шкіл конкурував з останніми та розширював можливості батьків та опікунів учнів забезпечити їх місцем в освітній установі. До однієї з подібних шкіл відноситься приватна Сумська жіноча гімназія Н. Г. Кудрявцевої (СЖГК), що існувала в 1916–1919 роках. На жаль, відомостей про неї зберіглося небагато. А отже, і в краєзнавчій літературі цьому навчальному закладові приділено зовсім небагато уваги [9, с. 39–40; 11, с. 18]. Попри короткий термін свого існування, ця третя за рахунком жіноча гімназія в Сумах все ж таки залишила певний слід в історії шкільного життя міста й потребує свого дослідження. Останнє не лише доповнить вже відомі сторінки сумського минулого, але й увиразнить місце подібних установ в ланці середньої ланки освіти.

Мета публікації – з'ясувати процеси виникнення та функціонування приватного жіночого середнього навчального закладу. Джерельну базу допису становлять документи з фондів Сумської повітової земської управи (Ф. 2) Державного архіву Сумської області (ДАСО), Дирекції училищ Харківської губернії (Ф. 266) Державного архіву Харківської області (ДАХО), матеріали сумської преси й Циркуляри по Харківському навчальному округу.

У першу чергу, варто розвіяти уявлення про засновницю приватної жіночої гімназії в Сумах. У краєзнавчій літературі побутує думка про те, що даною особою була вчителька арифметики

Сумської І жіночої гімназії Марія Гаврилівна Кудрявцева. Її прізвище зустрічається в щорічних адрес-календарях по Харківській губернії, а також у Циркулярах по Харківському навчальному округу й документах фонду Сумської І жіночої гімназії ДАСО. За цими матеріалами, дійсно, М. Г. Кудрявцева виглядає як реальний претендент на роль, яку їй відводить думка дослідників минулого м. Суми. На момент створення приватної гімназії цій пані було близько 50 років. Педагогічну кар'єру вона розпочала ще в 1880-х роках. 22 листопада 1886 р. їй було видане свідоцтво на звання домашньої наставниці по завершенню навчання в інституті благородних дівичь [5, с. 242; 13, с. 30]. 18 березня 1888 р. вона посіла місце учителя математики в Сумській жіночій гімназії [14, с. 7]. Вочевидь, на початку своєї діяльності вона не мала повного навантаження. Так, у 1888-му календарному році останнє становило лише 208 годин [10, с. 57]. Навіть з урахуванням пропуску перших трьох місяців року, це не формувало «ставку» в сучасному розумінні цього слова стосовно оплати праці педагога. Вірогідно, ця обставина вплинула також на те, що в травні 1892 р. Марія Гаврилівна посіла посаду наглядачки в названому навчальному закладі [15, с. 39]. Станом на 1918 р. стаж роботи Марії Гаврилівни у Сумській І жіночій гімназії становив 30 років. Педагог тут мала 12 обов'язкових уроків тижневого навантаження й отримувала оплату в 50 руб. за «річний урок» [5, с. 242].

Тут і закрадається сумнів у тому чи могла начальниця середнього навчального закладу в 1918 році поєднувати адміністративну й педагогічну роботу в приватній гімназії з працею в казенній гімназії, зважаючи на свій вже досить солідний вік. До того ж у доступних друкованих і рукописних документах в якості очільниці школи фігурує особа Кудрявцевої з ініціалами «Н. Г.». Припускаю, що дописувачі краєзнавчих творів врахували «Н.» в якості описки, що доволі часто трапляється як в офіційних документах того часу, так і особливо в пресі. У результаті, Марія Гаврилівна була «призначена» дослідниками минулого Сум керівником закладу освіти.

Звісно, доцільним є питання про те, ким могла бути інша особа з тим самим прізвищем і такими самими чи подібними ініціалами. У Сумах із прізвищем Кудрявцева маємо відомості стосовно трьох педагогів, що, зокрема, наводить на думку про їхній родинний зв'язок. Окрім вчителя арифметики Марії

Кудрявцевої у документах зустрічається прізвище учительки французької мови в молодших класах Сумської Олександрівської гімназії Зої Кудрявцевої, а також загадкової Н. Г. Кудрявцевої. На жаль, в архівних справах її ініціали не розкриваються. Можемо припустити, що даною персоною була Надія Кудрявцева, яка 5 квітня 1885 р. отримала підписане попечителем Харківського навчального округу свідоцтво на звання вчительки початкового училища [12, с. 40]. Її статус в повідомленні Циркуляру позначений як «донька колезького асесора». Порівняймо його з повідомленням про видачу свідоцтва Марії Кудрявцевої – «донька надвірного радника». У «Табелі про ранги» Російської імперії обидва класи – VII (колезький асесор) і VIII (надвірний радник) – є сусідніми. Перехід від одного до іншого протягом одного року вірогідного спільного батька обох дівчат міг бути цілком реальним. У такому випадку за аналогією з Марією Надія Гаврилівна мала також закінчити інститут благородних дівиць, оскільки батьки, як правило, відправляли одностатевих дітей навчатися в одні й ті самі школи.

За браком джерел до 1909 р. інших відомостей про Н. Г. Кудрявцеву ми не знаходимо. Саме в цей рік вона отримала дозвіл на відкриття однокласного навчального закладу 3-го розряду для дітей обох статей, відповідно постанови ради при попечителі Харківського навчального округу [16, с. 49]. На жаль, не відомі обставини функціонування цієї школи, а також місце її розташування. Припустимо, вона функціонувала в якості альтернативи підготовчим класам гімназій і готувала дітей до успішного складання вступних іспитів до закладів середньої освіти.

Вочевидь, уже на базі училища 23 липня 1916 р. Н. Г. Кудрявцева відкрила приватну жіночу гімназію «з правами для учащих и учащихся» [2, арк. 8]. Її відкриття було зумовлено, передусім, значним притоком до Сум біженців із західних губерній Російської імперії, які постраждали від війни. У свою чергу, це призвело до суттєвого зростання кількості учнів в існуючих навчальних закладах. Останні виявлялися нездатними дедалі приймати охочих понад норми. Так, у Сумській I жіночій гімназії кількість учениць зросла з 374 в 1910/11 н. р. до 421 в 1917 р., а Сумської II жіночої гімназії – з 349 до 368 за той самий період [4, с. 82; 5, с. 100]. Особливо великий вплив гімназисток і кандидаток до вступу у середні заклади освіти відбувся влітку-восени 1915 року,

що зробило 1915/16 н. р. справжнім випробуванням на міцність адміністрації та педагогів гімназій і училищ. Вихід убачався у заснуванні нових установ освіти, що з'являлися завдяки приватній ініціативі.

Як і належало середньому навчальному закладові, СЖГК скерувалася в своїй діяльності попечительною і педагогічною радами. До складу першої, що опікувалася, передусім, питаннями матеріального забезпечення гімназії та її педагогів, станом на осінь 1917 р., входили сама фундаторка гімназії (голова), представники підприємницьких кіл М. Богатирьова й, вірогідно, ексголова Сумської міської управи М. Крамаренко, протоієрей С. Неделька, директор Сумської приватної чоловічої гімназії Ф. Гораїн. Секретарем ради була Л. Вишнякова [1, арк. 81]. Педагогічну раду, що відала поточними питаннями навчання та виховання, очолив Федір Федорович Гораїн. Певну роль у матеріальному забезпеченні та вирішенні нагальних проблем гімназії в умовах війни та революції мав відігравати його батьківський комітет. Відомо, що в жовтні 1917 р. до його складу увійшли Є. А. Добровольський (голова), М. П. Величко (товариш / заступник), Д. І. Сич (секретар), І. І. Кабештов, А. В. Лінгаммер, А. П. Здоренко, Д. С. Сердюкова, М. І. Іванов, Г. І. Шидловський, А. Ф. Кожемякіна [8]. Невеликий склад комітету відповідав кількості класів – три на 1917/18 н. р. Відповідно, троє батьків до складу комітету обиралися від одного класу.

Навчальний заклад розмістився в старовинній двоповерховій садибі, яку краєзнавча традиція локалізує в будинку за адресою вул. Соборна, 29. Він не був пристосований до організації навчання достатньо великої кількості учениць. Зокрема, приміщення виявилось не приєднаним до електромережі [7]. Відповідно, у школі не було влаштовано спеціалізованих кабінетів. Натомість існувала книгозбірня, яка, вочевидь, містилася в стелажах прямо в класі або в кількох класних кімнатах. У 1917 р. попечительна рада закладу замислилася над питанням про найняття нової будівлі, що б дозволило гімназії добитися повного укомплектування штату учениць [1, арк. 81]. Наразі дані про можливу зміну адреси гімназії відсутні. Припускаю, що намірі керівництва гімназії залишилися безрезультатними, на що вказує необхідність організації навчання в дві зміни й в 1918 році.

Спочатку кошторис новоствореного закладу складали як особисті кошти фундаторки, так і суми, зібрані за «правонавчання». Плата була доволі високою – 100 руб. за обов'язкові предмети і 150 руб. за навчання обов'язковим і необов'язковим предметам (французька та німецька мови) [2, арк. 8]. Можна припустити, що вона відповідала стягненням з учениць двох інших гімназій або несуттєво перевищувала їх (у довоєнний час збір за «правонавчання» в Сумській І жіночій гімназії становив середні 60 руб. за обов'язкові предмети і 15 руб. – за необов'язкові). При існуючій кількості учениць на першому році існування закладу сума стягнень з батьків і опікунів учениць повинна була становити орієнтовно від 4 до 5 тис. руб., що мало перекривати лише витрати на оренду приміщення. У 1916 р. гімназія встигла зібрати 2350 руб. [1, арк. 85].

Отже, уже перший навчальний рік вийшов збитковим – дефіцит бюджету гімназії становив 1145,55 руб.; ця сума перекривалася «з особистих коштів засновниці гімназії» [1, арк. 81, 86]. На другий рік існування гімназії стало ясным, що в умовах інфляції коштів, отриманих лише у вигляді збору за «правонавчання», буде недостатньо для подальшого нормального функціонування освітньої установи. Тож 12 листопада 1917 р. попечительна рада СЖГК звернулася до повітового земства з проханням надати грошову субсидію на утримання закладу. При цьому наводилися розрахунки подальшого наростання дефіциту – до 2 тис. руб. у 1917 році й до понад 5 тис. руб. у 1918 році. Такий лік виводився з потреби збільшувати оплату праці педагогам з 60 до 75 руб за річний урок, відповідно до розпоряджень попечителя Харківського навчального округу, а також ураховуючи малу кількість учениць, за яких вносилася плата. Надавався й розпис витрат на 1918 р. на загальну суму в 22830 руб., з них 4,5 тис. – за оренду приміщення, 2 тис. – за опалення, 10480 руб. – оплата праці адміністрації та педагогів закладу. При цьому розрахована сума надходжень за оплату навчання мала становити 17600 руб. [1, арк. 4, 83].

Земство позитивно відреагувало на запит молодого навчального закладу – Сумське повітове земське зібрання на основі доповіді культурно-просвітницької комісії під головуванням Є. Семейкіна постановило асигнувати на потребу СЖГК на 1918 р. 2500 руб. Таку саму суму допомоги керівництво гімназії просило виділити й Сумську міську управу [1, арк. 4; 3, с. 130]. Характерно,

що матеріальні запити гімназії не знаходили підтримки з боку багатьох громадських організацій і місцевих установ, що опікувалися допомогою школам. Наприклад, Сумський повітовий комітет з палива у серпні 1918 р. асигнував на підтримку навчальних закладів Сум, у тому числі приватних, 10 тис. руб. При цьому зовсім не виділялися суми на потреби СЖГК [6]. Невідомі також і дії батьківського комітету, спрямовані на пошук коштів для утримання гімназії. Принаймні, у сумській пресі не зустрічається відомостей про влаштування батьками й ученицями добродійних заходів за прикладом інших гімназій і училищ.

Як виживала гімназія з настанням 1919 року можна лише здогадуватися. Вочевидь, на момент перетворення дореволюційних навчальних закладів на радянські школи I та II ступенів навесні 1919 року приватна школа вже припинила своє існування або перебувала в стадії закриття. Принаймні про неї вже не міститься згадок у місцевих радянських джерелах. Невідома й доля її учениць.

З відкриттям гімназії до неї в два перші класи поступило не менше 30 дівчат. Станом на 1 січня 1917 р. у закладі навчалось 32 вихованки [2, арк. 8]. До кінця навчального року штат учениць збільшився до 34 осіб. З них у I класі перебувало 25, у II – 9 гімназисток. У 1917/18 н. р. було відкрито III клас, а наступного навчального року – IV. Крім того, приймалися заяви й на поповнення вже існуючих класів. Усе це вплинуло на швидке зростання кількості учениць. Станом на листопад 1917 р. у гімназії навчалось 74 дівчинки: 15 – у III, 28 – у II, 31 – у I класі [1, арк. 81, 87]. На жаль, дані про кількість учениць у 1918/19 н. р. відсутні. Можна припустити, що на початок навчального року їхня чисельність перевищила цифру в 100 осіб. Утім, у зв'язку з епідемією «іспанки», міграцією населення міста з України в умовах завершення Першої світової війни, наростання політичної турбулентності та перебоїв із харчем, а також наступу радянських військ названа цифра посередині навчального року мала скоротитися.

За даними керівництва гімназії, наданими повітовому земству в листопаді 1917 р., маємо уявлення про соціальний склад учениць СЖГК. Незважаючи на високу вартість навчання, більшість школярок не належала до вищих верств суспільства. З 74 осіб 25 відносилися до селянства; більшість решти, запевняла начальниця гімназії, становили «малозабезпечені класи міста й повіту» [1, арк. 82].

У 1916/17 н. р. у СЖГК працювало вісім педагогів – чотири жінки і чотири чоловіка [2, арк. 8]. В наступному навчальному році у штаті вже перебувало 11 педагогів. Три посади були закріплені за класними наглядачками. Утім, невідомо чи призначалися на них штатні викладачі чи бралися на роботу окремі педагогині. Якщо останнє твердження правильне, то загальний склад педагогічних працівників – і постійних, і сумісників – мав становити 14 чоловік. Скоріше за все, більшість предметників становили саме сумісники. Серед них – викладач Закону Божого о. Симеон Неделька (законник Сумської І жіночої гімназії й Сумської приватної чоловічої гімназії). Якщо припущення стосовно родинних зв'язків названих тут Кудрявцевих відповідають дійсності, то начальниця могла запросити викладати математику в СЖГК М. Г. Кудрявцеву, а французьку мову – Зою Кудрявцеву. Штат закладу доповнювали лікар, діловод і технічний персонал.

Як зазначалося вище, стислі умови, в яких доводилося дівчатам перебувати в гімназії, зумовили переведення навчального процесу на дві зміни. Навчальний процес у СЖГК відповідав виконанню типової програми для молодших класів жіночих гімназій, що передбачала оволодіння знаннями з Закону Божого, чистописання, російської мови, математики, географії, рукоділля, малювання, гімнастики. Необов'язковими предметами були французька, німецька й латинська мови, спів. Відсутні відомості про особливості організації виховної роботи в гімназії. Прозоро на її зміст вказує запланована на 1918 рік стаття витрат у 200 руб. на розваги та екскурсії [1, арк. 83]. На жаль, брак джерел не дозволяє висувати щось певне стосовно якості надання освітніх послуг чи рівню успішності гімназисток. Відомо, що залишення на другий рік учениць відбувалося не через погані оцінки, а саме з причин їхнього нездоров'я.

Фрагментарне збереження інформації про діяльність приватного жіночого навчального закладу в Сумах не дозволяє в повній мірі охопити різні сторони його функціонування. Як відбувалося навчання, чим була наповнена виховна робота школи, ким були педагоги й як вони організовували педагогічний процес, якою була роль батьківського комітету, окремих членів попечительної ради в питаннях облаштування життя школи, як остання виходила зі скрутного становища взимку 1918–1919 рр. і коли точно припинила своє існування – ці питання залишаються поки що без

відповіді. Утім, попри відсутність архіву самої гімназії, дещо можна узагальнити на основі інших збережених даних, переважно, статистичного характеру. По-перше, фундаторкою та начальницею гімназії була саме пані Н. Г. Кудрявцева. З високою мірою вірогідності, – Надія Гаврилівна Кудрявцева, яка могла бути родичкою учительки математики Сумської I жіночої гімназії Марії Гаврилівни Кудрявцевої, котрій, як відомо, в краєзнавчій літературі й приписується удаване керівництво школою. По-друге, відкриття гімназії стало відповіддю на гостру ситуацію забезпечення дівчат місцями у жіночих середніх навчальних закладах. Більш демократичний склад школи можна пояснити незадовільними матеріально-побутовими умовами навчання, що, мабуть, не влаштовували представників вищих і середніх верств суспільства, а також, можливо, певною недовірою до здатності новозаснованої гімназії забезпечити належний рівень отримання знань ученицями. По-третє, неблагоприємний час відкриття гімназії в розпал війни на тлі наростання дорожнечі відбився на хронічному дефіциті коштів, який її попечительна рада намагалася перекривати як за рахунок збільшення кількості учениць, а отже, і платників за освітні послуги, а також завдяки клопотанню про виділення субсидій від земства та міста. При цьому невідомо про надходження приватних пожертв і влаштування заходів на підтримку гімназії за прикладом інших навчальних закладів Сум. По-четверте, Н. Г. Кудрявцевій вдалося привернути до справи як іменитих у місті педагогів (С. Т. Неделька та Ф. Ф. Гораїн), так і підприємців, що мало сприяти громадській підтримці існуванню школи й формуванню її позитивного іміджу як навчального закладу, здатного створити конкуренцію двом іншим «старим» жіночим гімназіям. Нарешті, розпис витрат засвідчує намагання керівництва гімназії комплексно вирішувати завдання з розширення педагогічного складу, формування конкурентної пропозиції щодо необов'язкових дисциплін (у даному випадку цікаво виглядає опція викладання латини та співу; натомість, школа при своїй тісноті не могла запропонувати в якості предмету танці), забезпечення її бібліотечним фондом, а також улаштування виховної роботи в напрямку проведення масових заходів. Себто, СЖГК демонструвала певні амбіції виглядати в очах громадськості не гірше двох інших жіночих гімназій, попри суттєві матеріальні обмеження, та зрештою міцно ствердитися в царині освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 27. 119 арк.
2. ДАХО. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 932. 23 арк.
3. Ключко О. М. Розвиток жіночої гімназійної освіти Північного Сходу України в другій половині XIX – на початку XX століття: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Суми, 2018. 288 арк.
4. Кудинов Д. В. Сумская II женская гимназия: исторический очерк. *Журнал Министерства народного просвещения*. 2022. № 9(2). С. 70–94.
5. Кудінов Д. В. Сумська I жіноча гімназія: мікроісторичне дослідження: монографія. Суми: Триторія, 2024. 282 с.
6. Местная жизнь. *Луч*. 1918, 27 августа. С. 3.
7. Местная жизнь. *Луч*. 1918, 29 сентября. С. 4.
8. Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1917, 5 октября. С. 4.
9. Миленкова Р. В. Особливості діяльності приватних навчальних закладів дореволюційного періоду у місті. *Педагогічні науки: Зб. наук. праць*. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка. 2003. С. 35–41.
10. Прибавление № 6 циркуляра по Харьковскому учебному округу. 1889, июнь. 103 с.
11. Сапухіна Л. Навчальні заклади дореволюційних Сум. Суми: б в., 2000. 30 с.
12. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1885, май. № 5. 51 с.
13. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1886, декабрь. № 12. 42 с.
14. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1888, апрель. № 4. 17 с.
15. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1892, июнь. № 6. 48 с.
16. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1909, июль. № 7. 51 с.

Макуха Анна Андріївна

здобувач вищої освіти, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Науковий керівник – Тарабан Юрій Валентинович, старший викладач кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, доктор філософії у галузі освіти/педагогіки

ШОСТКА: ВІД ПОРОХОВОГО ЗАВОДУ ДО ПРОМИСЛОВОГО ЦЕНТРУ

Шостка – місто, яке розташоване на Північному Сході України, території яка здавна зветься Сіверщиною, є важливим промисловим центром Східної України.

З розвитком промисловості Шостка стала важливим осередком виробництва та відіграла ключову роль у розвитку економіки регіону. Зокрема, місто відоме своїми підприємствами. Так, продукція виробничого об'єднання «Свема» була відома на увесь Радянський Союз; Шосткинський порохований завод є найстарішим

оборонним підприємством в Україні та єдиним в Україні підприємством, що виготовляє обладнання для активації вибухових речовин – завод «Імпульс».

Актуальність теми дослідження полягає у важливості вивчення регіональної історії та процесів формування промислових центрів Північно-Східної України. Шостка є унікальним прикладом міста, яке пройшло шлях від стратегічного військового об'єкта до багатогалузевого промислового центру. Історію міста Шостка можна розглядати в контексті політичних та економічних змін, що охоплюють періоди Російської імперії, СРСР та незалежної України. Метою даної роботи є дослідження історії міста Шостки як промислового центру, що виникло навколо порохового заводу. Завданням роботи є висвітлення ролі міста в промисловій та оборонній сферах України.

Розповсюдженою є версія, з якою погоджується більшість дослідників, про походження назви міста від річки, шостої протоки Десни, яку в народі прозвали Шосткою. Так, у книзі «Вороніж та його околиці» зазначено: «Шостка на лівобережній придеснянській Сіверщині – шоста річка від північного кордону Сіверщини й України: Неруса, Зноб, Свига, Свіса, Івотка і Шостка. Від Слободянини – Сейм, Реть, Ретик, Есмань, Осота і знову шоста річка – Шостка» [4, с. 203]. Проте існують і інші версії, наприклад історик І. С. Грива висловив припущення, що місто могло отримати свою назву через квіти, які росли по обидва береги річки – конвалії, які в народі прозвали «шестка», начебто від цієї назви квітів і отримала назву річка, а потім і місто. А. К. Найдьонов, краєзнавець, висловив думку, що назва «Шостка», яка у минулому звучала як «Шестка», пішла від російського слова «шест». Так, козакі, пливучи за порохом по Десні допливали до її притоки, і знаючи її особливості брали з собою «шести», за допомогою яких долали мілководдя та складні ділянки [4, с. 204]. Отже, є підстави вважати походження назви міста від географічного чинника.

Історичні джерела свідчать про час та місце заснування Шостки. У 1677 році гетьман Самойлович своїм універсалом, офіційно дозволяє Степану Бугаєнку (в інших документах – Степан Бугай) збудувати на річці Шостка млин, для особистого використання [3]. Так, на шостій протоці Десни було побудовано млини, які мололи зерно, перемелювали селітряну руду, наявністю якої славилася ця місцевість, та вугілля для виробництва

пороху. Ці події вважаються передумовою, для подальшого розвитку порохової галузі у цій місцині.

У XVII ст. відкриваються приймальні пункти селітри, проте не існує доказів, що вони мали відношення до Шостки. Водночас документ від 23 серпня 1716 року «Розпорядження віце-губернатора Количова С. А.» свідчить про примноження селітряних заводів на теренах Воронежської губернії, згідно з наказом Петра I [3].

Після смерті Петра I, правління Катерини I та Петра II до влади прийшла Анна Іоанівна, під час правління якої розгорнулася війна з Османською імперією. У розпал війни, яка тривала з 1735 по 1739 рік, наказом від 14 лютого 1736 року було дозволено безпосереднє виробництво пороху для Української Генеральної Артилерії. Плани щодо будівництва селітряного заводу на території України з'явилися у 1737 році, але реалізувати їх вийшло лише через 2 роки, про що свідчить наказ імператриці від 21 травня 1739 р. графу Румянцеву. У серпні того ж року Іван Шипов, керуючий Малоросійською колегією, повідомляє, що місце та млин знайдено, будувати вирішено «селитренный и пороховой амбары, и две светлицы для сушения пороха, и небольшой двор для бытия определенным к тому надзирателям и работникам» [3]. Так, у 1739 році розпочинає свою роботу Шосткинський пороховий завод, а разом із ним зароджується і Шостка як невеличке поселення при заводі.

На заводі здебільшого працювали військові та рекрути, також у «пороховщики» йшли козаки, міщани та посполиті, контролювали їх роботу офіцери, а для нагляду за заводом було назначено відставного майора Афанасія Постельнікова. Населення заохочували до небезпечної роботи на нових козацьких порохових заводах пільгами. Зокрема, Малоросійська Генеральна Військова канцелярія розпорядилася звільнити від загальнонародних повинностей робітників порохового заводу.

Ми не маємо відомості щодо розвитку діяльності підприємства у наступні кілька років, але у 1742 році, за затвердженням імператрицею Єлизаветою рішенням Сенату, пороховий завод припиняв свою роботу, офіційна ж версія звучала так: «Ввиду того, что потребность в порохе украинских и слободских полков в военное время определялась не более чем в 4 тыс. пуд., а в мирное на половину меньше, того ради для такого малого числа... особенного завода содержать не для чего...» [8; с.133].

Проте є більш ґрунтовною виглядає версія, що ключову роль у прийнятті цього рішення відіграло небажання залишати таке прибуткове та важливе для оборонної структури підприємство у підпорядкуванні українській Генеральній Військовій Артилерії.

При гетьманаті Розумовського у 1751 році виробництво пороху було відновлено, а до назви заводу додано «Гетьманський». На початку 60-х років XVIII, після приходу до влади Катерини II, розпочинається новий період утисків. Після скасування у 1764 році Гетьманщини та запровадження Другої Малоросійської колегії Сенат надіслав Розумовському установу, в якій наказувалося «все имеющиеся в Малой Росии пороховые заводы... все уничтожить и впредь оным не быть тамо, а порох на те малороссийские войска отпускать готовой из Москвы, за деньги по настоящей цене...» [8, с. 135]. Таким чином, роботу порохового заводу було призупинено.

З причини гострої нестачі пороху під час чергової російсько-турецької війни у 1771 році було відновлено роботу на Шосткинському підприємстві, яке перейменували на «Шостенський артилерійський пороховий завод».

Найбільш точний опис невеликого поселення, яке поступово виникає навколо заводу, подає О.Лазаревський в історичному журналі «Київська старина» від 1890 року: «Севернее первого изгиба, Шостка (мається на увазі річка) пересекается прямой дорогой, идущей с СВ. на СЗ... Вдоль северо-западной части дороги устроена большая часть заводских зданий, которые расположены были в следующем порядке, начиная от реки: покои для життя офицеров и производства письменных дел, харчевая лавка, квартира для життя мастеровых. На левом берегу северного течения Шостки были: сушильня, к западу от неё, против офицерских квартир – магазины для сырья и материалов... На левой стороне той же северо-западной части улицы были, ближе к реке, – покои для жития офицеров... дальше – конюшный двор и казармы. К ЮЗ. от офицерских покоев – кузница и мастерская, а за ними – лекарский дом и лазарет...» [5, с. 139].

Шосткинський пороховий завод відіграв одну з ключових ролей у Вітчизняній війні 1812 року, забезпечивши потреби армії у пороху. Через зростання кількості робітників поруч із заводами було виділено територію так званий «квадрат» або «квадратна верста» з чотирма заставами. Ця територія і утворила фактично

міську територію, де оселялися робітники. У 1820 році при заводі було відкрито Технічну школу, а в 1837 році при підприємстві збудовано кам'яне приміщення шпиталю з аптекою [1, с. 597].

Збільшення кількості робітників та службовців спонукало до побудови житла. Так, у 1830 році згідно з розробленим планом забудови міста Шостка розпочалося будівництво під керівництвом архітектора В. Д. Глухова. На креслені «План місцевості Шосткинського порохового заводу» 1843 року розміщено 11 вулиць та зазначено декілька кам'яних будинків: будинок командира, казарма караульних рот та заводська канцелярія [3].

У 1840-х роках було вирішено питання про будівництво нового капсульного підприємства. Спочатку передбачалося, що воно буде збудовано у складі Шосткинського порохового заводу, проте була обрана більш підходяща місцевість. Проект був розроблений бельгійським механіком Фаллісом. 11 січня 1846 року було надано офіційну постанову: «Земля под вновь учреждаемое заведение отведена отчасти из дачи порохового завода, отчасти приобретена от государственных крестьян. Возведение всех нужных строений, на сумму 140 тысяч руб., взятых из капитала военных поселений, поручено по Высочайшему повелению Комиссии... Председателем этой Комиссии назначен Командир завода (Генерал-майор Гербель), членом – Помощник Командира (Полковник Берг), а работы возложены на заводского архитектора... все дело-производство поручено заводской канцелярии» [7]. Вже в лютому 1848 року капсульний завод приступив до роботи.

Наступний етап історії припадає на кінець ХІХ – початок ХХ ст. Через потребу змін в армії завод було реконструйовано, збудовано хімічну лабораторію, наукову бібліотеку, починають застосовувати парові машини та електроенергію. У 1889–1894 рр. прокладено залізницю, побудовано залізничний вокзал.

Під впливом революційних подій 1905–1907 років було засновано «Союз робітників Шосткинського порохового заводу», до якого увійшли соціал-демократи. В листопаді 1905 року на підприємстві почалися заворушення, приводом слугувало звільнення одного з робітників. Страйкарі висунули свої вимоги, вони стосувалися зміни представників адміністрації заводу, які керівництво відмовилося задовільнити, внаслідок чого 22 листопада 1905 року було призупинено роботу на заводі та влаштовано мирний мітинг. Виступи тривали до 21 грудня, коли адміністрація

заводу ввела додаткові війська задля придушення. Робітників силою зброї примусили підкоритися та повернутися до роботи [1, с. 598].

Роки Першої світової війни стали періодом економічного процвітання Шостки завдяки розташуванню військово-промислових підприємств. Виробництво пороху зросло – тривалість робочого дня стала необмеженою. За період Першої світової війни Шосткинський пороховий завод поставив армії до десяти тисяч тон пороху, виготовлялися й освітлювальні ракети.

У березні 1917 року звістка про Лютневу революцію докотилася до селища Шостка. Завод втратив свій статус, його майно було розграбоване, а більшість робітників адміністрації вбито [6, с. 654]. 29 квітня 1917 року представниками робітників, військовослужбовців Шосткинського порохового заводу було засновано український клуб та товариство «Просвіта» [3]. У травні члени гуртка зібрали кошти для Національного фонду, заснованого Центральною Радою у березні того ж року. З телеграми, надісланої головою гуртка Федоренком до Центральної Ради, ми можемо зробити висновок, що Шосткинський Український гурток виступав за автономію України у складі Російської федерації. Український гурток діяв у Шостці до приходу більшовиків в грудні 1917 року. Більшовики організували революційний комітет з місцевих більшовиків, які були їхніми ідеологічними прихильниками і вороже ставилися до самостійного українства [3].

В 1924 році селище Шостка отримало статус міста. 1 вересня 1928 року було підписано контракт з французькою компанією «Люм'єр» на будівництво кінофабрики. Задля цього було використане приміщення №348 порохового заводу, де розташувалося виробництво «Мала кіноплівка», яке вперше випустило позитивну плівку [6, с. 655].

1 вересня 1930 року в північній частині міста було завершено будівництво фабрики кіно-фотоплівки № 6. У 1933 році фабрика почала випускати негативну кіноплівку, а в 1934 році – звукозаписну, рентгенівську і негативну панхроматичну плівку. Розпочато виробництво звукозаписувальної плівки, рентгенівської плівки та негативної панхроматичної плівки. 1938 року фабрика розпочала виробництво кольорової кіноплівки. Обсяги виробництва зростали з кожним роком, а якість покращувалася з кожним роком. Обсяги виробництва зростали з кожним роком, а якість покращувалася з кожним роком [3].

Шосткинський пороховий завод відіграв надзвичайно важливу роль під час Німецько-радянської війни. Завод був важливою частиною радянської оборонної промисловості, його продукція мала вирішальне значення для постачання боєприпасів Червоної армії на всіх фронтах. Шосткинський завод забезпечував безперебійне постачання необхідних ресурсів, що допомогло Радянському Союзу встояти перед німецькою навалюю. У червні 1941 року, коли нацистська Німеччина напала на Радянський Союз, Шосткинський завод став однією з цілей, яку треба було евакуювати, щоб уникнути її захоплення ворогом. З огляду на стратегічну важливість заводу, його обладнання було евакуйоване до східних регіонів СРСР, зокрема на Урал та у райони Сибіру. Робітники заводу також були евакуйовані разом з обладнанням. Це дозволило швидко відновити виробництво у нових місцях і забезпечувати фронт боєприпасами [1, с. 606].

Окупація Шостки принесла великі руйнування заводу. Німецькі війська захопили місто в 1941 році, підприємство було частково знищене. Однак, незважаючи на руйнування, місцеві жителі та підпільники, які залишилися в окупованому місті, проводили диверсійні дії та зберігали частину обладнання від знищення.

Після визволення Шостки в серпні 1943 року завод почав відновлюватися. Одразу після відходу німецьких військ було розпочато відновлювальні роботи, і вже до кінця війни завод знову почав виробляти порох для потреб фронту.

Хімічна промисловість Шостки у післявоєнні роки почала стрімко розвиватися. Важливу роль у цьому відіграло підприємство «Свема». Продукція заводу використовувалася для фотографії, кінематографу, а також у військових цілях. Підприємство розширювалося і модернізувалося протягом 1950–1980-х років, що зробило його одним із провідних хімічних заводів СРСР. У 1960–1970-х роках завод «Свема» досяг піку свого розвитку, постачаючи продукцію не лише для радянських громадян, але й на експорт до багатьох країн світу [3].

Окрім хімічної та військової промисловості, в Шостці активно розвивалася харчова галузь. Найважливішим підприємством у цій сфері став Шосткинський молочний комбінат, який почав роботу ще у довоєнний період, але після війни зазнав значного розвитку. Комбінат спеціалізувався на виробництві молочної продукції, зокрема масла, сиру та інших молочних виробів. Крім того, у

Шостці розвивалися підприємства з виготовлення товарів народного вжитку, що підтримували повсякденне життя населення та економіку регіону [3].

Після розпаду Радянського Союзу багато шосткінських підприємств зіткнулися з економічними труднощами, втратою ринків збуту і зниженням виробництва. Завод «Свема» був одним із тих, хто особливо постраждав у 1990-х роках через зниження попиту на фотоматеріали, що, передусім, було пов'язане з розвитком цифрових технологій. Шосткинський пороховий завод також пережив певний спад, але зміг продовжити роботу завдяки державним замовленням.

Сьогодні Шостка залишається промисловим містом, хоча його роль дещо зменшилася порівняно з радянськими часами. Проте такі підприємства, як Шосткинський пороховий завод і Шосткинський молочний комбінат, продовжують бути важливими елементами економіки регіону. Деякі заводи, як «Свема», не витримали викликів ринкової економіки і припинили своє існування.

Таким чином, у ході дослідження було показано, як місто Шостка виросло навколо Шосткинського порохового заводу, який став основою промислового розвитку регіону. Зокрема, було висвітлено, вплив порохового підприємства на формування оборонного потенціалу Радянського Союзу під час Другої світової війни та післявоєнного періоду. Подальший розвиток міста був тісно пов'язаний із розширенням інших галузей промисловості, таких як хімічна та харчова, що зробило Шостку важливим економічним осередком Північно-Східної України. Завдяки розвитку стратегічно важливих підприємств місто Шостка перетворилося на багатофункціональний промисловий центр.

Дослідження історії розвитку міста Шостка дозволяє оцінити значення промислових центрів у контексті регіональної історії України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Історія міст і сіл Української РСР в 26 т. ред. І. Макухін, І. Гринченко, Г. Долгін та інш. Київ. Ін-т історії Акад. наук УРСР. 1973. Т. 24. Сумська область. 693 с.
2. Кириєвський В. Д. Український гурток у Шостці 1917 року. Сумський історичний портал. URL: <https://history.sumy.ua/research/article/8982-kyryievskiy-viacheslav-ukrainskyi-hurtok-u-shostsi-1917-roku.html> (дата звернення: 15.10.2024).

3. Коротка історична довідка. Шосткинська міська рада. URL: <https://shostka-rada.gov.ua/wp-content/uploads/2021/03/1.-Korotka-istorychna-dovidka-s.10-39a.pdf> (дата звернення: 13.10.2024).
4. Кужельна О. В. Чи дійсно Шостка шоста, або нотатки на полях місцевої топоніміки. Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Глухів. 2010. Вип. 3. С. 203–205.
5. Лазаревський А. План Шостенскому артиллерийскому пороховому заводу. Киевская старина. Т. 29. 1890. № 4. С. 138–139.
6. Машкін О. Шосткинський казенний пороховий завод. Енциклопедія історії України. Київ. Наукова думка. 2013. Т. 10: Том 10. Т-Я. С. 654–655.
7. Нарис з історії міста Шостка. Шосткинська міська рада. URL: <https://web.archive.org/web/20160317070140/http://shostka-rada.gov.ua/town/history> (дата звернення: 14.10.2024).
8. Оглоблин О. П. Очерк истории украинской фабрики: мануфактура в Гетьманщине. Київ: Київ-Друк. 1925. 270с.

Баглай Анатолій Володимирович

незалежний дослідник

ТРОСТЯНЕЦЬКЕ ВОЛОСНЕ ПРАВЛІННЯ

У другій половині XVIII ст. відбулись структурні зміни в середовищі сільського населення. На Лівобережжі та Слобожанщині завершився етап феодалізації суспільних відносин. Він супроводжувався зміною у співвідношенні між підневільною та найманою працею, поглибленням станового розшарування і майнової нерівності в суспільстві, посиленням товаризації народного господарства. Усе це накладало своєрідний відбиток на подальшу долю українського селянства. Спроби створити установи для управління селянами були ще у 1790 р., але чинності вони набули за Указом царя Павла I у 1797 р. У тому ж році було затверджено доповідь Господарської експедиції державного господарства «Про поділ казенних сіл на волості і про порядок їх внутрішнього управління» [1, с. 25]. За цим Указом у волості мало бути 3000 ревізьких душ. Волостю керувало правління, до складу якого входили волосний голова, сільський староста або виборний того села, де перебувало волосне правління, і писар. Визначальною фігурою в управлінні селянами був писар. На волосні правління покладалися функції громадського, фінансового і поліцейського управлінь, а також вирішення судових справ. До функцій громадського управління волосних правлінь входило обнародування

законів і постанов уряду, скликання сходів, організація опіки, нагляд за сиротами тощо. Господарські та фінансові функції зводилися до збору податків, скликання мирських зборів, складання «ревизских сказок», організації магазинів для запасів хліба та інших заходів. Поліцейські функції полягали в нагляді за населенням, затриманні кріпаків, які втекли від поміщиків, карних злочинців, у видачі документів на тимчасову відсутність тощо. Волосні суди, які називалися розправами, розглядали цивільні й незначні кримінальні справи [2, стлб. 1075].

Фото 1. Листівка з зображенням волосного правління

Після скасування кріпосного права, а разом з тим і обмеження влади поміщиків над селянством, у царській Росії було створено ряд установ, які здійснювали управління селянами. Такими установами, за Маніфестом від 19 лютого 1861 р., були сільські та волосні правління, волосні суди, мирові посередники, повітові з'їзди мирових посередників, губернські по селянським справам «присутствія», земський відділ міністерства внутрішніх справ і головний комітет для влаштування селянського побуту.

Низовою ланкою волосного управління було сільське правління. У кожному селі управління державними селянами здійснювалося сільським сходом, на який збиралися всі господарі дворів, а також виборні: сільський староста, збирач податків, наглядач сільського магазину для запасів хліба та десяцькі, – по одному десяцькому від десяти дворів. Сільський староста у селі видав

тими ж справами, що й волосне правління у волості. Сільське правління підпорядковувалося волосному правлінню. У господарському аспекті державні селяни підлягали губернським казенним палатам, а в поліцейському і судовому – повітовим нижчим земським судам і повітовим стряпчим. Постанови сходу не були остаточними, вони ще розглядалися волосним правлінням і здебільшого затверджувались окружним начальником. Як правило, сільські сходи збиралися тричі на рік. Сторонніх осіб на них не допускали. Строки скликання сходів і порядок їх проведення регламентувалися. Волосне правління були вищою інстанцією для сільського правління і сільської розправи державних селян. Волосні та сільські правління перебували у віданні окружних управлінь, які, у свою чергу, підпорядкувались казенним палатам. Правління контролювало здійснення видатків, затверджених волосним сходом, ведення посімейних списків та різних облікових книг стосовно продовольчих позик, призову новобранців, обов'язкового страхування тощо, доведення розпоряджень влади, зокрема рішень щодо прохань та скарг, збирання статистичних відомостей про видатки на врожай, на боротьбу проти шкідників, епідемій, засвідчення духовних заповітів, деяких контрактів між селянами та угод про найм на сільськогосподарські роботи, стягнення з селян боргів на користь держави чи приватних осіб, здійснення поштових операцій [4, с. 29].

З архівних документів відомо, що до Тростянецької волості в 1865 році входили сільські товариства сіл Кам'янка, Смородино, Машкове, Олексина, Хвоцова, Тучне, Мащанка, Боголюбово та Станова [5, арк. 39]. А вже в 1868 році до Тростянецької волості ввійшли села Радомля, Микитівка, Білка та Грузьке [6, арк. 9]. Пізніше виникла Білчанська волость, деякі села та хутори відійшли до неї. На 1909 рік до Тростянецької волості входили села: Тростянець, Радомля, Смородина, Станова, Боголюбово, Машкове, Мащанка, Олексина, Тучне та хутори – Лучка, Червоний та Клименто [7, арк. 3].

Фото 2. Тростянецьке волосне правління.

Будівля Тростянецького волосного правління знаходилася на дорозі по Сумському поштовому тракту, за дерев'яним містком через річку Бурівець [8, арк. 36], цю місцевість ще називали Кулінка [9, арк. 123]. Поряд знаходилося народне училище (зараз це територія напроти Вознесенського храму). З листівок та світлин того часу констатуємо, що будівля була дерев'яна, досить простора, на ґанку оздоблена різьбленими декоративними орнаментами. Будинок можна назвати типовим проєктом для волосних правлінь. Про формування типових проєктів будинків волосних правлінь свідчать креслення, які збереглися у Державному історичному архіві. Чи збігаються креслення з Тростянецьким будинком волосного правління невідомо, а світлина фасаду і креслення фасаду повністю збігаються. Ця будівля зберіглась і донині, зараз вона є одним із приміщень школи № 1 [10, арк. 2].

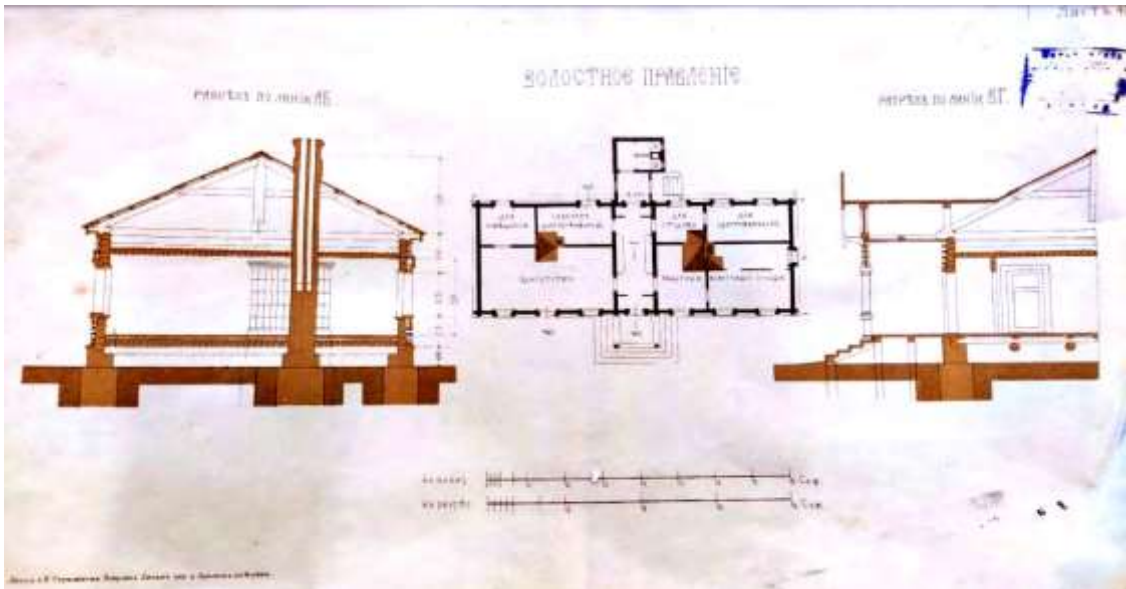

Фото 3, 4. План типового проєкту будівлі волосного правління.

З архівних та писемних джерел того часу маємо відомості про волосних старшин Тростянецького волосного правління. Волосний старшина – посадова особа в Російській імперії, яка мала певну владу на рівні дрібної адміністративно-територіальної одиниці волості. Волосний старшина віддавав розпорядження, а з волосним сходом фактично тільки радився. Сам старшина звітував перед поліційним управлінням, повітовою владою та земськими органами. Насамперед на нього покладалася функція підтримання порядку, тобто поліційного контролю. Пізніше законами від 1874 та 1902 років цю функцію передали поліцейському уряднику. Оскільки волосний старшина часто був непи семний, то канцелярію волосного сходу вів писар [11].

Старшини Тростянецького волосного правління: Бельський Трохим Степанович – 1866–1872, Бабіч – 1877–1879, Бондаренко – 1879, Ситник Митрофан – 1885, Головченко Григорій Григорович – 1892–1906 рр., Захарченко Павло Сидорович – 1907–1909 рр., Захарченко Антон Петрович – 1910–1912 рр., Бугай Стефан Якович – 1913–1915 рр., Іващенко Павло Пилипович – 1916–1917 рр. [12]. Атрибутом волосних старшин був знак із надписом «Волосний старшина», що був виготовлений із міді мав округлу форму та підвіску на ланцюжку, його носили на грудях поверх одягу. На всіх знаках вказувалася назва посади, на зворотному боці – герб губернії. Знаки переважно одягалися на урочисті події, офіційні прийоми, під час фотографування [13, с. 1].

Фото 5. Знак «Волосний старшина».

В архіві автора є три копії світлин із зображенням волосних старшин, але тільки одне з них атрибутовано. Це копія світлини волосного старшини Захарченка Антона Петровича, який обіймав цю посаду протягом 1910–1912 років [14]. Копія світлини знаходиться в сімейному архіві родини Яценко, пращуром якої і був Антон Петрович Захарченко.

Фото 6. Родина волосного старости Захарченка Антона Петровича.

Зберіглась інформація про одного з тростянецьких волосних писарів Івана Юхимовича Семенченка. Про нього написала навіть губернська газета, дослівно: «Нам пишуть із Охтирки, що 7 січня у селі Тростянець справлявся надзвичайно рідкісний ювілей. У цей день, з дозволу земського начальника у волосному правлінні відбувалося вшанування Івана Юхимовича Семенченка, який 25 років прослужив волосним писарем і користується загальним розташуванням. Ювіляру піднесли образ Охтирської Божої Матері, хліб-сіль та цінний срібний подарунок. Понад те, було прочитано подячну адресу за чверть вікову корисну службу» [15, с. 4].

Будівля колишнього волосного правління зберіглася до сьогодні; зараз у ній знаходяться навчальні класи місцевої школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Розенберг В. Крестьянское управление. *Русское богатство*. 1905. № 3. С. 15–25.
2. Свод учреждений государственных и губернских. СПб., 1835. Ч. 2: Учреждения губернские. 1075 стлб.
3. Сумський обласний краєзнавчий музей. КН-26222. ПИ 9264.
4. Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. М.: Юридическая

- література, 1989. Т. 7. С. 29–30.
5. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. 759. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 39.
 6. ДАСО. Ф. 759. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 9.
 7. Список волостей и селений Харьковской губернии. Харьков: Харьк. губ. земск. управа, 1909. 56 с.
 8. ДАСО. Ф. 759. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 36.
 9. ДАСО. Ф. 759. Оп. 2. Спр. 244. Арк. 123.
 10. ЦДІАК України. Ф. 2194. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 2.
 11. Страхов М. М. Місцеве селянське самоврядування в Україні за реформою 1861 р. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Харків: Право, 2004. Вип. 7. С. 82–90.
 12. Харьковский календарь. Выпуски 1896–1916 гг.
 13. Біла К. Д. Селянське самоврядування в Правобережній Україні 1861–1914 рр.
 14. Харьковский календарь 1910–1912 гг.
 15. Южный край. 1903, 15 січня.

Соколовська Евеліна Володимирівна

здобувач вищої освіти, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Науковий керівник – Оліцький В'ячеслав Олександрович, завідувач кафедри історії, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, кандидат історичних наук, доцент

ІСТОРІЯ СЕЛА КОЗАЦЬКЕ: ВІД ВИТОКІВ ДО НАШИХ ДНІВ

Регіональна історія – це не лише історія розвитку окремих населених пунктів, а перш за все це та складова загальної української історії, яку ми повинні пам'ятати та досліджувати. Зокрема прикладом цього є село Козацьке Конотопського району в Сумській області яке як і багато інших сіл, зберігає в собі сліди різних епох, важливих для історії як регіону, так і країни в цілому.

Село Козацьке має свою багату історію, цікавим є те, що село певний час називалося по-різному, зокрема Свечкіна Діброва, Козацька Діброва або Свечкіно. Цим назвам село завдячує козакам, однак це не означає, що до козацтва село пустувало. Є відомості, що на території села розташовувалося городище біля Кросненського болота, що і дає підставу говорити про те, що село було утворене ще до монголо-татарської навали [2].

На щастя, історію села Козацьке плекають її мешканці, а саме – Гала Ніна Іванівна та Артеменко Тетяна Іванівна, які є членами любительського об'єднання «Краєзнавець» при Козаць-

кому будинку культури. Ніна Іванівна та Тетяна Іванівна вже більше двадцяти років досліджують історію села і є передовими в цій галузі.

Гала Ніна Іванівна зазначає, що існує багато легенд щодо назви села, однак найпопулярнішою є легенда про Свечкіна та Дубравіна, які любили полювати на території села. Після чергового полювання й поїздки в Путивль вони «викрали» собі наречених і повернулися до місця полювання, де стали засновувати місце проживання. Раніше село мало назву Свечкіна Діброва на честь козака Дубравіна та відставного отамана Свечкіна. Перші будинки засновників були побудовані на місці, де згодом звели церкву [2].

Відомо, що на території села була багата цілинна земля, озера, болота, а також водилася риба та дичина. Ці природні багатства приманювали й інших козаків, тому невдовзі село почало активно заселятися. Але надалі хід подій дуже змінився: коли на території села налічувалося близько тридцяти дворів, стався конфлікт між засновниками. Дубравін убив Свечкіна, який був жадібною людиною та не користувалася авторитетом серед інших. З того часу село назване Козацьким на честь козака Дубравіна [2].

Однак є й інші відомості на противагу вищезазначеній легенді. Є думка, що назва Козацька Діброва походить через те, що на території села ріс густий дубовий ліс. Проте на цю думку, як вважають працівники музею, спиратися не можна, бо навіть німецькі карти часів Другої світової війни позначають село як Свечкіно, оскільки на початку XVIII століття, як винагороду за військові заслуги, отаман Свечкін отримав у власність значні землі навколо села Козацького. Згодом не стало отамана Свечкіна, його землі отримали інші поміщики, ім'я забулося і зникло з пам'яті [2].

Важливою подією для Конотопщини є Конотопська битва 1659 року, однак існує і битва під Козацькою Дібровою, яка відбулася за декілька днів після битви під Соснівкою. На жаль, історіографія даного аспекту є дуже скупюю, тому докладної інформації щодо битви під Козацькою Дібровою немає.

Відомо, що битва під Козацькою Дібровою стала наслідком несподіваного тактичного маневру. Гетьман Іван Виговський, забувши про уроки перемоги під Конотопом, кинув свої війська на

штурм добре укріпленого табору московського війська. Незважаючи на початковий успіх, українська армія, що складалася з козаків та татарської кінноти, зазнала значних втрат від ворожого вогню. Особливо постраждали татари, частина яких залишила поле бою. Ослаблені козацькі сили виявилися неспроможними розгромити московське військо, яке, відступаючи, прикривалося возами та гарматами. На думку Є. Осадчого, який досліджував битву під Козацькою Дібровою, успіх козацького війська був би цілком ймовірним за умови того, якби козаки порушили стрій, однак цього не сталося [4, с. 241].

На території села Козацьке проводилися археологічні розкопки, в ході яких було знайдено декілька зразків озброєння, які датуються XVII століттям і можуть мати відношення до подій битви. Серед знахідок – свинцеві кулі, ядра, фрагменти шабель, а також бронзові елементи поясного та збройного спорядження [4, с. 241].

Однак найбільш вагомою в історії села Козацьке є зовсім інша подія, яка і до сьогодні є величним нагадуванням славної історії села, а саме – вибори гетьмана Івана Самойловича у 1672 році.

Серед істориків немає єдиної думки щодо вибору місця ради. Український історик Д. Дорошенко вважає, що місце ради обрав цар, тоді як російський історик С. Соловйов зазначає, що в грамоті, яку привіз Лисенко до Москви, було вказано, що старшина вирішила провести раду в Конотопі. 15 червня 1672 року московська делегація прибула на Конотопщину. За три версти від Козацької Діброви їх зустріли представники козацької старшини і повідомили, що навколо Конотопа на відстані понад 10 верст потравлена кінська паша, тому вони просять перенести раду до Козацької Діброви. Д. Бантиш-Каменський зазначає, що ініціатива перенести раду належала чернігівському архієпископу Лазарю Барановичу. Однак, головною причиною зміни місця ради було те, що Конотоп знаходився в межах володінь гетьмана, а Козацька Діброва розташовувалася на українсько-московському кордоні і вважалася московською територією [3, с. 171–172].

На раду зібралися генеральна старшина, представники полків, міщани з Ніжина, духовенство і московська делегація. Спочатку зачитали договірні пункти між царем та українською стороною, які визначали васальні відносини та накладали нові обмеження на Гетьманщину. Ця угода, відома як Конотопська,

базувалася на Глухівській угоді 1669 року, але вводила нові обмеження для України. Наступного дня прибув архієпископ Лазар Баранович, і почалися вибори. Генеральний обозний Петро Забіла з полковниками організували голосування, обравши вигуками Івана Самойловича. Йому вручили гетьманські символи, а після формальної відмови він прийняв булаву. Архієпископ провів молебень, і Самойлович виголосив присягу та закріпив її своїм підписом [5, с. 1].

На сьогоднішній день дана подія є дуже шанована для жителів Козацького. Ініціатива Національного заповідника «Гетьманська столиця» та меценатська підтримка Євгенія Сура дозволили втілити в життя важливий культурний проєкт. У центрі села Козацьке, завдяки спонсорській допомозі агрофірми «Козацька», з'явився пам'ятний знак гетьману Івану Самойловичу. Скульптурна композиція, що включає погруддя гетьмана, карту України та козацький прапор, стала окрасою нового меморіалу. Інформаційні стенди детально розповідають про історичну подію – козацьку раду 1672 року, а також про життя і державницьку діяльність Івана Самойловича. Старовинна козацька гармата, подарована Євгением Суром, додає комплексу особливого колориту [2].

Важливо зазначити, що село швидко розвивалося. Цьому сприяло вигідне розташування. Через село проходили торговельні шляхи Київ-Путивль, Кролевець-Ромни. Поруч був кордон, за 9 км протікала повноводна річка Сейм, навколо був дубовий ліс, а на південь – чорнозем [1; 2].

Наприкінці XVII століття Петро I передав землі навколо Путивля гетьману Мазепі, який розподілив їх серед представників знатної старшини. Після переходу Мазепи на бік шведів Петро I передав ці території від Путивля до Батурина Меншикову. Меншиков, у свою чергу, подарував частину земель біля села Козацьке отаману Свечкіну, про якого згадувалося вище. Після смерті Петра I Меншиков втратив своє володіння, і землі перейшли до царської родини. Частину з ними отримав за військові заслуги князь Головін, що призвело до розширення закріпачення селян, які з часом почали працювати до п'яти днів на тиждень. У 1757 році частина володінь Головіна, зокрема землі біля Козацького, перейшла до князя Барятинського [1; 2].

Землі Козацького, разом з кріпаками, належали не тільки князю Барятинському, а й дворянській родині Львових, яка володіла приблизно 6 тисячами десятин землі та лісом. У 1866 році (або, за іншими даними, в 1763 році) донька Андрія та Марії Львових Ганна привезла з-за кордону малюнки двоповерхового будинку, які місцеві кріпаки та майстри з Путивля збудували майже без проєкту всього за одне літо в 1866 році (за деякими даними в 1763 р). У 1745 році, на площі в 10 гектарів було закладено парк. Сьогодні на честь Львових в селі названа вулиця – Львовщина [1; 2].

У селі проживали й інші поміщики: Руднєв, Курдюмов, Шечков, Ковальов, Шайдаманов та інші. Найбагатшим серед них був Руднєв, на честь якого названа вулиця Руднєвщина. Вона є продовженням Львовщини, але значно коротша, що свідчить про менші статки цієї родини за Львових. Старожили згадують, що будинок Руднєва був дуже красивим: кам'яний, двоповерховий, білого кольору. Конюшні в панському дворі були з цегли, що вказувало на багатство, а за будинком був великий сад [2].

Руднєв мав дружину з Путивля, яка була молодшою за нього на 16 років. У них було двоє синів. Дружина не хотіла жити в селі і проводила час у Києві, де діти отримували освіту. Згодом між подружжям стався конфлікт, існують думки, що через подружню зраду, після чого Руднєв перестав спілкуватися з дружиною. Вона захворіла і померла, але Руднєв заборонив ховати її в родинному склепі, який знаходився в саду маєтку. Пізніше там був похований і сам Руднєв, передавши свою власність синам [1; 2].

Напередодні революційних подій 1917 року в садибі Руднєва сталася пожежа, яка знищила будинок та господарські приміщення. Підозрюють, що підпал був організований нащадками, щоб отримати страхові виплати, внаслідок чого вони виїхали до Парижа. Відомо, що під час революції була розграбована і родинна усипальниця Руднєвих. До сьогодні збереглася лише гранітна могильна плита з іменем Івана Руднєва, яка розташована на кладовищі [1; 2].

На центральному кладовищі й досі збереглися кілька кам'яних могильних плит, що належать роду Курдюмових. Родинного склепу вони не мали, проте, як заможна родина, користувалися певними привілеями і були поховані поруч із церквою на території кладовища [1; 2].

У 1889 році в селі проживало близько 5000 осіб. На той час Козацьке було волосним центром, підпорядкованим Путивльському повіту Курської губернії. Будівля волосного управління знаходилася в центрі села, на місці сучасної церкви (в ній також розміщувалася середня школа). Поруч, на місці нинішнього Меморіалу Слави, чайна. У селі функціонували лавки та шинки, а в 1897 році відкрилася початкова земська школа. Навколо села стояло понад 40 вітряків, і щороку проводився Покровський ярмарок [1; 2].

Сучасне село Козацьке, розташоване неподалік Конотопа в Сумській області, відоме своєю оленячою фермою, де мешкають олені та лані. Відвідувачі можуть не лише помилуватися цими унікальними тваринами, але й погодувати їх. Завдяки агрофірма «Козацька», під керівництвом Віктора Григоровича Гали, село має розвинену інфраструктуру.

У Козацькому є велика і красива школа, амбулаторія, будинок культури, бібліотека, парки, сад, магазини та сучасні господарства. 28 липня 2019 року, на день села, в Козацькому відкрили новий фонтан, який став частиною центру дозвілля молоді. Центр включає футбольне поле зі штучним покриттям, дитячий майданчик, зону відпочинку та «Активний парк». Фонтан у центрі села є пішохідним і інтерактивним, що дозволяє всім бажаючим контактувати з водою. Ініціатором будівництва фонтану та облаштування центру стала агрофірма «Козацька».

Історико-культурний центр села також активно розвивається. Музейна кімната в будинку культури знайомить відвідувачів з історією села та його видатними особистостями. За сприяння місцевого об'єднання «Краєзнавець» проводяться оглядові екскурсії, які дозволяють поринути в історію краю та дізнатися більше про його минуле.

Музейна кімната розпочала свою роботу у 2000 році спочатку на базі школи, а згодом була переміщена до Козацького будинку культури [1]. На сьогоднішній день члени любительського об'єднання «Краєзнавець» активно працюють над музейною кімнатою, в якій проводять екскурсії, та дбають про розширення кількості музейних експонатів, досліджують історію рідного краю і діляться нею з оточуючими.

Таким чином, історія села Козацьке є прикладом розвитку українського села від першооснови до сучасності. Село Козацьке

є важливим елементом регіональної історії, оскільки його історія – це приклад розвитку українського села в різні періоди, від витоків до сучасності, коли історична пам'ять зберігається та переплітається з новими ініціативами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Інтерв'ю з членом любительського об'єднання «Краєзнавець» при Козацькому будинку культури Артеменко Тетяною Іванівною [інтерв'юер – Соколовська Е.; дата запису – 23.10.2024 р.].
2. Інтерв'ю з членом любительського об'єднання «Краєзнавець» при Козацькому будинку культури Галою Ніною Іванівною [інтерв'юер – Соколовська Е.; дата запису – 21.10.2024 р.].
3. Лисий І. Вибори гетьмана Самойловича. *Науково-методична конференція викладачів, співробітників і студентів: тези доповідей, 23 квітня 2009 року* / Відп. за вип. Т. М. Гричановська. Суми: СумДУ, 2009. Ч. 2. С. 171–174.
4. Осадчий Є. М. Битва під Козацькою Дібровою як фінал протистояння під Конотопом 1659 р. *Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр.* Київ, 2014. Вип. 25. С. 234–243.
5. Солдатова К. 350 років з часу обрання гетьманом Івана Самойловича. *Слово «Гетьманської столиці»*. 2022. № 4 (91) липень – серпень 2022 р. С. 1.

СЕКЦІЯ 5

ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ НА СУМЩИНІ

Будянський Дмитро Васильович

*доцент кафедри сценічного мистецтва, естради на методики
режисерування Сумського державного педагогічного
університету імені А.С. Макаренка*

СТУДЕНТСЬКИЙ ТЕАТР СУМСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ А.С. МАКАРЕНКА: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ТВОРЧІ ЗДОБУТКИ

Студентський театр Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка є потужним творчим об'єднанням із більш ніж півстолітньою творчою біографією.

Театр пройшов тривалий шлях становлення від аматорського гуртка до творчого колективу високого художнього рівня, відомого своїми яскравими постановками та культурними ініціативами.

Вивчення історії та творчої спадщини студентського театру педагогічного університету в контексті історичних процесів, пов'язаних з розвитком українського театру, на наш погляд є цікавою та важливою дослідницькою проблемою, якій присвячена ця стаття.

Діяльність студентського театру спрямована на вирішення навчально-виховних завдань вищої педагогічної школи. Він виконує розвивальну, освітню, дозвілєву й естетичну функції, сприяє розвитку творчих здібностей, формуванню інтересу до мистецтва, залучає до колективної праці.

Регулярні заняття та репетиції студентського театрального колективу покращують дикцію, пластику тіла, міміку та жестикуляцію аматорів, розвивають увагу, уяву, спостережливість, діапазон, гнучкість і силу голосу (виразність мови), укріплюють нижне-реберне дихання, формують правильну позицію звукоутворення. Усі ці елементи складають основу артистизму.

Корифеї українського театру відзначали освітню функцію цього жанру мистецтва. Зокрема, М. Старицький у доповіді на I Всеросійському з'їзді сценічних діячів (15 березня 1897 р.) називав театр «просвітницьким світочем сцени» [12].

І. Карпенко-Карий відзначаючи роль мистецтва у процесі формування гармонійно розвинутої особистості у листі до брата М. Тобілевича писав: «...спів, музика і всяке іскуство взагалі поменшують у чоловіка односторонність, яка складається від спеціальності. Спеціальність потрібна, але чоловік повинен розвертати всі багатства своєї природи, і тоді він робиться і розумнішим, і приємнішим, і кориснішим членом великої чоловічої громади» [8, с. 237].

В Україні елементи театрального мистецтва почали впроваджуватись в освітній процес братських та монастирських шкіл та колегіумів у XVI-XVII століттях [11].

В цей період формується українська шкільна драма, яка бере початок з віршованих діалогів, що виконувались в братських школах. Шкільні театри стали частиною елітних навчальних закладів, зокрема колегій, які надавали великого значення драматичному мистецтву як засобу освіти та виховання.

Особливої популярності театральні дійства набули в Києво-Могилянській академії, яка, на наш погляд, може вважатися центром студентського театрального мистецтва в Україні у XVIII столітті [6].

Спудеї (студенти, учні), які брали участь у театральних постановках, здобували цінний досвід публічних виступів, вдосконалювали культуру і техніку мовлення, оволодівали основними елементами акторської майстерності. Театральне мистецтво сприяло формуванню гармонійної, всебічно-розвинутої особистості.

Особлива увага в акторській грі приділялась обличчю, зокрема очам та погляду [11]. Тому мізансцени вибудовувались таким чином, щоб обличчя та очі артистів завжди були спрямовані на аудиторію. Текст ролі актори декламували мелодійно, близько до того як священних у церкві вів службу та читав Святе Письмо. Драматичні твори зазвичай були написані у віршованій формі і при декламації актори робили акцент на рими і ритм тексту.

Збереглись свідчення того, як актори грали свої ролі, зокрема той факт, що інтонації, рухи рук та голови, переміщення по сцені були ретельно відрепетируваними. Сцену розграфлювали на квадрати і кожен виконавець знав, в якому квадраті він має стати й коли перейти до іншого.

Також слід зазначити, що у театрі академії велика увага приділялась формуванню у студентів уміння творчого переверті-

лення в образ конкретного персонажа. Це охоплювало як психологічний аспект, пов'язаний з почуттями та емоціями, так і зовнішній, пов'язаний з формою виразу [1].

Виконавцями вистави були школярі (спудеї), а професори здебільшого виступали авторами театральних творів. Можна стверджувати, що в Україні театральне мистецтво доби Ренесансу розвивалось на базі освітніх закладів зусиллями найбільш освічених верств суспільства.

У театрі діяли свої сценаристи, художники, співаки, виконавці танців, кравці. Найкращі вистави слугували зразками для інших постановок.

Припускаємо, що в цей період були закладені основи українського професійного театру [2].

Крім драматичних діалогів у стінах шкіл і колегіумів ставались містерії, міраклі, драми-мораліте переважно теологічного змісту. У перервах між актами вистави гралась інтермедії, які за змістом та характером не мали зв'язку з драмою чи трагедією.

На початку XVIII століття шкільна драма поступово відходить від теологічної тематики. Популярними стають твори, в яких висвітлюються історичні події вітчизняної історії. Ректор академії Феофан Прокопович першим звернувся до історичної тематики. Його драма «Володимир» була написана і поставлена у 1705 році. Провідний мотив цього твору – боротьба прогресивних сил із регресивними. З нього починається українська історична драма [13].

З часом театральні вистави вийшли за стіни школи. Цьому сприяли студенти, які, заробляючи на хліб і навчання та мандруючи містами і селами, показували вистави, інтермедії, виконували канти й пісні. Вихідці з Києво-Могилянської академії поширювали театральну справу не лише в Україні, а й за її межами [1].

За свідченням Д. Антоновича в Харківському колегіумі також влаштовувалися вистави, включаючи трагікомедії та вертепну драму. Вертепна драма, будучи синтетичним жанром театального мистецтва, вимагала не лише акторської майстерності, але й музичної та вокальної підготовки, що сприяло естетичному розвитку студентів [1].

Григорій Сковорода, який викладав у цьому закладі, брав активну участь у підготовці театральних постановок. Український

філософ та просвітител ь вважав мистецтво театру ефективним засобом самопізнання. При вивченні поетики та риторики він використовував театральні методи для розвитку природних здібностей своїх учнів [1].

Під кінець XVIII століття, з багатьох об'єктивних причин, згасає драматична література, знижується рівень освіти у Києво-Могилянській академії, занепадає культурне життя на Україні. Проте, з того моменту починають формуватися перші професійні трупи, а при великих маєтках – кріпосні театри.

Розглянемо історичні етапи зародження і розвитку студентських театрів.

Роль студентського театру у суспільстві завжди була значною, що підтверджується його тривалою історичною та соціальною еволюцією, функціями у суспільстві, багатоплановою структурою, різноманітними видами та формами. Причини виникнення студентського театру в Україні мають загальнокультурний характер. Вони пов'язані зі зміною світоглядних пріоритетів, соціокультурних структур, розвитком професії режисера, диференціацією театральних форм.

Геніальний український актор, режисер і теоретик театру Лесь Курбас, засновник експериментального театру «Березіль», почав свою діяльність із студентського театру, який створив 1907 року. У 20-х роках XX століття було утворене творче об'єднання «Березіль» [7].

У 1924 році при педагогічних курсах у Білій Церкві були запроваджені «драматично-інструкторські курси», які проводили актори цього театру. На цих курсах вчителі оволодівали основами організації і роботи самодіяльного театру у школах та громадах. Така ініціатива сприяла популяризації театральної культури серед населення та розвитку самодіяльного театру в Україні.

Театр «Березіль» та Лесь Курбас відіграли важливу роль у цьому процесі, сприяючи тим самим розвитку українського театрального мистецтва та театральної освіти [7].

У 30-40-ві роки минулого століття шкільні самодіяльні студії стали поширеним явищем. У цей період виник інтерес до театральної діяльності серед вчителів та учнів. Багато шкільних та студентських театрів розпочали свою роботу. Набув великої популярності журнал «Театр у школі», як методичне джерело та засіб обміну досвідом та інформацією між театральними

колективами. Для вчителів проводились літні театральнопедagogічні курси [9].

Після закінчення Другої світової війни, у повоєнні роки, шкільні та студентські театри продовжували функціонувати у багатьох закладах освіти України. Для режисерів аматорських театрів видавались відповідна навчально-методична література.

Стрімкий розвиток театральної культури в школах та університетах сприяв вихованню нового покоління театралів та популяризації мистецтва серед молоді.

Мистецько-освітні традиції XVIII-XIX ст. набули нових форм у роботі провідних закладів вищої освіти України: Київського, Харківського, Одеського університету, а згодом Полтавського та Сумського інститутів. Ці навчальні заклади стали потужними культурно-освітніми осередками, при яких утворювалися та діяли студентської театральні гуртки [9].

Великої популярності набули студентські театри естрадних мініатюр – СТЕМи. До 1954 року в СРСР не існували студентських театрів. Це пояснюється наслідками сталінського тоталітарного режиму, а також кризовими явищами і суспільному та економічному житті країни [10].

В 60-х роках минулого століття при найбільших закладах вищої освіти утворюються студентські театральні колективи.

Ідею необхідності використання здобутків театрального мистецтва при підготовці майбутніх педагогів у науковометодичних працях та на практиці відстоював і засновник вітчизняної школи педагогічної майстерності, академік І. Зязюн [4].

Ще під час навчання у Київському університеті ім. Т. Шевченка майбутній ректор Полтавського педагогічного інституту вдосконалював акторські та ораторські здібності, техніку мовлення у студії художнього слова під керівництвом викладача О. Скрипниченка. Педагог помітив музичні, акторські здібності талановитого студента, його відчуття народного гумору і уміння створювати характерні комічні образи і запропонував виконувати зі сцени гумористичні твори, а згодом допоміг створити сольний концерт за творами О. Вишні, В. Чечвянського, О. Ковіньки, І. Котляревського, С. Руданського [3].

В університеті І. Зязюн ознайомився з працями видатних теоретиків театрального мистецтва. Фундаментальні положення, ключові ідеї та методичні напрацювання театральної педагогіки

вплинули на особистісне та професійне становлення Івана Андрійовича.

На сьогоднішній день майже у кожному закладі вищої освіти функціонує студентський театр, а саме при КПУ, Києво-Могилянській Академії, КНПУ ім. М.П. Драгоманова.

З 2018 року діє студентський театр при Національному університеті «Одеська політехніка». 28 лютого до 100-річчя закладу відбулась прем'єра трагікомедії іспанського драматурга Алехандро Касона «Дерева помирають стоячи», яка мала великий успіх.

В Уманському державному педагогічному університеті імені П. Тичини з 2000 року працює студентський театр драми і комедії, якому за 4 роки було присвоєно почесне звання «Народний». Основу репертуару становлять вистави українських класиків, а для маленьких глядачів актори демонструють казкові постановки.

Наразі відновлює роботу театральна студія і на базі Сумського державного педагогічного ім. А.С. Макаренка.

Історія студентського театру Сумського педагогічного інституту веде свій початок з квітня 1973 року. Студент Сумського училища культури Олександр Васильєв організував аматорський театральний колектив і здійснив постановку своєї дипломної роботи за твором радянської драматургії.

Під керівництвом О. Васильєва театр здійснив велику кількість постановок, які принесли колективу успіх та звання «народного» (1978 рік).

На сцені Сумського педагогічного інституту з успіхом йшли п'єси української класики: твори П. Саксаганського, М. Старицького, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, С. Васильченка, П. Куліша та інших.

Серед безумовних творчих досягнень театру слід відзначити і постановки за творами класиків світового театру: Б. Шоу «Цезар і Клеопатра», К. Чапека «З життя комах», Н. Хікмета «Череп», Г. Лорки «Криваве весілля» та інші.

Кілька разів театр ставав лауреатом міжнародних конкурсів та фестивалів.

Наступний 10-літній період роботи цього творчого об'єднання (1989-1999) пройшов під керівництвом випускника педагогічного інституту, в минулому учасника студентського театру, талановитого режисера і актора О. Бабурова. За цей час на суд

глядача було представлено близько 20 вистав, серед яких «Божественна комедія» І. Штока, «Божевільний Журден» М. Булгакова, «Ордер на вбивство» Р. Шеклі, «Бог» В. Алена, «У відкритому морі» С. Мрожека, «Ескоріал» Мішеля де Гельдерода, «Філумена Мартурано» Едуардо де Філіппо та інші. Ряд постановок було здійснено вперше в Україні. Виступи колективу відбувались на сценах Сум, Сумської області, Харкова, Одеси, Києва та інших міст колишнього СРСР.

У 2007 року студентський театр СумДПУ знову очолив О. Васильєв. 2 березня відбулась прем'єра вистави «Лісова пісня» Л. Українки.

За приблизними підрахунками за більш ніж півстолітній період свого існування колектив театру здійснив близько 80 великих постановок і не менш як 30 вистав малих форм (казки, мініатюри, капусники, одноактні п'єси, театралізовані концерти та шоу-програми).

На філологічному факультеті Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка з 1990 року діяв театральний колектив «Березіль» під керівництвом доцента кафедри української літератури, заслуженого артиста України В. Будянського. За час роботи були здійснені постановки вистав: «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Фараони», «Ніч на полонині» О. Коломійця, «На першій гулі» С. Васильченка, «Доки сонце зійде – роса очі виїсть» (уривок) М. Кропивницького, «Морока» О. Олеся, «Дванадцята ніч» (уривок) В. Шекспіра та інших.

На сучасному етапі відбувається формування нового колективу театру, пошук інноваційних методів роботи по вдосконаленню творчих здібностей студентів, постановка програмних творів.

Таким чином, театральне мистецтво із давніх часів було тісно пов'язано з освітою. У реалізації завдань творчого розвитку, естетичного та національно-патріотичного виховання вагому роль відіграли як професійні та аматорські (шкільні та студентські) театральні колективи.

Студентський театральний колектив є важливою складовою виховної роботи закладів вищої освіти, особливо мистецько-педагогічного профілю. Робота студентського театру спрямована, з одного боку, на розвиток творчих здібностей його учасників, а з іншого – на формування високого інтелектуально-естетичного рівня глядацької аудиторії [2].

Важливо наголосити, що головною метою студентського театру є не скільки постановка драматургічного матеріалу, а більшою мірою розвиток особистісних якостей та творчих здібностей молоді, які в майбутньому допоможуть їй успішно реалізувати себе в обраній професії. Випускники педагогічного закладу освіти, які пройшли «школу» студентського театру, швидше адаптуються до роботи у закладах культури та мистецтва, демонструють високий рівень виконання професійних обов'язків.

Участь у роботі студентського театру сприяє виробленню й закріпленню у студентів вищої школи артистичних, професійно-необхідних умінь і навичок, підвищенню рівня комунікативної діяльності, формуванню стійкої спрямованості на професійне і особистісне вдосконалення.

Перспективною, на наш погляд, є ідея побудови навчально-виховного процесу студентського театру на принципі синтезу науки та мистецтва, що також пояснює вибір молоддю цієї форми людської діяльності. Тому, студентський театр у закладі вищої освіти, з одного боку, є творчим об'єднанням студентської молоді, колективом однодумців, а з іншого – педагогічним явищем, феноменом, додатковим компонентом професійної підготовки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антонович Д. Триста років українського театру (1619-1919). Прага, 1925. С.7-35.
2. Будянський В.І. Будянський Д.В. Шкільний театр. Суми, 2002. 184 с.
3. Зязюн І.А., Сагач Г.М. Краса педагогічної дії. К, 1997. 347 с.
4. Зязюн Л. І. Мистецтво театру в освітньо виховному процесі школи. *Педагогіка вищої та середньої школи*. Кривий ріг, 2004. С. 342-352.
5. Казимиров О.А. Український аматорський театр. К.: Мистецтво, 1965. 130 с.
6. Корній Л. Українська шкільна драма і духовна музика XVIII. К., 1993. 188 с.
7. Курбас Л. Березіль: Із творчої спадщини. К.: Дніпро, 1988. 517 с.
8. Карпенко-Карий І.К. Твори: В 3 т. – К., 1961. Т. 3. 459 с.
9. Лимаренко Л.І. Діяльність студентського театру у вимірах часу: історико-педагогічний аспект. *Педагогічний альманах*. Херсон, 2014. Випуск 22. С. 293-301.
10. Матвієнко Ю.С. Студентський Театр Естрадних Мініатюр, як засіб творчого розвитку особистості майбутнього педагога. *Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія Педагогіка, психологія і соціологія*. Донецьк. 2007. 434 с.
11. Пилипчук Р. Історія українського театру (від витоків до кінця XIX ст.) Львів, 2019. 356 с.
12. Старицький М.П. Оповідання, статті, автобіографічні твори, вибрані листи. Твори: В 6 т. К., 1989. Т.6. 831 с.
13. Українська література 18 століття. Хрестоматія. Київ, 1983. 684 с.

Оліцький В'ячеслав Олександрович

завідувач кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, кандидат історичних наук, доцент

СПРОБА НЕПОМИНАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЧЕНЦЯМИ ГЛИНСЬКОЇ ПУСТИНИ У 1960 р.

У Православній церкві під час здійснення богослужінь, зокрема літургії, існує чин поминання крім релігійної влади, державної. У традиції київського православ'я, в різних історичних умовах, сформувалися дві форми такого поминання – поіменне поминання глави держави або просто молитва за владу. У Радянському союзі поминання влади на єктеніях зробилося загальним, – «за Богом бережену країну нашу, владу і військо її», а з виголосу священника на Великому вході поминання влади взагалі пропало [3]. В умовах радянської богоборчої влади сформувалася ситуація, коли РПЦ вимушена була молитися за владу, яка будувала суспільство войовничого атеїзму та намагалася взагалі знищити Церкву.

У червні 1960 р. ченці Різдово-Богородицької Глинської пустині ієромонах Амвросій (Печенєв) та ієродиякон Ісає (Коровай) відмовилися поминати за богослужіннями радянську владу. 4 червня 1960 р. на всеношній ієродиякон Ісає припинив поминання влади на єктеніях. Замість уставного прохання, він виголошував «ще молимося за Богом бережену країну нашу та про її спасіння». Настоятель монастиря архімандрит Феоген відразу виступив проти таких дій, зазначивши, що чернець вчиняє не правильно. На зауваження настоятеля, ієродиякон Ісає відповів, – «влада не потребує молитви і поминати я їх не буду». Свою відмову ченці аргументували тим, що за безбожну владу молитися не можна. Після богослужіння ієромонах Амвросій заперечив настоятелю та казначею, які намагалися виправити ситуацію. Він заявив, що «Церква не має права молитися за тих, хто не визнає сили Господньої, а відкидає її» [2, арк. 2, 5–6].

Можна стверджувати, що дані дії ченці вчинили без погодження керівництва монастиря. Виходячи із пояснювальної записки ігумена Модеста на ім'я уповноваженого у справах РПЦ Сумської області, під час інциденту настоятель відразу відреагував на нього та був дещо розгублений, радившись із

самим же ігуменом Модестом стосовно того, як діяти в даній ситуації. Останній порадив відсторонити ченців від здійснення богослужінь та доповісти архієрею. 7 червня за дорученням настоятеля ігумен Модест особисто доповів архієпископу Чернігівському і Ніжинському, керуючому Сумською єпархією Андрію (Сухенко), який хотів особисто зустрітися із ченцями. Настоятель через ігумена Модеста просив архієрея, якщо ченці матимуть із ним зустріч, вплинути на них і переконати, що в даному випадку вони неправі [2, арк. 2–4].

Обласний уповноважений у справах РПЦ мав розмову з владикою Андрієм з даного приводу та рекомендував йому викликати до себе незгідних ченців [1, арк. 39]. За кілька днів ця зустріч відбулася в Сумах. Монахи повторно заявили, що молитися за нинішню владу не будуть, адже вважають, що «ґрунтуючись на Святому Письмі та повчаннях Отців Церкви молитися за ту владу, яка руйнує Христову віру та зачиняє храми не можна». Владика намагався їх переконати, що за настановою апостола Павла необхідно молитися за всяку владу, не зважаючи на те, як вона ставиться до Церкви. Дані аргументи не дали жодних результатів.

8 липня владика Андрій відвідав Глинську пустинь, а наступного дня в присутності настоятеля архімандрита Феогена, його заступника ігумена Модеста, духовників обителі схиігуменів Андроніка та Серафима, зустрівся з даними ченцями. Розмова відбувалася із кожним окремо. Не зважаючи на аргументи таких авторитетних осіб, ієромонах Амвросій та ієродиякон Ісая як і раніше, залишалися на своїх позиціях. Після того, як духовні бесіди та переконання не дали результату, останнім аргументом правлячого архієрея було те, що вони в такому випадку змушені будуть залишити обитель. У відповідь обидва ченці заявили, – «робіть з нами, що хочете, але молитися за цю владу ми не будемо». Ієродиякон Ісая додав, – «нехай хоч і розстріляють, я молитися за Микиту, який закриває храми, не буду ні за що». Не домігшись поступок з боку дисидентів, архієпископ Андрій заборонив обох у священнослужінні та звернувся з доповідною запискою стосовно даного інциденту до уповноваженого у справах РПЦ. За твердженням уповноваженого, рішення про виселення опозиційно налаштованих монахів з обителі владика прийняв за погодженням із ним. Після повідомлення монастиря про дане

рішення, 13 липня до архієпископа Андрія в Чернігів приїхав ієромонах Амвросій з листом від настоятеля Глинської пустині, в якому той просив з огляду на розкаяння ченців Амвросія та Ісаї, пробачити їх і не порушувати проти них ніякої справи. У відповідь владики заявив, що це дуже серйозне питання яке вже набуло резонансу, відповідно він припинити справу не в змозі.

19 липня обидва ченці залишили монастир. 12 серпня новий настоятель ігумен Модест написав на ім'я правлячого архієрея рапорт із проханням виключити зі списків Різдо-Богородицької Глинської пустині самовільно залишивших обитель ієромонаха Амвросія, ієродиякона Ісаю та послушника Миколу Мельника. Владика задовольнив даний рапорт та заборонив їх у священнослужінні. Уповноважений повідомив про антирадянські вислови даних монахів до УКДБ в Сумській області. Лист архімандрита Феогена із проханням пробачити ієромонаха Амвросія та ієродиякона Ісаю був використаний уповноваженим як один із аргументів для заміни настоятеля Глинської пустині. Архімандрит Феоген був звинувачений у тому, що він не покарав даних ченців, а навпаки намагався їх захистити [1, арк. 39; 2, арк. 2–4, 11].

Попри те, що ніхто з братії не підтримав відкрито дану акцію, можемо стверджувати, що частина як мінімум поділяла такі дії. У доповідній записці на ім'я уповноваженого архієпископ Андрій згадує, що майже усі насельники монастиря з якими він мав бесіду засуджують вчинок монахів. Обласний уповноважений у справах РПЦ описуючи дану подію у своєму звіті заявляв, що в монастирі окремі вороже налаштовані монахи допускали не здорові судження та наклеп на радянську дійсність [1, арк. 38; 2, арк. 3]. З огляду на подібні вислови, можна говорити, що частина ченців, принаймні у розмові із архієреем, висловлювала своє незадоволення діями радянської влади та поділяла позицію її не поминання, ще частина співчуваючих, усвідомлюючи усі ризики, могла просто не оголошувати свої погляди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний архів Сумської області (ДАСО). Ф. Р-2196. Оп. 7А. Спр. 13. 127 арк.
2. ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 12. Спр. 53. 25 арк.
3. Горбик С., прот. Поіменне поминання влади на Літургії в традиції київського православ'я. URL: <http://kyiv-pravosl.info/2016/04/15/poimenne-pomynannya-vlady-na-liturhiji-v-tradytsiji-kyjivskoho-pravoslavnya/> (дата звернення 20.10.2024).

Гей Світлана Петрівна

незалежний дослідник, доктор філософії з історії

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ПРОЦЕСІВ ДЕКОМУНІЗАЦІЇ ТА ДЕРУСИФІКАЦІЇ, ЯКІ ВІДБУВАЛИСЬ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ В ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1941–1944)

Майже одночасно зі здобуттям незалежності нашою державою у 1991 році у країні розпочались процеси декомунізації та дерусифікації. О. Гриценко зауважує, що до розуміння сутності декомунізації можна застосовувати вузький та широкий підходи. Згідно вузького підходу під декомунізацією розуміємо низку законів, прийнятих Верховною Радою України у 2015 році, які спрямовані на засудження комуністичного та нацистського режимів та мають за мету викорінення зі суспільного простору символіки двох вищезазначених тоталітарних режимів [1, с. 7]. Згідно ж ширшого підходу, «під декомунізацією слід розуміти значно триваліший і багатогранніший політичний та соціокультурний процес підваження й навіть усунення з публічного простору та суспільної свідомості політичної, ідеологічної, а почасти й культурної спадщини комуністичного (радянського) періоду в нашій історії» [1, с. 8]. А оскільки становлення радянської влади в Україні пов'язується, з одного боку, з діяльністю етнічних росіян, а з іншого, з широким вжитком російської як офіційної мови, то дерусифікація, під якою розуміємо прагнення позбутись спадку, пов'язаного з російською мовою та російською культурою, виступає одним з напрямів декомунізації. Водночас ми повинні зауважити, що процеси декомунізації та дерусифікації не є новим для нашого суспільства : вони були наявними вже 1941 році.

З загарбанням українських земель німецькими військами у 1941 році, в Україну прибула велика кількість українців із Західної України (з Галичини та Західної Волині) [2, с. 312–314]. Деякі з них прийшли у складі похідних груп ОУН, як редактор Петро Олійник (1914 – лютий 1942) [7, с. 78; 4, с. 211], натомість інші, як журналіст Петро Сагайдачний, перебували на службі у німецькій армії. Саме вони разом з представниками української інтелігенції стали однією з російських сил процесу декомунізації.

На шпальтах українських газет, які почали видаватись у перші місяці нацистської окупації, часи володарювання більшовиків в Україні згадувались вкрай негативно – «23 роки наша рідна земля була забруднена чужими й ворожими нам елементами» [22, с. 2]. Радянські часи згадувались не інакше, як «жахливий період», «чорні дні» [25, с. 2], «більшовицький терор» та «ярмо більшовиків» [18, с. 4]. Газети періоду нацистської окупації рясніють такими виразами як «московський бруд» [24, с. 2], «нікчемна доктрина Маркса-Леніна-Сталіна» [23, с. 1], «чорна примара більшовизму» [22, с. 2] та ін.

Також, тоді чи не вперше почали говорити про колоніальне минуле України - «Україна довгий час перебувала у стані колонії Росії, спочатку царської, а далі советської...» [17, с. 4]. Зокрема у статті під назвою «Україна була колонією Московії», що була надрукована 20 січня 1942 року у газеті «Нове життя» зазначалось, що «і цілком зрозуміло, чому так дуже потрібна Україна Московії. Адже без українського хліба і донецького вугілля ССРСР існувати не може. Тому з таким страшним завзяттям і з такою безграничною люттю заїдливого пса накидались більшовики на український визвольний рух, не жаліючи цілих своїх армій, щоб лиш підбити Україну для себе» [14, с. 3]. Таким чином, з вищенаведеного видно, що однією з найголовніших проблем українського суспільства того часу було намагання позбутись радянської спадщини.

Процес декомунізації в Україні на початку нацистської окупації розвивався у декількох напрямках. Перш за все, це розвиток української мови, її вжиток (поряд з німецькою) у публічній сфері з паралельним витісненням російської. Так, згідно розпорядження місцевих адміністрацій усі вівіски повинні були писатись щонайменше двома мовами – українською та німецькою [15, с. 4] (а в місцях компактного перебування військових частин німецьких созників, вівіски писались румунською та угорською мовами).

Майже одразу почали друкуватись й газети українською мовою. Так, у Житомирі перші газети українською мовою вийшли друком у вересні 1941 року. Заслуговує на увагу велика кількість газет: за підрахунками Б.І. Чернякова на українських теренах друкувались близько 400 періодичних видань, переважна більшість з яких була написана українською мовою [6].

В освітянському процесі негайного вирішення потребували питання видання шкільних підручників, написаних українською мовою, розробки нових шкільних програм, звільнених від комуністичної ідеології, та перепідготовки вчителів. Так, 1 серпня 1942 року у Маріуполі відкрились курси перепідготовки вчителів української мови та літератури. На них викладались, також, історія України, історія української мови та літератури [16, с. 2].

Ще одним напрямом декомунізації, який набув широкого розмаху вже на початку нацистської окупації, був рух за створення Української Автокефальної Православної Церкви з українською мовою літургій. Також, у своєму бажанні порвати з радянською спадщиною, на початку нацистської окупації висловлювались побажання заміни у церковній сфері юліанського календаря на григоріанській, що підтримували й священики Української Православної Автокефальної Церкви (інституційно ця церква сформувалась у грудні 1941 –січні 1942 років). Підставою цього було не тільки бажання узгодити між собою світський та церковний календарі, оскільки «...лічба часу за старим стилем (Юліанським календарем) є не точною і не правильною» [13, с. 3], але й відмежуватись від Російської Православної Церкви, де використовувався (й продовжує використовуватись) юліанський календар. Зокрема, у 15 номері газети «Нове життя» (грудень 1941 року), що виходила друком у Старокостянтиніві, зазначалось, що «тепер, після того, як Україна звільнена назавжди спід гніту московщини, коли вона стала на шлях світлого європеїзму – вона повинна рівнятися на Європу своєю культурою, всіма галузями свого життя. Отже, час українському народові також і святкування релігійних свят проводити за прикладом європейських народів за Григоріанським календарем» [13, с. 3]. Однак, на місцях не завжди вдавалось перейти на на святкування церковних свят за новим календарем, а тому подекуди Різдво святкували за новим календарем, тобто у грудні, натомість як в інших містах – за старим, тобто у січні (як це було, наприклад, у Білій Церкві, де Різдво святкували 7 січня 1942 року [10, с. 2]).

Водночас постало питання друку церковних книг українською мовою оскільки церковних книг було мало і вони були написані російською мовою. Так, вже восени у Дніпропетровську на зібранні віруючих та священників Преображенського собору, який належав Українській Православній Автокефальній Церкві, було прийнято

відповідне рішення і у січні 1942 року вийшли друком церковні книги, написані українською мовою [11, с. 2].

Однією з рис культурного життя тих часів є робота театрів. Заслуговує на увагу той факт, що новостворені театри називались на честь Тараса Шевченка, а ті, котрі лишились працювати з радянських часів, перейменовувались на його честь. Так, театри названі іменем Шевченка працювали у Черкасах [9, с. 4], Мелітополі [12, с. 4], Сумах [28, с. 3] та інших містах. Також, відбулась зміна театрального репертуару: на сценах театрів почали ставити п'єси корифеїв української драматургії: І. Котляревського, І. Нечуя-Левицького, І. Карпенка-Карого та інших. Так, вже у вересні 1941 року у Кіровограді (нині Кропивницький), тобто через місяць після захоплення міста німецькими військами, у місцевому театрі почали готувати до показу виставу «За двома зайцями» М. Старицького [26, с. 4].

Одним з напрямів декомунізації, яка набула відчутного розмаху на початку нацистської окупації, було перейменування вулиць «бо чому ще й досі хтось має мешкати при вулиці Леніна чи Кагановича?» [8, с. 3]. Як зазначали сучасники, «вулиці Чернігова, стародавнього українського міста, за часів совєтів були названі іменами, ворожими нашій нації» [21, с. 2]. Зазначалось, що найменування вулиць іменами радянських діячів та письменників - це «...штучна, нікому не потрібна агітація... большевиків, що хотіли прищепити українській людині любов до своїх діячів» [21, с. 2]. Відповідно, поряд з пам'ятником Леніну, який, зазвичай, розташовувався на головній площі міста, такі розповсюджені найменування вулиць у багатьох українських містах, як-от Червоноармійська, Радянська, Жовтнева, ім. Леніна, К. Маркса тощо, були яскравими свідками більшовицької влади. Тому, зі зміною влади у 1941 році постало питання їх негайного перейменування.

Зі зміною влади на українських землях почалось стихійне вживання містянами старих дореволюційних назв вулиць. Як зазначає у своїх споминах Д. Малаков, жителі Києва вже на початку окупації, уникаючи радянських назв, почали називати вулиці їх дореволюційними назвами [3, с. 96]. Згідно очевидців подій, «населення поставлене в незручне становище, наче зумовившись, перейшло на...старі дореволюційні назви!» [20, с. 4]. Двадцять років радянської влади не могли викоринити з

пам'яті людей старі назви. Цей факт наводить у свої споминах й письменник Улас Самчук, зазначаючи, що «всі вулиці Києва того часу [радянського] мали назви «бувших» і «теперішніх», що їх кияни завжди пам'ятали. Говорити про вулицю Леніна, а не згадати Фундуклея [вулиця Фундуклеївська], вважалось зрадою минулого» [5, с. 10]. Таким чином, зі зміною влади у 1941 році містяни почали стихійно вживати дореволюційні назви. На шпальтах «Українського слова» - газети, що видавалась у Києві у перші місяці нацистської окупації, стверджувалось, що попри те, що вулиця Львівська у Києві за радянських часів була перейменована у вулицю Артема, «українці старої назви не забудуть. Вона завжди буде Львівською [19, с. 4]. Так, за свідченнями очевидців тогочасних подій – Дмитра Малакова та Уласа Самчука – вже на початку окупації у Києві вулиця Кірова називалась Олександрівська [5, с. 10], а вулиця Рози Люксембург – Катерининська (ця вулиця з початку 19 ст. називалась поперемінно Кловська, Липська, а у 1869 році була перейменована на честь імператриці Катерини II в Катерининську) [3, с. 96]. До речі, Б. К. Руднев, директор художнього музею Лебедина – містечка у Сумській області, – у своїх спогадах, також, називає вулиці міста їх дореволюційними назвами: Сумська (замість К. Маркса, а саме так називалась ця вулиця з червня 1920 року [29]), Ахтирська (бувша Жовтнева), Трьохсвятительська (бувша Першотравнева), Михайлівська (бувша доктора Зільберника) [29] тощо.

Однак ситуація з поверненням дореволюційних назв не всіх влаштувала, оскільки старі назви, як-от вулиця на честь імператриці Катерини, яка наказала зруйнувати Січ, чи Столипінська, пов'язувались з діями царату, направленими на знищення української мови та української культури. Саме тому в якості джерел топонімів (зокрема, годонімів, тобто назв вулиць) виступили імена українських письменників, гетьманів (в якості одного з джерел творення топонімів використовувалось ім'я Богдана Хмельницького), козаків та інших героїв України. Так, наприкінці листопада 1941 року міська адміністрація Чернігова прийняла постанову про перейменування вулиць [21, с. 2]. Зокрема, вулиця Комінтерна перейменовувалась на вулицю Г. Квітки-Основ'яненко, вулиця Шільмана – на Стретинську, вулиця Радянська була перейменована на вулицю Симона Петлюри, а площа Куйбишева – на площу Мазепи [21, с. 2]. Загалом пере-

йменовувались 40 вулиць Чернігова [21, с. 2]. Однак, значно рідше вулицям надавались імена українських політиків, як-от Симона Петлюри: його ім'ям були названі не тільки вулиці, але й гімназія у Дубно [27, с. 6].

Зазначимо, що перейменування назв вулиць починались майже одразу після захоплення міста німецькими військами. Так, вже у другому номері часопису «Волинь», що вийшов у Рівному 7 вересня 1941 року, зауважувалось, що в деяких містах на Волині, у рамках намагань позбутись радянського минулого, вже відбулись перейменування вулиць, а в інших - очікуються [8, с. 3].

Загалом, багатогранний процес декомунізації розпочався на українських теренах ще в роки Другої світової війни. Він був як проявом свідомості людей, які намагались відмежуватись від радянського минулого, так і напрямом офіційної політики місцевої влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гриценко О. А. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; Інститут культурології НАМ України, 2019. 320 с.
2. Климишин М. В поході до волі. Спомини. У 2-х тт. Детройт: Українська книгарня, 1987. Т. 1. 429 с.
3. Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях. Київ : Амадей, 2002. 328 с.
4. Самчук У. На білому коні. Спомини і враження. 2-ге вид. Вінніпег: видання товариства «Волинь», 1972. 251 с.
5. Самчук У. На коні вороному. Спомини і враження. 2-ге вид. Вінніпег: видання товариства «Волинь», 1990. 361 с.
6. Черняков Б. І. Періодична преса на окупованій території України. UTR: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1648> (дата звернення: 29.10.2024).
7. Шумелда Я. Похід ОУН на Схід. *На зов Києва. Українській націоналізм у Другій світовій війні: збірник статей, спогадів і документів* / під ред. К. Мельника, О. Лашенка, В. Вериги. Торонто-Нью-Йорк: Новий шлях, 1985. С. 75–95.
8. Волинь. (Рівне). 1941. № 2. С. 3.
9. Голос Волині (Житомир). 1943. № 22. С. 4.
10. Дзвін (Біла Церква). 1942. № 2 (17) С. 2.
11. Дніпропетровська газета (Дніпропетровськ). 1942. № 29 (97). С. 2.
12. Мелітопольський край. 1943. № 41 (149). С.4 .
13. Нове життя (Старокостянтинів). 1941. № 15. С. 3.
14. Нове життя (Старокостянтинів). 1942. № 4 (22). С. 3.
15. Нове Запоріжжя (Запоріжжя). 1941. № 1. С. 4.
16. Нове життя (Ворошиловград). 1942. № 14. С. 2.
17. Українське слово (Київ). 1941. № 21. С. 4.
18. Українське слово (Київ). 1941. № 22. С. 4.

19. Українське слово (Київ). 1941. № 41. С. 4.
20. Українське слово (Київ). 1941. № 48. С. 4.
21. Українське Полісся (Чернігів). 1941. № 7. С. 2.
22. Українське Полісся (Чернігів). 1941. № 12. С. 2.
23. Українське Полісся (Чернігів). 1941. № 13. С. 1.
24. Українське Полісся (Чернігів). 1941. № 14. С. 2.
25. Українське Полісся (Чернігів). 1941. № 15. С. 2.
26. Український голос (Кіровоград). 1941. № 5. С. 4.
27. Український голос (Луцьк). 1941. № 6. С. 6.
28. Сумський вісник (Суми). 1942. № 49 (70). С. 3.
29. Лебединський міський художній музей ім. Б. К. Руднева. UTR:
<https://artmuseum.lebedyn.org>.

Осадчий Євген Миколайович

науковий співробітник відділу ядерно-фізичних досліджень, Інститут прикладної фізики Національної академії наук України, м. Суми; старший викладач кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, кандидат історичних наук

МОНІТОРИНГ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ. СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

Ведення інтенсивних бойових дій завжди негативно впливало на археологічну спадщину будь-якої країни. Зведення фортифікаційних споруд, обстріли та бомбардування руйнують давні споруди, а наступне розмінування може зруйнувати культурний шар на значній площі. З початком повномасштабного вторгнення Сумська область опинилася в зоні бойових дій. Пересування ворожих сил здійснювалося вздовж шляхів, бойові дії були маневреними без створення довготривалих оборонних споруд. Окупація області тривала до 11 квітня.

У 2022 р. в Інституті археології НАН України було створено Моніторингову археологічну експедицію (МАЕ), яка працювала в рамках проекту «Ukrainian Archaeological Heritage, threatened by War: saving and protection» за підтримки Німецького археологічного інституту. У 2023 р. на базі цієї експедиції було створено Сумський загін МАЕ під керівництвом к. і. н., старшого наукового співробітника відділу раннього залізного віку Інституту археології НАН України Д. Каравайка. Метою роботи було визначення стану збереженості пам'яток археології, які знаходилися в зоні ведення бойових дій та пошук нових об'єктів, які ще не були виявлені. Для оптимізації роботи було складено карту маршруту на якій було

позначено вже відомі об'єкти та ті місця, які слід було перевірити на наявність пам'яток. За даними, отриманими від військовослужбовця місцевих сил самооборони О. Мірошніченка, окреслено також територію скупчення різночасових пам'яток на р. Клевень.

За польовий сезон 2023 р. було оглянуто 59 пам'яток археології. Серед них 16 городищ, 20 неукріплених поселень, 15 курганних могильників, 6 поодиноких курганів, 1 палеолітична стоянка (ще один пункт під питанням). Нововиявленими є 5 пунктів: 1 – палеолітична стоянка неподалік с. Заруцьке; 2 – поселення часів Київської Русі та більш пізнього часу в межах с. Сваркове, поселення Любитове 1 (неоліт; IX–X ст.) 4 – Любитове 2 (неоліт; ранній залізний вік?), 5 – Заболотове 5 (неоліт) [1, арк. 2–4]. У 2024 р. Роботи були продовжені і на час підготовки статті вже обстежено понад 20 пам'яток та об'єктів археології. Дані щодо них поки що обробляються та узагальнюються, а також готується звіт про археологічні розвідки.

Разом з тим під час роботи сумського загону МАЕ були проблеми, які не дозволили у повній мірі здійснити археологічні обстеження. Перш за все проблемними виявилися пам'ятки, які знаходяться вздовж державного кордону України. Ми зараз не будемо наводити їх географічне розташування через те, що там знаходяться позиції збройних сил України, вони викладені у Звіті про археологічні розвідки на території Сумської області у 2024 р.

В одному випадку ми хотіли перевірити інформацію щодо наявності культурного шару поселення з нашаруваннями доби середньовіччя та ранньомодерного часу. Але на той час там розташовувалася діюча бойова частина і з питань безпеки було відмовлено у дослідженні цієї ділянки поселення. Також у заплаві річки знаходилося поселення колочинської культури, яке, як з'ясувалося, було повністю заміноване.

Перебування науковців поблизу кордону також пов'язане з постійними ризиками обстрілів з боку противника. Саме такими обставинами супроводжувалося виявлення та обстеження стоянки доби палеоліту [2, с. 189–193]. На невеликій площі вздовж правого берега р. Клевень було виявлено крем'яний інвентар, а от здійснити шурфування завадив артилерійський обстріл.

Тому окремі археологічні пам'ятки було оглянуто дистанційно за допомогою оптичних приладів. В таких випадках просто фіксувався загальний стан збереженості без детального обстеження.

Так, скупчення різночасових пам'яток поблизу с. Миропілля Сумського району взагалі не вдалося здійснити через артилерійський обстріл. Ймовірно, що частина снарядів пошкодила культурний шар поселень, що можна буде з'ясувати лише після припинення бойових дій.

Однією з технічних проблем є неможливість працювати з приладом GPS на прикордонних територіях. Для того, щоб скласти план місцевості необхідно було застосовувати магнітний компас та координувати точки прив'язки за допомогою тріангуляції на відомі орієнтири. А вже після обробки отриманої інформації були отримані координати пам'ятки.

Досить важливим є питання співпраці з військовими. Це стосується, передусім, тих об'єктів, які потрапляють в зону будівництва оборонних споруд. Влітку 2023 р. командування однієї з військових частин звернулося до обласного органу охорони культурної спадщини щодо погодження місця розташування оборонного об'єкту. Він потрапляв в межі пам'ятки археології місцевого значення і було вирішено провести спільний виїзд на місце. В результаті було з'ясовано, що об'єкт потрапляє в межі території пам'ятки та її зони охорони. Сам об'єкт є висотною домінантою та був вигідно розташований поблизу дороги обласного значення. Після тривалих перемовин було досягнуте компромісне рішення про змінення місця розташування цього об'єкта.

Взимку 2023 р. будинок краєзнавчого музею у м. Охтирка було пошкоджено вибухом бомби. Для проведення робіт з укріплення підмурків було необхідно поглибити підлогу у підвальному приміщенні. Під час проведення цих робіт було знайдено кераміку козацької доби. Для з'ясування наявності культурного шару було викликано археологів. В одній з кімнат підвального приміщення закладено шурф та невеликий розкоп в якому виявлено рештки житла XVIII століття [2, с. 69–73]. Ці дослідження мали не тільки суто науковий характер, а й посприяли появі нової музейної локації. На місці розкопу тепер знаходиться реконструкція печі козацької доби.

Будівництво оборонних споруд прикриття державного кордону України зараз ведеться швидкими темпами і інколи не вистачає часу на погодження їх розташування. У 2023 р. було виявлено протитанковий рів, який проходив територією

поховальної пам'ятки в межах міста Суми. У стінках рову було зафіксовано профілі двох об'єктів, які, скоріш за все пов'язані з поховальними спорудами цього могильника.

Нажаль, станом на 2024 р. зафіксовано кілька пам'яток, які частково пошкоджені оборонними спорудами. Зараз ведеться фіксація та складається їх список. За можливості виїзду фіксується потужність культурного шару та збирається підйомний матеріал. Одним з прикладів є щойно виявлене поселення на південно-східному кордоні Сумської області. Про знахідки кераміки доби раннього заліза було повідомлено керівником робіт. На місці зафіксовано, що оборонні споруди проходять через поселення скіфської лісостепової культури.

Інколи здійснити обстеження території пам'ятки не є можливим через те, що вона повністю потрапила під військовий об'єкт. Така ситуація зафіксована поблизу с. Боголюбове, де повністю знищено насип одного з курганів.

Загалом аналізуючи результати роботи сумського загону Моніторингової археологічної експедиції в сезоні 2023 та частково 2024 років слід зауважити, що стан збереженості археологічних пам'яток та об'єктів задовільний. Суттєвого збільшення пошкоджених пам'яток наразі не зафіксовано.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Каравайко Д. В., Берест Ю. М., Осадчий Є. М., Ступак Д. В., Хоружа М. В. Звіт про моніторинг пам'яток археології в Сумській області. Науковий архів Інституту археології НАН України. 2023/2.
2. Каравайко Д. В., Осадчий Є. М., Берест Ю. М. Дослідження в м. Охтирка – археологія війни. Археологія. Київ: Інститут археології НАН України, 2024. № 3. С. 69–85.
3. Ступак Д. В., Каравайко Д. В., Осадчий Є. М. Нові пункти кам'яної доби в українській частині басейну Сейму. Дослідження 2023 року. Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали VI Міжнародної наукової конференції (Суми, 8–9 грудня 2023 р.). У 2 ч. Ч. 1. Суми: ФОП Цьома С. П., 2024. С. 189–193.

Король Віталій Миколайович

старший викладач кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, кандидат історичних наук

ДІЯЛЬНІСТЬ СУМСЬКОГО ОБЛАСНОГО ТРЕСТУ СІЛЬСЬКОГО БУДІВНИЦТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х РОКІВ

Кожна війна рано чи пізно закінчується, а після неї відбувається ліквідація її руйнівних наслідків і повернення до мирного життя. Вивчення досвіду (як позитивного, так і негативного) попередніх відбудов має допомогти в організації відновлення України після сьогоднішньої війни.

Після Другої світової війни, не зважаючи на першочергову увагу радянського режиму до відродження важкої промисловості в містах, сільська місцевість протягом повоєнних років теж зазнавала процесу відбудови, зокрема і об'єктів інфраструктури.

Однією з будівельних організацій, що вела відбудову інфраструктури в регіоні, був Сумський обласний трест сільського будівництва (його поширена скорочена назва «Облсільбудтрест»). Цей трест було створено 1 березня 1946 р. спільним рішенням обкому КП(б)У та виконкому Сумської обласної ради депутатів трудящих, якому підприємство і підпорядковувалося через управління у справах сільського та колгоспного будівництва [2, арк. 5].

Про ще давніші наміри створити зазначену будівельну організацію на Сумщині говорить той факт, що її статут був розроблений ще на рік раніше [1, арк. 1–2], а рішення про створення спиралося на постанову РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 27 квітня 1945 р. Проте тоді в області просто не було ресурсів для реалізації планів масштабної відбудовчої діяльності [5, арк. 2].

Облсільбудтрест повинен був мати 5 міжрайонних будівельних ділянок: Конотопську, Роменську, Сумську, Тростянецьку і Шосткинську. Однак Роменська ділянка не була створена, а Тростянецька проіснувала всього 3 місяці й через неефективну роботу була ліквідована як недоцільна [2, арк. 5]. Відтак будівельні роботи тресту виконувалися лише трьома ділянками: Сумською – у південній частині області, Конотопською – у центральній і Шосткинською – у північній.

Передбачалося, що основним завданням зазначеного тресту буде відбудова соціальної інфраструктури в сільській місцевості.

Головним чином у списках запланованих об'єктів містилися кілька десятків шкіл та лікарень по всій Сумській області.

Проте розпочав свою роботу Облсільбудтрест доволі специфічно. Так, за 1946 р. Сумська і Конотопська міжрайонні ділянки виконали лише по 5 % робіт, визначених річним планом. Шосткинська ж ділянка взагалі не приступила до робіт по жодному із запланованих об'єктів [2, арк. 5зв–6].

І водночас це не означає, що трест зовсім залишався бездіяльним. Насправді, ним було здійснене капітальне будівництво і ремонт цілої низки громадських і господарських споруд. Але абсолютна більшість їх не була передбачена затвердженими планами і титульними списками.

Наприклад, за планом 1946 р. Сумська міжрайонна будділянка розпочала відбудову лише 2 шкіл (у селах Липова Долина і Велика Чернеччина) і однієї лікарні (у с. Краснопіллі). Та й ці об'єкти буде завершено тільки наступного 1947 р.

Водночас паралельно позапланово робітниками ділянки будувалися житлові будинки у центрі Сум, гідроелектростанція в с. Синівці, а лише в с. Глинську повним ходом споруджувалися школа, пекарня, будівля військкомату, база райспоживспілки, а також велися відновлювально-ремонтні роботи в місцевих лікарні, дитбудинку, дитячому садочку, кінотеатрі, поштовому відділенні, приміщеннях райкому партії та райфінвідділу [2, арк. 95–96].

Аналогічно Конотопська міжрайонна ділянка, розпочавши відбудову лише одного із запланованих об'єктів (школи у с. Бочечки Конотопського р-ну), всі сили кинула на виконання сторонніх замовлень у м. Конотопі, селах Конотопського району, с. Бурині та м. Путивлі, серед яких були не лише будівлі освітніх закладів, а і магазини сільпо, тваринницька ферма, овоче- і холодильне сховища [2, арк. 10].

Загалом трест за 1946 р. виконав робіт на 386,4 тис. руб., з яких по запланованим об'єктам – лише на 51,2 тис. руб., тобто на шестеро меншу суму, ніж по позаплановим [2, арк. 10].

У чому ж полягала причина таких показників, що демонструють порушення черговості та нерівномірність процесу відбудови?

У своїх звітах управляючий трестом Селенінов і начальники міжрайонних будівельних ділянок пояснювали це безвідповідальним ставленням багатьох керівників на місцях, які не могли вчасно

забезпечити будматеріалами, інструментами і технічною документацією, відмовлялися допомогти транспортом, робочою силою та продуктами харчування.

І навпаки, траплялися ініціативні позапланові замовники, які могли спритно «вибити» наряди і дістати на складах все необхідне, а також організувати всебічну допомогу та вирішення проблем будівельників. Тому певний час виходило так, що трест брався в першу чергу не за об'єкти, визначені планом, а за ті, де отримувалася сприяння і стимулювання. Крім того, позапланові роботи завжди велися за договорами підряду, що оплачувалися за відчутно вищими тарифами, і це додатково заохочувало працівників тресту.

Проте такі пояснення і мотиви не задовольняли обласне управління у справах сільського та колгоспного будівництва, яке в лютому 1947 р. визнало діяльність тресту незадовільною. Вину за неналежну організацію господарської та фінансової діяльності було покладено на начальників будівельних ділянок. При чому двох з них було показово звільнено [2, арк. 8зв, 12зв]. Це мало стати наукою для відповідальних осіб організації, застерігши їх від необачного ігнорування спущених планів під час гонитви за легкими і вигідними підрядами.

Наприкінці 1940-х років структура Облсільбудтресту дещо змінилася. Було ліквідовано Шосткинську міжрайонну будівельну ділянку, водночас утворено Зноб-Новгородську та Білопільську [4, арк. 32]. По мірі виконання планів відбудови локалізація будівельних ділянок і далі змінювалася. З початку 1950-х років у складі тресту їх залишалося три – Сумська, Білопільська і Середино-Будська [6, арк. 209].

При чому за нового керівника Облсільбудтресту В. Майського організація значно нарощувала обсяги підрядних робіт. Якщо в 1950 р. їх було виконано на 2,7 млн руб., то за 1952 р. цей показник склав 4,6 млн руб. [5, арк. 2]. Серед підрядів було і чимало виробничих об'єктів: хліб-, масло-, засолзаводи, овочесушарні, інкубаторні станції, споруди автотранспортних підприємств тощо.

І тут не обійшлося без скандалу. Уповноважений Сільгоспбанку за підсумками перевірки фінансової діяльності Середино-Будської будівельної ділянки наголошував на тому, що роботи по об'єктам за затвердженим планом 1952 р. виконані лише на

65,9 %, а приблизно третина усіх робіт, проведених ділянкою, здійснювалися за договорами сторонніх підрядів. Наводився висновок: «Невиконання плану виключно за рахунок розпорощення матеріалів і робочої сили на кількох позапланових об'єктах, тобто виключно з вини будділянки» [6, арк. 293]. До того ж було виявлено махінації з фондом зарплати, закриття нарядів за завищеними тарифами, завищення відстані в шляхових листах при розрахунках транспортних видатків.

Можливо, дратуючим фактором, що привернув увагу до порушень в організації, було значне відставання в спорудженні будівлі Середино-Будського райкому компартії, затвердженому планом 1952 р. Зі свого боку начальник ділянки виправдовувався, що роботи по цьому об'єкту загальмувалися не внаслідок виконання сторонніх підрядів, а через несвоєчасне надання технічної документації на приміщення райпарткому і затвердження кошторису робіт із запізненням [5, арк. 13].

Досліджуваний трест, спеціалізований на відбудові сільської інфраструктури, часто вів будівельні роботи і в містах. Часом це були заплановані об'єкти, у спорудженні яких був зацікавлений Сумський облвиконком чи Міністерство сільського господарства УРСР. Частково це були підрядні замовлення.

Загалом мусимо констатувати, що повоєнне відновлення сільської інфраструктури в Сумській області велося з відставанням від планів і затягувалося на роки. Дійшло до того, що навіть в обласній пресі, яка для влади слугувала інструментом пропагандистського супроводу відбудовчого процесу, почали з'являтися матеріали про катастрофічне невиконання термінів відновлення об'єктів. До прикладу, одна з публікацій розповідала про вкрай мляве будівництво школи у с. Дубов'язівці, роботи над якою затягнулися на понад 4 роки [7, с. 3].

Проте ясна річ, що критиці піддавали лише місцевих керівників і безпосередніх виконавців робіт. Справжні проблеми будівельників і причини відставань від запланованих графіків замовчувалися, хоча звіти і листування посадовців того часу рясніють різноманітними наріканнями, претензіями і виправданнями, що інформують про справжню картину досліджуваних подій.

Перш за все, плани, що «спускалися» згори, дуже часто не враховували особливості місцевої обстановки, реальний стан речей на периферії, потреби виробництва та населення, а також самі можливості будівельних організацій.

До того ж необхідно згадати про недостатнє фінансування відновлюваних робіт. І йдеться не лише про обмежену кількість коштів, відведених на будівництво інфраструктури, але й надання їх із запізненням і не в повному обсязі.

Чинником, що катастрофічно гальмував відбудовчий процес, стала проблема з кадрами. І справа була не зовсім у відсутності працівників. Хоча жахливі демографічні втрати у війні і давалися взнаки, але завдяки мобілізації молоді через систему державних трудових резервів відбувався постійний притік робочих рук у будівельну галузь. Проте ці нашвидкуруч підготовлені робітники насправді сильно програвали у кваліфікації попередньому, довоєнному, поколінню своїх колег.

Викликає певні питання і вищезгадана ситуація з першочерговою виконання сторонніх позапланових підрядів, адже в умовах діючого принципу єдиноначальства керівники будівельних організацій мали змогу визначати пріоритетність об'єктів і порядок виконання робіт у залежності від персональної стимуляції та заохочення з боку замовників. Тому суб'єктивні чинники з ознаками корупції, що накладали відбиток на процес відбудови інфраструктури, цілком вірогідно мали місце.

Для повноцінної масштабної відбудови і подальшої розбудови необхідні були величезні обсяги будматеріалів. Їх дефіцит неминуче гальмував усі відновлювальні роботи. В умовах гострої нестачі матеріалів, було зроблено ставку на виробництво їх на місцях з наявної сировини. Це розосередження виробництва дозволяло здешевити продукцію за допомогою зменшення логістично-транспортних витрат і за рахунок використання доступних дешевих замінників на місцях (наприклад, відходів виробництва, шлаків).

Маючи потребу в деревині, цеглі, покрівлі, вапні тощо, Облсільбудтрест наприкінці 1940-х років розпочав створення цілої мережі підприємств з виробництва будівельних матеріалів. Зокрема, титульний список капіталовкладень об'єднання містив газифіковані цегельно-черепичні заводи у Сумах та селах Буринь і Зноб-Новгородське; цегельний завод у Білопіллі, черепичні – у селах Вири (Улянівський р-н) і Макове (Шосткинський р-н), цвяхові – в Конотопі та с. Краснопіллі, шлакобетонний завод в Конотопі, вапняний – у с. Пирогівці (Шосткинський р-н), лісопилки в селах Зноб-Новгородське, Нижня Сироватка (Сумський р-н) і Неплюєве

(Ямпольський р-н), столярно-слюсарні майстерні в Білопільлі та с. Зноб-Новгородському [З, арк. 14–15].

Згадані виробництва створювалися із значними відставаннями і коригуваннями. Загалом потреби сільської місцевості Сумщини в основних будматеріалах були задоволені лише на початку 1950-х років. Цьому також сприяло поширення мережі невеликих місцевих (колгоспних, міжколгоспних) цегельних і черепичних заводів та лісопилок.

Отже, діяльність Сумського обласного тресту сільського будівництва позначалася відставанням темпів, невиконанням планів, порушенням черговості та нерівномірністю проведення робіт в районах області. Головною причиною цих явищ стала неефективність системи організації процесу як на рівні держави, так і регіону, проявами якої стали недостатнє фінансування, дефіцит кваліфікованих кадрів, нестача будівельних матеріалів і логістично-транспортні проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Держархів Сумської області (ДАСО). Ф. Р-3788. Оп. 1. Спр. 1. 5 арк.
2. ДАСО. Ф. Р-3788. Оп. 1. Спр. 4. 155 арк.
3. ДАСО. Ф. Р-3788. Оп. 1. Спр. 10. 36 арк.
4. ДАСО. Ф. Р-3788. Оп. 1. Спр. 17. 508 арк.
5. ДАСО. Ф. Р-3788. Оп. 1. Спр. 35. 277 арк.
6. ДАСО. Ф. Р-3788. Оп. 1. Спр. 40. 668 арк.
7. Худенко Б. Зволікають відбудову школи. *Більшовицька зброя*. 1951, 22 червня. С. 3.

Тарабан Юрій Валентинович

*старший викладач кафедри історії України,
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка,
доктор філософії у галузі освіти/педагогіки*

МЕТОДИ МОТИВАЦІЇ УЧНІВ ЗАКЛАДІВ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ НА ТЕРЕНАХ СУМЩИНИ ХІХ СТ.

Заклади духовної освіти є одним із найменш досліджених об'єктів історії Північно-Східної України та Слобожанщини. Актуальність наукових розвідок, що стосуються різних аспектів діяльності таких закладів, зумовлена потребою у комплексному дослідженні освітнього простору регіону, визначенні його особливостей.

Більшість населення земель Північно-Східної України, що нині входять до Сумщини, у ХІХ ст. сповідувала православне християнство, тому зосередимо увагу на закладах духовної освіти, що діяли на канонічній території Слобідсько-Української (з 1836 р. – Харківської) єпархії Руської Православної Церкви: Охтирське духовне училище та Сумське духовне училище (діяльність якого розпочалася після переміщення закладу з Охтирки до Сум у 1888 р.).

Першим закладом духовної освіти на теренах сучасної Сумщини стало духовне училище, яке було відкрите в Охтирці 30 серпня 1819 року. З благословення єпископа Слобідсько-Українського і Харківського Павла (Саббатовського) училище розпочало свою діяльність з підготовки майбутніх церковно- та священнослужителів. Таке рішення було визначене необхідністю виконання вимог Духовного регламенту, укладеного у 1721 р. [2], що передбачав створення умов для навчання дітей духовенства. Клір Охтирського, Сумського, Лебединського і Богодухівського повітів Харківської губернії був зобов'язаний віддавати своїх синів після досягнення 7-літнього віку на навчання до Охтирки.

Внаслідок низки подій було прийнято рішення перенести духовне училище з Охтирки до Сум [1], де було збудовано і освячено навчальний корпус із домовим храмом на честь Охтирської ікони Божої Матері [8]. Будівлі освятили архієпископ Харківський і Охтирський Амвросій і Сумський вікарний єпископ Петро (Лосєв) 20 вересня 1888 року.

Мета дослідження – виявлення та характеристика методів заохочення та покарання, які застосовувалися у закладах духовної освіти на території нинішньої Сумщини.

Зважаючи на обмеженість джерельної бази дослідження (що зумовлено знищенням значної кількості документів протягом десятиліть радянського атеїзму), на особливу увагу заслуговують такі архівні джерела, як «Харківські єпархіальні відомості» за 1867–1873 роки видання (крім 1870, з 1878 роком додатково), «Відомості та замітки по Харківській єпархії», «Харьковский календарь» за 1878, 1883, 1887 роки, «Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к Харьковскому календарю 1893 года». Окремі аспекти досліджуваної теми містяться в мемуарах колишнього архієпископа Харківського й Охтирського Савви (Тихомирова) «Хроника моей жизни» (1904 р.) та

біографічних нарисах про архієпископа Амвросія (Ключарьова) (1902 р.). Аналіз джерел дозволяє схарактеризувати особливості мотивації учнів у Охтирському та Сумському духовних училищах, мірах заохочення та покарання, що практикувалися у той час.

Загальне відношення до обов'язку навчання дітей духовенство сприймало як тяжку повинність. Про це свідчить вказівка «імати у школу неволею», внаслідок чого деяких учнів доправляли до училищ у кайданах. Священник мав сплатити штраф, якщо його син не виконував вимогу архієрея про навчання. Архівні матеріали щодо відкриття Охтирського духовного училища містять вимоги духовенству неодмінно відправляти своїх синів на навчання до духовного училища. Сумське духовне училище меншою мірою стикалося зі спротивом, оскільки на момент його відкриття серед духовенства дещо змінилося загальне ставлення до освіти. Така упередженість створювала узагальнене негативне сприйняття духовного училища і визначених у ньому правил і укладу. Частково зазначена проблема вирішувалася через уведення підготовчого класу, навчання у якому носило адаптивний характер.

Навчальний процес в духовному училищі у першу чергу відповідав задачам формування особистих якостей, необхідних для несення церковного служіння, менталітету й характеру закритої верстви духовенства. Заняття загальноосвітнього характеру були підпорядковані специфіці церковного життя і служіння. Статути духовних училищ 1884 р. [9] передбачали вивчення Священної історії Старого та Нового Заповітів, православного катехізису, церковно-богослужбового уставу, російської, церковно-слов'янської, грецької мови, латині, географії, арифметики, чистописання, церковного співу. Навчання формувало загальноосвітню основу, яка дозволяла випускнику духовного училища вступити до духовної семінарії (для Сум і Охтирки це була Харківська духовна семінарія), успішне закінчення якої було необхідне для кандидата у священний сан або іншого члену кліру.

Успіх у навчанні значною мірою залежав від методики викладання. Про методичні особливості викладання в духовному училищі свідчить розпорядження «Касательно методы преподавания уроков в духовных Семинария и Училищах» [11]. Зокрема, розповсюджена у ті часи практика зазубрювання малозрозумілих текстів піддається критиці, вказується на необхідність

точного формулювання догматів віри, наукових формул, цитування Святого Письма. Зазначені методичні підходи повинні були сприяти кращому засвоєнню навчального матеріалу.

Успішність навчання відображали оцінки, які отримували учні на уроках, про що свідчили розрядні списки (див., наприклад, по Сумському духовному училищу) [5]. Учні, що мали високий рівень успішності, заохочувалися цінними подарунками (зазвичай це була книга), про їх успіхи сповіщали батьків, вручали грамоти.

Однак заохочення учнів до навчання більшою мірою полягав у покаранні порушників навчальної дисципліни чи правил поведінки. Основна увага приділялася учням, що з тих чи інших причин не виконували навчальної програми. Тих, хто мали незадовільні оцінки, могли залишити на повторний рік навчання або ж виключити з числа учнів (що вкрай негативно позначалося на кар'єрній перспективі такого учня й відобразалося на характеристиці батька-священника з боку єпархіального керівництва). Можна припустити, що приналежність до корпоративного замкнутого середовища духовенства мотивувало не стільки процес, скільки результат навчання, що мав забезпечити подаліше успішне формування духовної кар'єри учня.

У порівнянні із здобуттям знань виховання було більш вагомою складовою навчання і було спрямоване на формування духовно-моральних якостей, необхідних для перспективи перебування у церковному клірі. Загальний уклад життя учнів відповідав вимогам церковного уставу: учні проживали у спільному приміщенні, засвоюючи навички християнського облаштування побуту. Вони разом молилися, дотримувалися обмежень у їжі у пости, брали участь у богослужіннях у якості читців та співців хору [12, с. 395–401]. Духовні особи, яким було доручено слідкувати за дотриманням визначених правил побуту і проживання, заохочували учнів до ініціативи у справах духовного характеру [12, с. 395]. Педагогам, більшість з яких була у священному сані, рекомендовано надавати особистий приклад своїм учням у поведінці, манерах, благочесті. Серед методів педагогічного впливу зазначено доброзичливість, переконання, справедливість, безпристрасність, суворість, що поєднується із розумною поблажливістю.

Оскільки діти у переважній більшості походили із сімей духовенства, то зазвичай мали попередній досвід такого укладу

життя і вміли читати і співати під час богослужінь. Так, єпископ Савва, відвідавши Охтирку в 1875 році на свято Трійці, позитивно відзначив церковний спів у виконанні учнів училища під час богослужіння у Покровському соборі [6, с. 138].

Однак уявлення про вихованців духовних училищ як зібрання зразкових учнів буде хибним, оскільки річні звіти та документи ревізій містять відомості про порушення дисципліни та інші проступки. Зауважимо, що мова йде про епізоди, які були визнані порушеннями у контексті другої половини XIX ст. та за які було передбачене покарання. Так, у рапорті ревізора С.І. Миропольського зазначається 129 випадків порушення дисципліни учнями Охтирського духовного училища протягом чотирьох років [6, с. 539–540]. Дані по інших духовних училищах аналогічні, що свідчить про типовість згаданих порушень.

Звернімо увагу на способи педагогічного впливу на учнів духовних училищ, що скоїли те чи інше порушення нормативних вимог. Зазначений аспект дозволяє дослідити зміст спеціальної інструкції (затверджена єпархіальним керівництвом 11 жовтня 1868 року) [12, с. 396–398] щодо виправлення вихованців, що припускаються порушень. Аналіз зазначеної інструкції свідчить, що міри впливу поділялися на «увещевательные» і «взыскательные». До зазначеного переліку входили: батьківська настанова, «вразумління» і догана наодинці; догана у присутності товаришів; зниження місця у загальних розрядних списках за моральні недоліки; стояння біля порогу їдальні та позбавлення «стола» або однієї страви під час обіду та вечері; позбавлення права участі у загальних учнівських іграх; позбавлення права на відпустку на Різдво Христове та Великдень; сувора догана у присутності правління училища із занесенням до протоколу (у залежності від ступеню провини); залучення батьків та родичів до сприяння вихованню.

Аналіз зазначених мір дисциплінарних покарань, передбачених інструкцією 1868 року, дозволяють зробити такі висновки:

- ❖ Учні духовних училищ у переважній більшості випадків припускалися порушень, що були зумовлені правилами та розпорядком закладу освіти, не носили протиправного характеру.
- ❖ Міри впливу на учнів з метою виправлення їхньої поведінки поєднували педагогічні та духовні методи, що було особ-

ливістю закладів духовної освіти. Участь духовних осіб у процесі виховання мав вагомий наслідок.

- ❖ Серед мір впливу на учнів, що порушили дисципліну та правила духовного училища, є особливі покарання, які не зустрічаються у світських закладах освіти (наприклад, обмеження страв під час обіду та вечері або позбавлення їжі взагалі). Ми можемо припустити, що така міра могла бути введена по аналогії накладання церковної єпитимії у вигляді посту. Поширеність зазначених обмежень їжі як міри покарання потребує додаткових досліджень.

Досліджені посилання на нормативну базу навчального процесу в духовних училищах дозволяють узагальнити отримані результати та припустити, що в інших духовних училищах мотивація учнів здійснювалася так само. Зокрема, річні звіти та матеріали ревізій свідчать про універсальність застосування описаних методів заохочення та покарань учнів духовних училищ.

Узагальнюючи досліджені матеріали, є підстави зробити такі висновки:

- 1) Методи мотивації учнів духовних училищ були спрямовані на заохочення до успіхів у навчання та набутті особистих якостей церковного способу життя, необхідного для перебування у клірі православної церкви, а також на подолання проявів поведінки, що суперечили правилам і нормам духовних закладів освіти.
- 2) Заохочення учнів духовних училищ були спрямовані на підвищення їх статусу в середовищі духовенства та церковної спільноти.
- 3) Покарання учнів духовних училищ мали на меті сприяти підвищенню успішності навчання та зміцненню загальної дисципліни. При цьому міри покарань передбачали поєднання практики подібних дій у світських закладах освіти із практикою духовної опіки і мір духовно-морального впливу.
- 4) Ступінь суворості покарань, що практикувалися по відношенню до учнів духовних училищ, можна оцінити у порівнянні з аналогічними методами, що практикувалися у закладах освіти того часу. Так, варто взяти до уваги, що заборона застосування тілесних покарань для учнів шкіл з'явилася у 1864 році відповідним указом імператора. У порівнянні з такими мірами виховання описані практики можна вважати більш гуманними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

2. Буткевич Т. И. Высокопреосвященный Амвросий, архиепископ Харьковский. Биографический очерк. Харьков: Тип. Губ. правл., 1902. 349 с.
3. Матях В. М. Духовний регламент 1721 [Архівовано 8 березня 2016 у Wayback Machine]. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г-Д. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dukhovny_reglament_1721.
4. Кудінов Д., Тарабан Ю. Короткий нарис історії Сумського духовного училища (1888–1919 рр.). *Консенсус*. 2023. № 1. С. 43–63.
5. Протоиерей В. В. Никольский (некролог). *Известия и заметки по Харьковской епархии*. 1908. № 1. С. 135.
6. Разрядный список воспитанников Сумского духовного училища, составленный Правлением училища после испытаний, бывших за 1890/91 учебный год, и утвержденный Его Высокопреосвященством 20 июня 1891 г. *Листок для Харьковской епархии*. 1891. № 13. С. 341–344.
7. Савва (Тихомиров). Хроника моей жизни: Автобиографические записки высокопреосвященного Саввы, архиепископа Тверского и Кашинского. Т. 1–9. Сергиев Посад: 2-я тип. А. И. Снегиревой, 1898–1911. Т. 8: (1886–1890 гг.). 1909. 842 с.
8. Тарабан Ю. Відновлення та діяльність закладу духовної освіти Сумщини у новітній період (1997–2015). *Консенсус*. 2023. № 2. С. 135–147.
9. Тарабан Ю. В., Кудінов Д. В. Заснування Сумського духовного училища: причини, обставини, причетні особи. *Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (1 грудня 2022 р., Суми)*. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023. С. 68–73.
10. Уставы православных духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 22 августа 1884 года, с относящимися к ним постановлениями святейшего Синода. СПб.: Синод. тип., 1888. С. 147.
11. Филарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3-х томах. Том 1. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2005. 332 с.
12. Харьковские епархиальные ведомости. 1868. № 4. С. 205.
13. Харьковские епархиальные ведомости. 1872. № 10. С. 395–401.

Скусинець Анна Вікторівна

здобувач освіти II (магістерського) рівня, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Науковий керівник – Кудінов Дмитро Валерійович, професор кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, доктор історичних наук, професор

ГРОМАДСЬКИЙ АНТИТУБЕРКУЛЬОЗНИЙ РУХ У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (НА ПРИКЛАДІ СУМСЬКОГО, ОХТИРСЬКОГО ТА ЛЕБЕДИНСЬКОГО ПОВІТІВ) НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Мета статті – з'ясувати особливості зародження та розвитку громадського антитуберкульозного руху в північних повітах Харківської губернії на початку ХХ століття. У рамках цього дослідження передбачається проаналізувати причини поширення туберкульозу в регіоні, організацію боротьби з цією хворобою на громадському рівні, а також оцінити роль місцевих громадських ініціатив у протидії епідемії та їхній вплив на стан охорони здоров'я в тогочасному суспільстві.

Туберкульоз – одна з найбільш відомих хвороб, яка забрала тисячі життів. Набуваючи розмаху епідемії, ця пошесть не могла лишитися поза увагою цивілізованого суспільства. Саме тому на початку ХХ століття формувався волонтерський рух, спрямований на допомогу хворим на сухоти. Якщо більшість епідемій спалахували і зникали, то туберкульоз поширювався постійно, охоплюючи все більшу кількість хворих. Зокрема, наприкінці ХІХ ст. на території Російської імперії було зафіксовано 289874 «туберкульозників», а в 1907 році ця цифра зросла до 545070 осіб. При цьому Харківська губернія мала один із найвищих рівнів захворюваності [5].

Основними причинами спалаху туберкульозу була низка соціальних проблем: низький рівень життя переважної частини населення, недостатнє медичне забезпечення, відсутність санітарної освіти та профілактичних заходів. Складна епідемічна ситуація на українських землях була ускладнена революційними подіями 1905–1907 років та наростаючим рівнем соціальної напруги перед Першою світовою війною (відомо, що епідемії прямо залежать від соціально-економічного становища в якому перебуває держава, тому туберкульоз не був винятком).

На початку ХХ ст. Російська імперія приєдналася до Міжнародної ліги боротьби з туберкульозом, а в 1909 році, після затвердження статуту організації, по всій території імперії почали активно виникати відділи Ліги. Основна їхня увага приділялася благодійним товариствам, які займалися протиепідемічними заходами, як-от створення санаторіїв та амбулаторій, а також просвітницькій роботі з населенням. Остання була вкрай необхідною через те, що високий відсоток людей належав до категорії малоосвічених осіб, котрі мало або майже нічого не знали нічого про хворобу, тоді як профілактика туберкульозу, ізоляція хворих, правильне і своєчасне лікування мали б урятувати багато життів від сухот [5].

Проблема земської медицини полягала у нестачі лікарів і недостатній кількості амбулаторій, через що медичні працівники часто були змушені їздити по селах, що зменшувало ефективність системи охорони здоров'я. Навіть на початку ХХ ст., попри системну роботу земств щодо розвитку мережі медичних закладів, ситуація з поширення інфекційних хвороб залишала бажати кращого. У Сумському повіті в 1912 р., попри вжиті заходи (у 1910–1912 роках в лікарнях Сум, Охтирки та Лебедина з'явилися рентгенівські апарати, що покращило ситуацію з діагностикою захворювань), нараховувалося 1923 хворих на сухоти, в Охтирському повіті було зареєстровано 1286, а в Лебединському – 2166 подібних осіб [6, с. 59]. Дані статистики підтверджують думку історика медицини Сумщини Івана Чорноброва стосовно того, що боротьба з епідеміями насправді була номінальною, оскільки губернські земства допомагали повітовим лише у випадку великих спалахів. Безпорадними перед обличчям пошесті залишалися й комітети громадського здоров'я, оскільки їхня діяльність обмежувалася переважно складанням протоколів засідань. Земства намагалися організувати лекції та бесіди з профілактики, але їхня ефективність була низькою через цензуру з боку влади та дозвіл на проведення таких заходів лише від довірених осіб губернатора [6, с. 40–49].

Відповіддю на це стала адекватна реакція медичних працівників, котрі з огляду на високий рівень епідемії наполягали на створенні необхідних санітарних установ. У 1901 році в Сумах була заснована лабораторія для здійснення санітарно-гігієнічних і бактеріологічних досліджень. Лебедин і Охтирка подібні лабо-

раторії відкрили в 1912 і 1914 роках відповідно [3, с. 6–7, 72; 4, с. 340–342].

Туберкульоз був особливо небезпечним через можливість спадкової передачі хвороби, тоді як у той час профілактичних заходів фактично не вживалося. Зростання кількості хворих викликало необхідність створення санаторіїв, які могли б лікувати та запобігати поширенню хвороби. В Охтирському повіті у 1910 році було визнано придатним для санаторію столітній сосновий ліс біля міста, де передбачалося лікування до 500 хворих одночасно [1, с. 3–4].

Сільські жителі страждали від туберкульозу через відсутність доступу до медичної допомоги, погані умови життя, низьку гігієну та голод. Лише освічені люди, яких у селах було небагато, знали про хворобу. Лікарі часто зверталися до земств із проханням про медичне забезпечення і піклування для тих, хто не міг цього собі дозволити. Безкоштовна медична допомога, запроваджена на початку ХХ століття, збільшувала шанси хворих на одужання.

Відомим осередком поширення туберкульозу на Харківщині були цукрові заводи – місця, в яких в поганих санітарних умовах, важко, з порушенням здорових норм праці, скупчено герувало багато людей. Лікарі вимагали права медичного контролю за умовами праці, але часто отримували відмову власників підприємств. Ескулапи також зверталися до заводів із проханням створити ізольовані приміщення для недужих, що могло б значно зменшити поширення хвороби. Відтак у Охтирському повіті були організовані медичні заклади, де отримували лікування хворі на сухоти, створено палати, де хірурги могли проводити операції на легенях, відбувалися заходи по ізоляції тифозно інфікованих від тих хто мав діагноз «туберкульоз». Лікарі агітували керівництво цукрових заводів долучитися до організації санаторіїв, де б їхні працівники могли отримати належну допомогу і швидше повернутися на робочі місця [2, с. 6–7].

Отже, туберкульоз – це одна з найбільш складних соціальних хвороб, що не оминула терени Харківської губернії й яка мала один з найвищих показників захворюваності. Серед причин поширення сухот варто виділити низький рівень життя населення, складне соціально-політичне становище, низький рівень освіти та санітарної культури населення.

Громадськість усвідомлювала необхідність вчасного лікування і попередження хвороби, через що пропонувала наступні заходи щодо боротьби з туберкульозом: звернення громадян до органів місцевого самоврядування – земств, організація відділів Ліги боротьби з туберкульозом, яка займалася проти-епідемічними заходами, просвітницька робота з населенням, ініціативи лікарів по створення санаторіїв і амбулаторій для ефективного лікування хворих.

Зважаючи на великий відсоток захворюваності заходи, які стосувалися лікування або профілактики, були у прямому сенсі життєво необхідними, а поширення знань про сухоти серед населення дозволило б уникнути більшому поширенню епідемії і сформувало відповідальне ставлення до власного здоров'я.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Доклади Ахтырскому 46-му очередному уездному земскому собранию по техническому отделу. Ахтырка: Типография И. Е. Певзнера, 1910. 231 с.
2. Доклады Ахтырскому чрезвычайному уездному земскому собранию по распорядительному отделу. Ахтырка: Типография И. Е. Певзнера, 1913. 127 с.
3. Доклады и отчеты санитарного врача Ахтырской уездной управы. Ахтырка. Типография В. Д. Траскина, 1915. 575 с.
4. Журналы Лебединского очередного уездного земского собрания 10-13 октября 1909 года. Лебедин: б. и., 1910. 342 с.
5. Приходько А. М. Історичні аспекти боротьби з туберкульозом в Україні (початок ХХ ст.) URL: www.umj.com.ua/uk/publikatsia-12796-istorichni-aspekti-borotbi-z-tuberkulozom-v-ukraini-pochatok-xx-st (дата звернення: 24.10.2024).
6. Чернобров І. В. Люди милосердя. Суми: Корпункт, 2001. 308 с.

Семешин Едуард Володимирович

незалежний дослідник

СТАЛІНСЬКІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ СТУДЕНТІВ І ВИКЛАДАЧІВ СУМСЬКОГО ІСВ / ПЕДІНСТИТУТУ

Вивчення біографічних відомостей студентів і педагогів вищих навчальних закладів шляхом поєднання даних із архівних першоджерел, мемуарів і опублікованих досліджень відкриває широкі можливості для пошуку осіб, котрі зазнали політичних

переслідувань з боку радянської влади і були репресовані сталінським режимом.

Дослідження має на меті висвітлити історію сталінських репресій проти викладачів і студентів (випускників) Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (СДПУ) 1930-х років на матеріалах особових і архівно-кримінальних справ.

Історії СДПУ присвячені наукові праці І. Шищенко, В. Снагощенко, Л. Корж [42], О. Лук'яненко, В. Бугрія та ін. Із лютого 2018 р. до весни 2021 р. в державному архіві Сумської області (ДАСО) автором було опрацьовано майже 500 справ із фонду Р-2817, у тому числі 50 справ довоєнних років (Оп. 1) і більше сотні справ повоєнного періоду (Оп. 3), до 300 особових справ студентів (Оп. 2 і Оп. 4), здебільшого історичного факультету (Оп. 2, Спр. 1423–1602), й інші (Оп. 6). У чотирьох справах із цього ж фонду (Оп. 1, Спр. 229–232) містяться особові справи викладачів сумських педагогічних курсів (СПК), педагогічного технікуму (СПТ), інституту соціального виховання (СІСВ) і Сумського державного педагогічного інституту (СДПІ) за 1925–1935 рр., а в двох справах (Оп. 1, Спр. 268 і 270) – списки студентів і викладачів. Крім того, в 2019 р. автором було опрацьовано близько сотні особових справ (здебільшого студентів історичного факультету), котрі зберігаються в архіві СДПУ. Із вересня 2018 р. по вересень 2021 рр. – понад 200 архівно-кримінальних справ (здебільшого студентів і педагогів) і сотні справ з інших фондів ДАСО, в 2021 р. – довоєнний архів газет «Плуг і Молот» / «Більшовицька зброя», «За більшовицькі кадри» (стінна газета СДПІ) й інші періодичні видання (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського), а із кінця 2023 р. – особові справи педагогів 1920-х – початку 1930-х років, котрі зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів (ЦДАВО, Ф. 166), у тому числі, репресованих педагогів СПТ/СІСВ/СДПІ П. Абрамовича [68], Н. Онацького [82], К. Симоненка [85], Я. Мороза [79] та ін. Також було виявлено близько 50 спогадів педагогів і випускників навчального закладу і понад 200 наукових досліджень, котрі містять згадки про студентів і викладачів СПТ/СІСВ/СДПІ. На основі вивчених документів осінню 2021 р. створено базу даних студентів і педагогів Сумщини з кінця 1920-х до початку 1950-х років, яка істотно полегшила науково-пошукову роботу. Наразі вона нараховує понад 6 тис. прізвищ.

Початковий етап становлення навчального закладу достатньо детально висвітлений в монографії Л. Корж. За даними дослідниці, його історія почалася в 1924 р. із трирічних СПК, котрі були реорганізовані в СПТ, котрий розміщався у помешканні колишнього реального училища (школа № 4). При цьому споруда тривалий час не ремонтувалася (капітальний ремонт був проведений лише в 1929 р. [42, с. 15]. Згадана школа № 4 в 1919/20 н. р. була створена на базі Сумської приватної чоловічої гімназії Ізмаїлова, дослідженню якої присвячена стаття Д. Кудінова [46, с. 59]. Однак, згідно архівних матеріалів, СПТ розміщався за адресом – м. Суми, вул. Дзержинського, 50 [80, арк. 6], створений на його базі в 1930 р. СІСВ – вул. Радянська, 9 [53], а після реорганізації навчального закладу в СДПІ – на вул. Радянська, 11 [7]. Станом на січень 1931 р. школа № 4 розміщала за адресом вул. Радянська, 16 [54]. В списку будівель, розміщених під евакуаційний госпіталь в 1944 р., згадується будівля школи № 4 з адресом – вул. Радянська, 12 [14, арк. 20]. У дисертації О. І. Башкір зазначається, що постановою Колегії НКО від 21 травня 1932 р. «Про надання різним навчальним закладам та установам НКО імені М. О. Скрипника у зв'язку з його 60-річним ювілеєм» СІСВ надано ім'я М. О. Скрипника [4, с. 165].

Декілька викладачів чоловічої гімназії і школи № 4 в подальшому працювали в СПТ. Так, Микола Петрович Дейнеховського (1879–1942) деякий час працював викладачем співів при сумських вищих педкурсах і в СПТ. Його діяльність в певній мірі розкрита в дисертації І. Довжинець [37, с. 186, 187]. Ванда Костянтинівна Маржецька, 1890 р., с. Червона Яруга, Гайворонський повіт, полька. Освіта – Сумська жіноча гімназія 1909 р. і спеціальний екзамен при Харківському навчальному окрузі в 1912 р. Працювала в Сумському машинобудівному технікумі [28, арк. 321], а наказом № 222 по СДПІ від 11 грудня 1936 р. була призначена на посаду викладача німецької мови [24, арк. 179]. В процесі науково-пошукової роботи вдалося відшукати особову справу колишнього керівника гімназії Миколи Ілліча Ізмаїлова, котрий народився 1877 р., закінчив Сумську гімназію (1897) і філологічний факультет Київського університету (1903). В 1903-1910 рр. – навчатель (так записано в документі) сумської гімназії, в 1910–1917 рр. – голова сумської приватної гімназії, 1917–1919 рр. – навчатель там же. В 1919 – 1921 рр. працював в с. Сергіївці

Артемівської округи (нині Донецька обл.), в 1921–1925 рр. – педагог-адміністратор в навчально-адміністративній установі с. Сергіївка. Після цього працював в Артемівській окружній інспектури народної освіти [78, арк. 1–5].

Але найбільший інтерес представляє викладач історії Лев Васильович Лучинін (13.11.1877 р. н., уродженець м. Москва), син вчителя, закінчив Московську академію. Вчителював із 1904 р. [16, арк. 142]. До революції працював в Сумському реальному училищі і створеній на його базі Сумській приватній чоловічій гімназії [46, с. 53]. Згідно його анкети, під час денікінщини вчителював [16, арк. 142], однак в базі даних С. Волкова він згадується як учасник білого руху, котрий був взятий в полон і перебував на особливому обліку. Л. В. Лучинін продовжив працювати в радянській школі № 4, однак, як зазначає дослідник Д. Кудінов, до нього «висловлювалася недовіра з боку частини місцевих більшовиків» [46, с. 59]. Із 16 січня 1925 р. – лектор СПТ, і, одночасно – в агрономічній сумській школі і торгово-промисловій профшколі. Адреса – Суми, вул. Радянська, буд. № 56/58 [16, арк. 142]. В СПТ викладав історію класової боротьби, історію господарства та історія культури. Був звільнений із навчального закладу у зв'язку з переходом до військової школи м. Суми [16, арк. 146]. Про його подальшу долю нічого невідомо, однак можна припустити, що він міг зазнати політичних переслідувань як колишній білий.

Наприкінці травня 1930 р. в Харкові вийшла цілком таємна «Инструкция о постановке информационно-осведомительной работы окружных отделов ГПУ УССР», вперше опублікована в роботі Джефрі Бурдса [5, с. 169–206]. Як наслідок, різко посилюлася практика вербування інформаторів органами ДПУ, що супроводжувалася арештами колишніх учасників антирадянських армій, котрі перебували раніше на особливому обліку. Маючи на них компрометуючі матеріали, співробітники каральних органів намагалися змусити їх погодитися на співпрацю. При цьому особи, котрі під тиском ставали секретними співробітниками, але не виконували своєї роботи, розплачувалися своїм життям. Так, секретар СПТ Михайло Матвійович Тетерін, колишній учасник УНР, після повернення із Польщі в 1922 р. був взятий на особливий облік в київському ДПУ. В 1925 р., приїхавши в м. Суми, був взятий на особливий облік місцевого ДПУ і нібито добровільно погодився стати секретним співробітником каральних

органів, але натомість «систематически давал сведения, не имеющие никакого значения о разных мелочах, преимущественно в отношении членов партии», а також проводив антирадянську роботу в навчальному закладі. Намагався переконати студентів в необхідності організації української автокефальної церкви, пропонуючи їм відраховувати кошти для цього, а також запрошував їх відвідувати церкву. 22 січня 1930 р. він був заарештований, а вже 8 лютого того ж року трійкою ДПУ засуджений до розстрілу. В той час як Олексій Михайлович Шаблінський, котрий також проходив по цій справі із звинуваченням в антирадянській агітації, з-під арешту був звільнений [35, арк. 46]. 4 березня 1938 р. О. Шаблінський був знову заарештований як учасник антирадянської організації і засуджений до розстрілу [58, с. 247, 248].

Омелян Андрійович Ковальков (1880 р., с. Печеніги Харківської обл.), котрий із 1919 р. працював в школі № 4, а потім викладачем сумських педкурсів і СПТ [15, арк. 118–124], за словами Ю. П. Самброса був «щирим українцем», але після арешту став таємним інформатором ДПУ [60, с. 175]. В середині жовтня 1930 р. Юрій Пилипович Самброс (викладач СІСВ), Олександр Олексійович Бережний (колишній викладач СПТ [16, арк. 134, 135], на момент арешту вчитель механіко-технічної школи), Аркадій Йосипович Добровольський (Із 1 жовтня 1930 р. був призначений завідуючим вечірнім робітфаком при СІСВ, викладачем російської мови на там же і асистентом російської мови в СІСВ [16, арк. 51]), Григорій Феодосійович Моргун (колишній викладач СПТ, на момент арешту – працював в зоотехнікумі) Павло Генріхович Гліксман (викладач робітфаку при СІСВ) були заарештовані як учасники антирадянської організації [36]. За словами Ю. Самброса, «на допитах майже всім заарештованим учителям пропонувалося зізнатися в причетності до якоїсь організації, що на чолі її буцім то був учитель Соколовський. То був усім відомий у Сумах надто гладкий пікнік, з добродушним характером і невеликим розумом, не дурень випити, веселий анекдотист, а загалом – сіра посередність. Бувши заарештований, він щось таке на допиті вигідавав, зізнався у якихось крамольних чи то думках, чи намірах, що їх насправді або не було зовсім, або вони не були варті щербатої копійки» [60, с. 223]. Всі особи (окрім О. М. Соколовського) були в подальшому звільнені з-під арешту.

Юрій Пилипович Самброс, що народився 1894 р. в м. Тростянець, широко відома постать на Сумщині. У ЦДАВО знаходиться його особова справа [84], а в фонді ДАСО Р-2817 – анкета, трудова книжка, декілька заяв. Крім того, він «залишив спогади, долучені до архівно-кримінальної справи» [11, с. 333, 334], котрі були опубліковані в 1988 р. [60]. Перебуваючи студентом Харківського університету, 30 квітня 1916 р. був мобілізований на військову службу. В своїх мемуарах він пише, що в квітні 1916 р. височайшим указом була оголошена мобілізація студентів «спеціально для поповнення ними військових шкіл і шкіл прапорщиків. За 4 або 5 місяців це мусіло дати численні кадри молодшого офіцерства для фронту» [60, с. 49]. Ю. Самброс закінчив 5-місячні курси Київської 2-ї пішої військової школи. Після цього служив у 200 піхотному запасному полку в м. Серпухові, на посаді молодшого офіцера, потім перебував на Румунському фронті у 269-му піхотному полку на посаді молодшого офіцера й був на виборній посаді члена управління Артемівського комітету 4-ї армії [16, арк. 83]. Після демобілізації в лютому 1918 р. повернувся в м. Тростянець, де працював на педагогічній роботі. 26 серпня 1919 р. мобілізований до білої армії і, за його словами, був зарахований в першу роту 1-го офіцерського дроздовського полку. При цьому із мобілізованих лише одиниці були ідейними білими. В білій армії він пробув дев'ять тижнів, що стало причиною його подальших переслідувань на протязі життя [60, с. 102, 105]. Згідно його трудового списку, котрий вперше оприлюднив А. Баглай [45], Ю. Самброс із 21 вересня 1923 р. працював інструктором соцвиху в м. Суми, потім головою окружного методкому соцвиху і, за сумісництвом, з 2 грудня 1924 р. лектором при СПК / СПТ [18, арк. 138, 139]. В анкеті зазначається його місце проживання станом на 27 грудня 1924 р. – м. Суми, вул. Радянська, 29 [16, арк. 84].

Мемуари Ю. Самброта представляють інтерес в тому, що містять відомості про багатьох репресованих педагогів Сумщини. Наприклад, він згадує неодноразово про подружжя Ганни Павлівни і Олександра Івановича Попових. Зазнавши політичних переслідувань як колишній боротьбист, О. І. Попов під час німецької окупації Харкова став митрополитом Харківського автокефального собору, а в подальшому евакуювався з німцями [60, с. 106–108, 113].

У ЦДАВО зберігається особова справа Г. Попової [83], котра доповнюється біографічними матеріалами із сумського архіву (фонд Р-2817). Г. Попова була аспірантом Харківського ІНО і працювала асистентом в цьому ж навчальному закладі, але змушена була звільнитися у зв'язку із хворобою [67, арк. 17]. Із 1 вересня 1929 р. працювала викладачем педагогіки в СПТ, а потім із жовтня 1930 р. до 15 серпня 1932 р. була завідувачем кафедрою педагогіки СІСВ [27, арк. 51]. Вона звернулася до тодішнього директора СІСВ П. Гудзенко із проханням звільнити її з роботи у зв'язку з хворобою і виїздом для лікування в Крим [17, арк. 34]. Ю. Самброс повідомляє, що в роки німецької окупації Г. Попова перебувала під загрозою арешту як член партії, а після війни працювала директором Кримського інституту удосконалення вчителів, вийшла на пенсію, живучі в Криму [60, с. 110]. М. Вареник згадував, що Г. Попова «у 1940 р. удостоєна звання заслуженої вчительки РРФСР. В повоєнні роки знову працювала директором школи в Ялті. Обиралася членом міськкому партії та депутатом міськради. Померла в 1959 році. Її ім'ям названо одну з вулиць Ялти» [55, с. 53].

По даним дослідника Н. Подоляки, до складу редакційної колегії часопису «Наша освіта» входили відповідальний редактор П. Вовченко (директор СПТ), Г. Попова, загальний редактор І. Левченко (викладач СПТ і СІСВ) і секретар О. Теодорович [51, с. 450]. Як видно із трудової книжки, Ю. Самброс був редактором часопису із грудня 1924 р. [18, арк. 139 зв.]. У 1931 р. був репресований Олександр Михайлович Теодорович, котрий перебував під арештом 1 місяць. В 1938 р. він був повторно заарештований як учасник вигаданої каральними органами «повстанської організації» і засуджений до розстрілу [31, арк. 11, 11 зв.].

Ю. Самброс після звільнення із СІСВ в листопаді 1931 р. [16, арк. 42] виїхав в Харків, а потім в радянську Росію [60]. Також в РСФСР з метою уникнення політичних переслідувань виїхали згаданий П. Гліксман (15.12.1890–27.05.1968) – Ульяновський педінститут, Карл Андрійович Симоненко, котрий 30 жовтня 1934 р. був знятий як «класово-ворожий елемент» [17, арк. 137] (в 1934–1941 рр. – Астраханський педінститут [2, с. 40], під час війни перебував на фронті, в повоєнні роки – знову в Астраханському педінституті [10]), Євгеній Іванович Ігнат'єв (1904–1969), звільнений наказом по СДПІ від 1 листопада 1934 р. з політичних

мотивів[16, арк. 217], – Московський педінститут [62], Всеволод Дмитрович Тодоров (1891–1957), звільнений після скарги студентів (мав необережність, жартуючи, називати студентів «маринованими жуками»[56]) – працював в Московському інженерно-економічному інституті, Олександр Михайлович Файт (1904-?), звільнений із СДПІ 1 вересня 1934 р. у зв'язку з ліквідацією історичного факультету в даному навчальному закладі [15, арк. 15], із 14 вересня 1934 р. призначений завідувачем кафедрою історії Ніжинського педінституту [61, с. 259]. Проходив про справі вигаданої «контрреволюційної організації» в Ніжинському педінституті [64, с. 163], в 1938–1941 рр. працював в Казанському педінституті, під час війни перебував на фронті, а в повоєнні роки – викладач Ульяновського педінституту [65].

Згідно книги наказів по СІСВ і СДПІ було звільнено декілька викладачів, пов'язаних з білим рухом. Так, асистент математики СІСВ/СДПІ Олександр Костянтинович Кодах, 1894 р. н., котрий працював в навчальному закладі із 1 жовтня 1932 р. [19, арк. 62 зв.; 29, арк. 195, 196], звільнений із роботи з 1 липня 1934 р. (наказ № 104 від 23 липня 1934 р.) «як чуждий елемент, що в минулому перебував у білій армії, був членом кадетської партії і вів активну боротьбу» [21, арк. 14 зв.]. Наказом № 354 по СДПІ від 24 серпня 1933 р. було звільнено викладача української мови К. Вишневську «як бувшу дружину білогвардійського полковника і за просування буржуазно-націоналістичних поглядів у трактовку творчості Винниченка в програмі» [20, арк. 22, 22 зв.]. Згідно особової справи, Катерина Семенівна Вишневська народилася 1889 р. в м. Ковель (Волинська обл.), але потім сім'я перебралася в Фастів, а в подальшому – в Київ. Із 1925 р. вона працювала викладачем СПТ [73, арк. 3]. Один із її братів, Олександр (1905 р. н., уродженець м. Київ) виїхав в Донбас, на момент написання анкети працював директором вечірнього робітничого технікуму в м. Сталіно (Донецьк) [74, арк. 3, 4]. Ще один брат, Дмитро (1900 р. н., м. Київ), проживаючи в Києві (вул. Гончарна, буд. 10) 26 квітня 1943 р. був заарештований німецькими каральними органами як партієць [44].

Наказом № 45 по СДПІ від 6 березня 1934 р. за приховування соцпоходження був відрахований студент Кирило Васильович Артеменко, старший брат якого служив в білій армії [20, арк. 69 зв.]. В 1958 р. він давав свідчення в справі репресованого в

1937 р. вчителя школи № 6 О. Красикова [32, арк. 41]. Студентку економічного відділу СІСВ Лідію Опанасівну Остапенко, 1914 р. н., с. Баси Сумського району [29, арк. 107 зв., 108], було відраховано наказом № 64 від 15 квітня 1934 р. за укриття соцпоходження: «в анкеті показала: «із селян», а в дійсності – дочка офіцера, що його засуджено до розстрілу і замінено 10 рокам примусової праці та висиланням. Батько її був головою польових судів Білої Армії. Вищезазначене стверджується матеріалами від с/ради та колгоспників с. Баси» [20, арк. 82 зв., 83]. Завдяки дописам у газеті «Плуг і молот» вдалося простежити долю її батька. У лютому 1933 р. вийшла стаття колгоспників с. Баси, що в місцевому колгоспі розкрадається державне майно. В числі ініціаторів крадіжок було названо її батька Опанас Іванович Остапенко [9]. Виїзна сесія Харківського облсуду 19 березня того ж року слухала справу колишніх керівників Басівського колгоспу «Червоний незаможник» і, вважаючи центральною постаттю в цій справі колишнього офіцера Остапенка, засудила його до «найвищої міри соціального захисту» – розстрілу [38].

Цілком протилежним було ставлення до студентів, чиї батьки воювали за радянську владу. Так, Софії Федорівні Мироновій, 1907 р. н., уродженці с. Павлівка (Сумська обл.), студентці економічного відділу СІСВ [29, арк. 109 зв., 110], наказом № 39 від 22 лютого 1934 р. як «сестрі загиблого партизана, ударниці, чл. КПБУ, наймит, призначається персональна стипендія в розмірі 140 (сто сорок) крб.» [20, арк. 67, 68]. Також в СІСВ/СДПІ навчалася її сестра, Єлизавета, 1910 р. н. [29, арк. 35 зв., 36], котра стала членом партії і в повоєнні роки працювала директором школи в тодішньому Білопільському районі і в 1954 р. була нагороджена медаллю «За трудовое отличие» [30, арк. 13].

Слід зазначити, що частина педагогів-комуністів брала активну участь у викритті так званої «ворожої лектури». Показова історія Йосипа Максимовича Куриленко, уродженця с. Комарівка (Чернігівська обл.), член ВКП(б) з 1926 р., виключений із партії під час перевірки партійних документів. Закінчив Ніжинський інститут народної освіти, 1927–1930 р. [18, арк. 44], із 15 березня 1932 р. по 1 липня 1934 р. працював в СІСВ/СДПІ [29, арк. 195 зв., 196]. В архівних фондах міститься довідка, згідно якої лектор Й. Куриленко вів «активно боротьбу в розкритті буржуазно-націоналістичної контрпропаганди» [18, арк. 46]. Слід навести спогади, котрі

залишив про нього І. Кошелівець (випускник Ніжинському ІНО): «подекуди зі скупкої стипендії ми склалися на пляшку горілки і при тій нагоді вели явно контрреволюційні розмови. Вже й поготів на початку тридцятого, коли лютувала суцільна колективізація. Тоді ширилися чутки, явно перебільшені, ніби в лісах над Десною сходяться гурти «вільного козацтва» для збройного повстання. І найдотепніший з нас, Арсен Мищенко (називаю прізвіща, бо ледве чи вони ще живі, а якби й так – ніщо їм тепер не загрожує), при одній такій забаві жартома казав: «Як почую сигнал, зберу загін і рубатиму партійців, усіх підряд». З нас п'ятьох один, Йосип Куриленко, був віддано партійний і на слова Арсена теж відповів: «А я запишуся до ГПУ і буду ліквідувати таких, як ти». І ніхто з нас не боявся зради: почуття дружби було вище за партійні переконання» [43, с. 595]. Під час війни 1941–1945 рр. Й. Куриленко очолював парторганізацію роти в партизанському загоні «За Батьківщину!» (Чернігівська область) [47], в повоєнні роки працював в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР [40, с. 474].

При цьому осіб, котрі відмовлялися викривати «ворожих лекторів» часто обвинувачували у зв'язках із такими, що ставало приводом для виключення з партії, звільнення з роботи, а іноді й арештів. Так, Михайло Григорович Літінський в серпні 1933 р. отримав догану за те, що знав про дворянське походження К. Осмолівського (вони разом працювали в м. Златополі), але «не допоміг директору виявити це, а із-за особистої дружби висунув його на преміювання» [20, арк. 23, 23 зв.]. Як видно із художньо-документальної праці І. Гусейнова, Костянтин Калістратович Осмолівський походив із сім'ї управителя цукрового заводу [13, с. 598]. Згідно наказу № 132 по СДПІ від 12 жовтня 1935 р. М. Літінський був викликаний судовими органами в Харків по справі колишнього лектора інституту Василя Миколайовича Хало, а всього через два тижні, наказом від 25 жовтня, був звільнений через нездатність забезпечити роботу «на певній політичній висоті». Пізніше був поновлений на роботі [22, арк. 46, 50 зв., 51], але в 1936/37 навчальному році він вже не працював в навчальному закладі.

Вивчення архівних матеріалів показує, що серйозну роль під час масових репресій відігравала партійна організація. Деякі педагоги-комуністи (А. Є. Алмашина, М. В. Бутко, Д. Н. Малінкович, С. М. Гажієнко та ін.) приймали найактивнішу участь у

викритті так званих «ворогів народу». Це видно із протоколів партійних зібрань, публікацій в газеті «Більшовицька зброя» та їх свідчень в справах репресованих. В ЦДАВО знаходяться особові справи А. Алмашиної [70], її брата [69], М. Бутко [72], С. Гажієнко [75]. Автору вдалося встановити місцезнаходження особової справи Д. Малінковича (Ф. 3665, Оп. 4), але поки-що не вдалося із нею ознайомитися. Особові справи А. Алмашиної і Д. Малінковича зберігаються в архіві СДПУ. Наразі готується окреме дослідження, присвячене діяльності цих педагогів.

Частина студентів і викладачів, котрі працювали в СПТ/СІСВ/СДПІ були учасниками громадянської війни. Павло Романович Гуров 1 вересня 1930 р. був призначений на посаду в. о. доцента політекономії СІСВ [16, арк. 193; 77, арк. 10]. Згідно особової справи, він народився 1898 р., в 1917 р. в м. Сталіно вступив в червону гвардію, перебував на фронті, із 1919 р. – оперативний комісар в Волгубчека. В 1920–1921 рр. служив в 3-му стрілецькому полку (м. Самара), а в 1922 р. – на кавалерійських курсах (Орел), в 1923 р. – в карному розшуку, в 1924 р. – секретар партійного осередку друкарні (Київ), із 1927 р. – студент Комуністичного університету Артема, 1927–1928 рр. – член агітпропу в м. Кривий ріг. Із 16 вересня 1929 р. був звільнений із посади штатного викладача 2-ї групи соціально-економічних дисциплін Старобільського педтехнікуму, а із 1 жовтня того ж року призначений на аналогічну посаду в СПТ. Член КП(б)У з 3 травня 1919 р. [77, арк. 4, 5, 8, 11]. Викладач СПТ Лев Панасович Назаров писав в автобіографії, що після мобілізації до червоної армії в 1919 р. «організував загони червоноармійців по охороні цукроварень прифронтної смуги. Брав безпосередньо участь в боротьбі з Денікіним, Махно, Зеленим та інше в районі колишньої Чернігівської губернії». А після захоплення Сумщини більшовиками був відряджений на посаду начальника районної міліції [80, арк. 5, 8].

Проблема вивчення політичних репресій також полягає в тому, що багато педагогів СІСВ/СДПІ були репресовані в інших областях, працюючи в інших навчальних закладах. В дослідження краєзнавця Леоніда Когана частково була оприлюднена біографія Якова Миколайовича Мороза, але в його статті не розкривається доля педагога після 1928 р. [41]. В двох особових справах (ЦДАВО і ДАСО) міститься автобіографія Я. Мороза, згідно якої він народився 1899 р. в с. Білиця (Сумська обл.). Далі текст мовою

оригінальну: «Тяжке було моє дитинство. Нас було багато дітей у батька (12 чол.) і мізерного батькового заробітку не вистачало на досить чисельну батькову сім'ю. Матері і старшим моїм сестрам доводилося ходити на поденну й ми, малі діти, росли без ніякого догляду. Безробіття на Чернігівщині примушувало мого батька шукати заробітку в інших місцях. В 1907 р. мої батьки зовсім кинули Чернігівщину й переїхали на Полтавщину, де й оселилися в м. Ромодан. Вчитися я почав, коли мені було 10 років. Хоча й була поблизу залізнична школа, але вчитися мені довелося в селі за 3 версти від Ромодану, бо в залізничній школі всім неслужбовцям залізниці треба було платити 12 крб. на рік, яких батько, завчасно, платити не міг, бо мав погані достатки. Коли я скінчив сільську однокласну школу, то вступив до залізничної, бо батько став більше заробляти й міг платити за моє навчання. Потім вчився я в Лубенській учительській семінарії, яку скінчив у 1920 р. Закінчивши семінарію, я вступив до Полтавського педагогічного інституту, який потім, злившись з філологічним факультетом, перетворився на ІНО. Але коли факультет профосвіти при Полтавському ІНО було ліквідовано, то я перейшов до Київського ІНО, де мене зарахували на факультет профосвіти літературно-лінгвістичний цикл. Скінчив я К.ІНО добре в 1925 р. Вчившись в КІНО було занадто тяжко. Доводилося заробляти собі на життя різними засобами: пиляти дрова, завантажувати вагони на залізниці чи баржі на Дніпрі, чистити сніг і т. д. В 1924 р. при КІНО організовано було літературно-лінгвістичний семінар підвищеного типу за керівництвом Якубовського, Зерова й Филиповича. Мета семінару була підвищити знання тих, що скінчили вищі школи. Я мав гарні рекомендації від професури й тому мене прийняли до семінару, хоча я ще й був студентом. Працював я в секції української літератури за керівництвом Зерова й Філіповича. Моя праця: «Винниченко і Коцюбинський», яку я читав на засіданні семінару, була ухвалена до друку (про працю літературно-лінгвістичного семінару підвищеного типу див. «Життя й революція» № 2-3 за 1926 р.). Коли я скінчив КІНО, то мене, як члена семінару підвищеного типу, послали в Новгород-Волинський педтехнікум читати українську мову та літературу, де я й працював три роки. Цього року Новгород-Волинський педтехнікум ліквідувався [...] Крім педтехнікуму, я ще рік працював в Новгород-Волинській партшколі, викладаючи там українську

мову. 1 січня 1928 р. мене зарахували членом секції наукових робітників при Волинській окрфілії «Робос». Моя праця: «Родина Косачів в пам'яті новоградволинців» друкується журналі «Плуг», що буде присвячений Лесі Українці» [18, арк. 150 зв., 151].

Із 1 жовтня 1929 р. Я. Мороз був призначений викладачем 1-ї групи мови і літератури СПТ [79, арк. 6], а після його реорганізації 10 вересня 1930 р. – на посаду доцента української мови СІСВ, починаючи з 1 вересня 1930 р. [18, арк. 144]. Точно невідомо, коли він вибув із СІСВ, оскільки книги наказів починаються з кінця 1931 р. Вдалося згадку про нього в спогадах Є. Кайлюка: «У Києві жив мій рідний дядько – Яків Миколайович Мороз, професор Київського університету. У 1937 році він був розстріляний як український націоналіст. Його дружина, правнучка князя Кочубея, володіла багатьма старовинними і цінними речами: старовинні книги, меблі, посуд і піаніно. Після арешту чоловіка вона деякі старовинні речі перевезла до рідної сестри чоловіка в Ромодан. Комендант міста якимось чином дізнався про наявність в нашому будинку старовинного музичного інструменту, приїхавши до нас, награв декілька звуків і забрав піаніно, а нам залишив корову Машку» [63, с. 6]. Перебуваючи на посаді викладача Запорізького педінституту, Я. Мороз 15 листопада 1937 р. був заарештований і засуджений до восьми років таборів, помер в ув'язненні [57, с. 457].

Також в інших областях України було репресовано декілька педагогів СПТ/СІСВ/СДПІ. Так, Ріта Давидівна Аснович (23.02.1902–1989) після закінчення академії комуністичного виховання ім. Крупської (1921–1925), була призначена викладачем суспільствознавчого циклу СПТ [15, арк. 190]. На момент арешту проживала в м. Київ, працювала зважувальником для посібників книгокультури. Репресована як дружина «ворога народу» [86, арк. 7]. Засуджена до восьми років таборів. Після відбуття терміну покарання проживала в м. Воркута (республіка Комі, РФ) [87, арк. 1]. В 1990-х роках була опублікована її переписка з сином в 1939–1941 рр. [8; 49, с. 333–347].

У січні 1938 р. в Києві була заарештована відома поетеса Вероніка Черняхівська. По даним дослідника Г. Гусейнова, її чоловік, викладач астрономії Микола Ганжа, проживав в Сумах і регулярно їздив до неї в Київ [12, с. 182]. Як видно із архівних матеріалів, Микола Микитович Ганжа, що народився 2 лютого 1895 р. в м. Озурчати (Кавказ) [76, арк. 2], наказом № 122 по СДПІ

від 15 вересня 1935 р. був зарахований на посаду доцента математичної кафедри [22, арк. 40 зв.], а наказом № 172 від 3 серпня 1940 р. звільнений з роботи в інституті [26, арк. 49]. Борис Григорович Пільверман (23.09.1918 – 14.06.1970) в 1943–1956 рр. працював на кафедрі всесвітньої історії СДПІ [6, с. 219]. У березні 1953 р. в автобіографії писав: «со мной живут мать – Заславская Рахиль Яковлевна, врач 2-й поликлиники и жена – Костенко Галина Андреевна, артистка Сумской области и драматического театра имени Щепкина» [50, арк. 10, 11]. В українському мортирологу згадується лікар-стоматолог Р. Заславська-Пільверман, яка, проживаючи в м. Полонне Хмельницької області, була репресована 14 грудня 1937 р., але через два тижні звільнена з-під арешту [66]. 13 лютого 1938 р. був заарештований Максим Сергійович Куриленко, котрий проживав в м. Ніжин [59, с. 637], вірогідно, був батьком згаданого раніше педагога Й. Куриленко.

Завдяки працям інших дослідників вдалося відстежити долю ще декількох викладачів. Так, 15 листопада 1934 р. лектор СДПІ Іван Іванович Сахно був звільнений з навчального закладу за те, що «не забезпечив належного якісного більшовицького викладання курсу зоології та біології» [21, арк. 39 зв.]. Цій постаті присвячене дослідження І. Загороднюка [39]. Біографія репресованого педагога І. Соловея, котрий деякий час був позаштатним лектором СПТ, висвітлена в статті Н. Бабкової [3].

В ЦДАВО знаходиться особова справа Прокопа Івановича Нечипоренко [81], котрий в серпні 1930 р. звернувся із заявою до дирекції СІСВ, прохаючи зарахувати його на посаду лектора курсу історії України та Всесвітньої [15, арк. 36]. Його постать також досліджувалася в працях О. Юркової [88]. Н. Василенко-Полонська пише, що в 1935 р. П. Нечипоренко був репресований і відправлений на заслання [52, с. 67]. Він згадується як учасник вигаданої каральними органами «контрреволюційної організації» на Конотопщині і проходить у свідченнях репресованих О. Малиношевського [34, арк. 18, 19], М. Левченко [33, арк. 12], Я. Риженко [48, с. 640] та ін. Однак простежити його долю після 1935 р. і встановити місцезнаходження архівно-кримінальної справи наразі не вдалося.

У 1938 р. декілька студентів і викладачів СДПІ були репресовані як учасники вигаданої каральними органами «повстанської організації». Так, Іван Васильович Каніщев, 1905 р.,

уродженець м. Борисоглебськ Воронежської області (Росія), наказ № 117-а від 2 вересня 1934 р. по СДПІ був зарахований на посаду військового керівника [21, арк. 21]. Заарештований 15 квітня 1938 р. і засуджений до розстрілу. В його анкеті також згадується, що він був репресований органами ДПУ в 1931 р. і засуджений до 5 р. по ст. 54-2 КК УРСР, але через рік звільнений [31, арк. 9]. Вдалося встановити, що на момент попереднього арешту 11 червня 1931 р. І. Каніщев проживав в Києві [1, с. 134].

У таблиці нижче представлений список викладачів СПТ/СІСВ/СДПІ, котрі були репресовані. Внесені лише ті особи, арешт котрих повністю підтверджений, відоме місце знаходження кримінальних справ або ж вони згадуються у відповідних довідниках («Реабілітовані історією») та інтернет-ресурсах (український мартиролог). Не враховані декілька осіб, про арешт яких згадується сучасниками або ж в опублікованих дослідженнях (П. Нечипоренко), не встановлена причина арешту (В. Хало), або ж засуджені з неполітичних мотивів (арешт Г. Гермаша в 1940 р.), проходять учасниками антирадянських організацій (Г. Черевко), але не виявлено відомостей про їх арешт, неперевірені джерела і т.д. Виключення становлять лише О. Комлев і Л. Кауфман, про арешт яких відомо із фондів СДПІ. При цьому звертається увага на те, що на момент арешту більшість із зазначених осіб не перебували викладачами СПТ/СІСВ/СДПІ

Список репресованих викладачів СумДПУ імені А. С. Макаренка (1924-1953)			
№	Ініціали	Дата арешту	Термін покарання
Сумський педагогічний технікум			
1	Аснович Рита Давидівна	31.12.1937 р.	8 р. таборів
2	Бережний Олександр Олексійович	16.10.1930 р.	справа закрита
3	Ковальков Омелян Андрійович	1938 р.	
4	Моргун Григорій Феодосійович	16.10.1930 р.	Справа закрита
5	Назаров Лев Панасович	10.07.1937 р.	Розстріл
6	Нагорнюк Самійло Іванович	18.01.1937 р.	Розстріл
7	Соловей Іван Прокопович	18.01.1937 р.	Розстріл
8	Теодорович Михайло Михайлович	18.04.1938 р.	Розстріл
Сумський інститут соціального виховання			
9	Абрамович Петро Никандрович	20.06.1944 р.	10 р. таборів

10	Гліксман Павло Генріхович	16.10.1930 р.	Справа закрита
11	Мороз Яків Михайлович	15.11.1937 р.	8 р. таборів, помер в ув'язненні
12	Онацький Никонор Харитонович	29.07.1935 р. 3.09.1937 р.	Розстріл
13	Потімков Стефан Прокопович	11.01.1937 р.	Розстріл
14	Самброс Юрій Пилипович	15.10.1930 р.	Справа закрита
Сумський (державний) педагогічний інститут			
15	Гермаш Григорій Якович	24.04.1946 р.	Справа закрита
16	Гюнтер Леонід Ріхардович	02.09.1941 р.	Помер в ув'язненні
17	Добровольський Аркадій Йосипович	15.06.1927 р. 16.10.1930 р.	Справа закрита Справа закрита
18	Жлобницький Віктор Денисович	18.05.1938 р.	Справа закрита
19	Івченко Маргарита Еміліанівна	16.11.1936 р. 10.02.1951 р.	10 р. таборів
20	Каніщев Іван Васильович	11.06.1931 р. 15.04.1938 р.	5 р. таборів, розстріл
21	Кауфман Лія Соломонівна	09.1949 р.	Звіл. в 1951 р.
22	Козирев Іван Іванович	15.07.1938 р.	Справа закрита
23	Комлев Олександр Йосипович	19.04.1938 р.?	-
24	Лесік Василь Львович	2.08.1938 р.	5 р. таборів
25	Луцький Василь Павлович	1938 р.?	Справа закрита
26	Марков Дмитро Федорович	1937 р. 1942 р.	Справа закрита трудоармія
27	Миргородський Юрій Іванович	30.03.1938 р.	Справа закрита
28	Молчановський Іван Михайлович	14.02.1938 р.	Розстріл
29	Панченко Сергій Ілліч	17.09.1937 р.	Розстріл
30	Приймак Дмитро Андрійович	8.04.1938 р.	Справа закрита
31	Ростовський Павло Єрмолаєвич	27.10.1937 р. 4.04.1938 р.	Справа закрита Розстріл
32	Сергієнко Ельза Федорівна	13.02.1944 р.	5 р. таборів

33	Хорунжий Михайло Іванович	1929 р. 22.05.1946 р.	Справа закрита 10 р. таборів
34	Червенко Федір Миколайович	18.04.1938 р.	Справа закрита
35	Шумилевич Сергій Арсентійович	27.03.1938 р.	Розстріл

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що значна частина викладачів СПТ/СІСВ/СДПІ була репресована в інших областях по абсурдним звинуваченням і вигаданим каральними органами «контрреволюційним організаціям». Подальша перспектива дослідження полягає у вивченні архівно-кримінальних справ репресованих педагогів, а також з'ясування долі викладачів, котрі зазнали політичних переслідувань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абраменко Л. М. Київ: жертви репресій. Том 2. Київ, 1999. 360 с.
2. Астраханскому Государственному Педагогическому Университету – 70 лет. Астрахань, АГПУ, 2002. 435 с.
3. Бабкова Н. В. І. П. Соловей: декан, директор, жертва політичних репресій / Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку: матеріали міжнар. наук. конф. (18–19 листоп. 2021 р.). Харків: М-во культури та інформ. політики України. С. 56–58.
4. Башкір О. І. Науково-педагогічна діяльність кафедр педагогіки у вищих педагогічних навчальних закладах України (початок ХХ – початок ХХІ століття) / спеціальність 13.00.01. д-ра педаг. наук: Харків, 2019. 566 с.
5. Бурдс, Джеффри. Советская агентура: Очерки истории СССР в послевоенные годы (1944–1948). Москва; Нью Йорк: Современная История, 2006. 293 с.
6. Біобібліографічний словник учених Харківського університету. Т. 2. Історики (1905–2012 рр.) / ред. С. І. Посохов. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. 300 с.
7. Більшовицька зброя. 1938, 22 жовтня.
8. Васильєв Виля. Письма из дореволюционного времени: [письма к матери Р. Д. Аснович, 1939–1941 гг.]. *Красное знамя*. 1993. 24 июня.
9. Викрили кубло клясового ворога. *Плуг і Молот*. 1933, 3 лютого.
10. Волга. 1946, 29 марта.
11. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. 472 с.
12. Гусейнов Г. «Господні зерна»: художньо-док. життєпис: У 8 кн. Кн. 5. Кривий Ріг: [б. в.], 2002. 612 с.
13. Гусейнов Г. «Господні зерна»: художньо-док. життєпис: У 8 кн. Кн. 8. Кривий Ріг: Д.: Січ, 2004, 1000 с.
14. Державний архів Сумської області (ДАСО): Ф. П-1, Оп. 1, Спр. 92.
15. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 229.
16. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 230.
17. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 231.
18. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 232.

19. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 234.
20. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 235.
21. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 237.
22. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 238.
23. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 239.
24. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 241.
25. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 248.
26. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 253.
27. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 257.
28. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 268.
29. ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 270.
30. ДАСО. Ф. Р-3552. Оп. 2. Спр. 59.
31. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 531.
32. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 969.
33. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 4. Спр. 247.
34. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 4. Спр. 983.
35. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 5. Спр. 771.
36. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 6. Спр. 581.
37. Довжинець І. Г. Музичне середовище Сум у призмі сучасного музикознавства. Д-ра док-ра музикознавства. Харків, 2021. 451 с.
38. За руйнування колгоспу до розстрілу. *Плуг і Молот*. 1933. 23 березня.
39. Загороднюк І. В. Іван Сахно та розвиток зоології й музейної справи на Луганщині: історичні розвідки. *Вісник Національного науково-природничого музею*. 2011. № 9. С. 69–89.
40. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1926–2001: Сторінки історії / Відп. ред. та упоряд. О. В. Мишанич. Київ: Наукова думка, 2003. 589 с.
41. Коган Л. Яків Мороз – викладач педагогічного технікуму та учасник зустрічі з Оленою Пчілкою на Звягельщині. URL: <https://novograd.city/articles/138310/yakiv-moroz-vikladach-pedagogichnogo-tehnikumu-ta-uchasnik-zustrichi-z-olenou-pchilkoju-na-zvyagelschini> (дата звернення: 24.10.2024).
42. Корж Л. В. Історія становлення та розвитку Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка. Суми: Редакційно-видавничий відділ СДПУ, 1999. 88 с.
43. Кошелівець І. М. Можна одверто? або Туга за катарсисом (статті, огляди, рецензії, інтерв'ю). Харків: ФОП Панов А. М., 2018. 648 с.
44. Книга скорботи України – місто-герой Київ. Київ. Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2003. 724 с.
45. Краєзнавчий альманах «Історія Тростянецьчини»: <https://bahlay.com/?paged=4>.
46. Кудінов Д. Приватна чоловіча гімназія Ізмайлова в Сумах: історичний нарис. *Старожитності Лукомор'я*. 2023. № 6. С. 43–60.
47. Музи тоді не мовчали: 1941–1945: спогади, нариси, статті, замітки. Мистецтво, 1976. 492 с.
48. Міщанин В. Репресивні заходи радянського тоталітарного режиму в галузі традиційного гончарства України (1930-ті – 1950-ті роки). Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. 736 с.
49. От Воркуты до Сыктывкара: Судьбы евреев в Республике Коми [Сост. В. М. Полещиков]. Сыктывкар: Эском, 2003. 389 с.
50. Особова справа викладача Б. Г. Пильвермана. Архів Сум. держ. пед. ун-ту ім. А. С. Макаренка.

51. Подоляка Н. С. Роль педагогічних часописів 20-х років ХХ ст. в утвердженні більшовицької ідеології радянської системи освіти на Сумщині. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* К.: Глухів, 2013. Вип. 6. С. 450–453.
52. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків. *Записки НТШ.* – Париж, Чикаго, 1962. Т. 173. С. 67.
53. *Плуг і Молот.* 1932, 15 липня.
54. *Плуг і Молот.* 1931, 12 січня.
55. *Піонерія України 1917–1941: Збірник Документи, фотографії, спогади / Упорядник І. С. Вавілов.* Київ: Молодь, 1979. 318 с.
56. Професор-грубіян. *За більшовицькі кадри.* 1936, 10 лютого.
57. Реабілітовані історією. Запорізька область. Кн. 1. Запоріжжя, Дніпровський металург. 2004. 584 с.
58. Реабілітовані історією. Сумська область. Кн. 1. Суми: Видав.-вироб. п-во «Мрія-1» ТОВ, 2005. 756 с.
59. Реабілітовані історією: Чернігівська область. Кн. 5. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. 696 с.
60. Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму: мемуарні нариси. [Б. м.]: Сучасність, 1988. 417 с.
61. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя; ТОВ «Аспект-Поліграф», 2005. 420 с.
62. Стрелянова Н. И. К 105-летию со дня рождения профессора Е. И. Игнатъева. *Педагогическое образование и наука.* 2010. № 4. С. 106–108.
63. Список вибраних праць кандидата економічних наук, професора Кайлюка Євгена Миколайовича / уклад.: Н. Б. Давидова, Д. В. Панасенко. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. 43 с.
64. Токарев С. Репресії проти викладачів Ніжинського педагогічного інституту в 1930-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 1/2 (№ 40/41). Київ-Харків, 2013. С. 146–169.
65. Трофимов Ж. Николай Благов. Поэт и гражданин. Ульяновск: Симбир. кн., 2003. 271 с.
66. Український мартиролог ХХ ст. *Держ. архів. служба України:* офіц. вебпортал. URL : <https://archives.gov.ua/um.php?p=11&a=46&id=53022> (дата звернення: 11.08.2024).
67. Центральний державний архів вищих органів (ЦДАВО). Ф.166. Оп. 6. Спр. 4580.
68. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 14.
69. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 110.
70. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 111.
71. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 947.
72. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 951.
73. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1163.
74. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1164.
75. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1384.
76. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1425.
77. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1968.
78. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 2927.
79. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 5117.
80. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 5219.
81. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 5329.
82. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 5517.
83. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 6135.

84. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 6797.
85. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 6995.
86. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО). Ф. 263. Оп. 1, Спр. 32306. Т. 1.
87. ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 32306. Т. 2.
88. Юркова О. В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. 433 с.

Шеренок Ірина Михайлівна

студент II (магістерського) рівня вищої освіти, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Науковий керівник – Кудінов Дмитро Валерійович, професор кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, доктор історичних наук, професор

СУМСЬКА КРАЙОВА ОРГАНІЗАЦІЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Народний Рух України відіграв визначальну роль у процесах демократизації та здобуття незалежності нашої держави. Кожна область України мала свої особливості в розвитку цього руху, і Сумщина не стала винятком. Крайова організація Народного Руху з'явилася й у м. Суми, ставши одним із найактивніших осередків у регіоні.

Мета даної статті полягає в узагальненні еволюції Сумської крайової організації НРУ в контексті загальнонаціональних процесів, у з'ясуванні її впливу на політичне, соціальне та культурне життя регіону.

У другій половині 1980-х років в Україні, як і в усьому СРСР, почала діяти політика «перебудови» та «гласності». Хоча радянська система прагнула контролювати процеси, які спершу мала на меті «покращити» соціалізм, ці реформи дали українцям можливість говорити вголос про свої національні та культурні права. На Сумщині почали з'являтися перші громадські ініціативи, неформальні гуртки, дискусійні клуби, які обговорювали національне відродження, історію України та відновлення національних традицій.

У 1988 році в Києві пройшли перші великі мітинги, що висловлювали національні та демократичні прагнення українців. Зокрема, 13 листопада відбувся перший санкціонований мітинг, на якому Дмитро Павличко та Лілія Тараненко проголосили ідею створення Народного Руху України [4, с. 178]. За цим прикладом у Сумах також відбувалися зібрання й обговорення, які згодом перетворилися на організований рух. Важливим поштовхом для формування місцевих організацій НРУ стала подія 1989 року – Установчий з'їзд Народного Руху України в Києві, на якому було ухвалено програму та цілі руху [1].

18 березня 1989 року в Києві відбулись збори ініціаторів створення Руху, на яких була утворена Координаційна рада і прийнято рішення про організацію осередків НРУ по всій Україні. Процес утворення обласних організацій Руху розпочався, але проходив досить повільно.

Після установчого з'їзду на Сумщині розпочалася активна робота над створенням місцевого осередку Народного Руху України. Цей процес об'єднав багатьох патріотів, інтелігенцію, активістів, представників культури, науки та освіти. Їхньою метою було залучити до руху якомога більше людей, які підтримували б ідеї демократизації та незалежності України.

Сумська крайова організація Народного Руху України офіційно розпочала свою діяльність восени 1989 року. Це стало результатом об'єднання місцевих лідерів, які взяли на себе відповідальність за проведення масштабної просвітницької та агітаційної роботи серед населення області, популяризуючи ідеї демократії, національного відродження та незалежності. 17 лютого 1989 р. на спільному засіданні неформальних організацій Сумщини було створено ініціативну групу, яка складалась з 15 осіб. Ідея демократичних перетворень швидко поширилася регіоном. Незабаром осередки Руху виникли на дев'яти підприємствах та на базі Сумської філії Харківського політехнічного інституту (нині – Сумський державний Університет) [4, с. 179].

12 липня 1989 року відбулося історичне зібрання – Перша Установча конференція Сумської обласної організації Руху. Делегати конференції одностайно висловилися за необхідність розпуску Компартії Радянського Союзу, рішуче зажадали кардинальних змін у законодавстві УРСР, спрямованих на розширення прав і свобод громадян, а також категорично заявили

про необхідність надання українській мові статусу державної. Крім того, конференція ухвалила важливе рішення про запуск газети «Пробудження».

Видання останньої, що проводилося в умовах жорсткої цензури, було справжнім викликом для її творців. Через незаконний статус видання, члени Сумської організації Народного Руху зазнавали постійних переслідувань з боку органів державної безпеки. Аби злагодити свою діяльність, учасники Руху створили координаційну раду, до складу якої увійшло 14 осіб.

У липні та серпні 1989 року в первинних осередках Народного Руху України на Сумщині відбулися вибори делегатів на Установчий з'їзд. За результатами виборів, Сумська область отримала 29 мандатів. Склад делегації був досить різноманітним і відображав широке коло суспільних діячів того часу: робітники, інженери, викладачі вищих навчальних закладів, вчителі, митці, журналісти та культурні діячі. Зокрема, з Сум було делеговано 15 представників, з Шостки – 6, а з Ямполя – 1 [4, с. 181].

Сумська крайова організація Народного Руху України активно займалася дослідженням та розкриттям злочинів сталінського тоталітаризму, таких як Голодомор, репресії, порушення прав людини. Паралельно з цим, вона також вела активну правозахисну діяльність, відстоюючи права дисидентів та політичних в'язнів.

Після тривалої напівлегальної, але водночас активної роботи, Сумська крайова організація Народного Руху України була офіційно зареєстрована 7 березня 1990 року, маючи на той час 300 членів. Очільником став тодішній депутат обласної ради Леонід Коваленко.

Сумська крайова організація НРУ зосереджувалася на декількох ключових напрямках. Зокрема, активно працювала над розповсюдженням інформації про політичні, соціальні та економічні проблеми, з якими стикалася Україна під радянською владою. Учасники Руху проводили лекції, обговорення та роз'яснювальні роботи серед населення, піднімаючи рівень національної свідомості. Пріоритетом проголошувалося відродження вітчизняної культури, мови та традицій, які в умовах радянської системи зазнавали утисків. Культурні заходи, що організовувалися в Сумах, допомагали мешканцям відновити історичну пам'ять та відчуття себе частиною великої української нації. Народний Рух України та його Сумська організація активно

залучалися до політичних процесів, підтримуючи кандидатів і партії, які відстоювали інтереси українського народу. Члени Сумської крайової організації брали участь у виборах, надаючи українцям можливість обрати своїх представників, які б представляли їхні інтереси в органах влади.

Після здобуття Україною незалежності у 1991 році Сумська організація НРУ продовжила свою діяльність, зосередивши увагу на розвитку громадянського суспільства, захисті демократичних прав і свобод громадян. Вона активно підтримувала зміни, спрямовані на зміцнення державності та демократичних інституцій. Результатом активної діяльності рухівців Сумщини у 1990–1991 роках, такої як організація чотирьох великих мітингів та розповсюдження тисяч агітаційних матеріалів, стало значне зростання її впливу і збільшення кількості членів до тисячі осіб.

До того ж з моменту створення Сумська крайова організація НРУ активно брала участь у політичних та громадських подіях. Її члени організовували мітинги, де закликали до підтримки ідей демократизації та проголошення незалежності [5, с. 40]. Одним із перших важливих заходів на Сумщині стало відзначення річниці акта Злуки УНР і ЗУНР у січні 1990 року, коли мешканці Сумщини приєдналися до акції «Живий ланцюг» – символічного ланцюга єдності між Львовом, Києвом і Сумами.

Значною подією стали вибори до Верховної Ради УРСР у 1990 році, на яких Народний Рух підтримав кандидатів, які виступали за українську незалежність. Це був перший великий політичний успіх, адже депутати, обрані за підтримки НРУ, мали змогу реально впливати на процеси в українському парламенті.

У 1990 році Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, яка стала одним із важливих кроків до незалежності. Сумська організація НРУ активно підтримувала цей процес, проводячи агітаційні заходи та закликаючи громадськість усвідомити значення цього документу. Декларація стала важливим кроком на шляху до формальної незалежності, адже вона задекларувала права українців на самовизначення, територіальну цілісність і незалежність.

Визначальною подією для України став всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 року, коли громадяни мали вирішити долю держави. Сумська крайова організація НРУ розгорнула активну кампанію на підтримку незалежності. Її члени пояснювали

населенню значення незалежності, поширювали матеріали, проводили зустрічі з людьми, а також організовували заходи, спрямовані на підтримку Акту проголошення незалежності, ухваленого Верховною Радою 24 серпня 1991 року. Підтримка на референдумі була дуже високою: за незалежність України проголосувало 92,61% мешканців Сумщини.

Після здобуття незалежності Сумська крайова організація НРУ продовжила свою роботу, вже в нових умовах. Вона активно долучалася до будівництва української держави, підтримувала демократичні реформи, працювала над розвитком місцевого самоврядування та зміцненням інститутів громадянського суспільства. Організація підтримала демократичні рухи під час Помаранчевої революції 2004 року, а також Революції Гідності 2014 року, відстоюючи права громадян і демократичні цінності.

Сьогодні Сумська крайова організація Народного Руху України продовжує свою діяльність у змінених умовах. Її учасники працюють над збереженням національних традицій, розвитком української мови та культури, просвітницькою діяльністю серед молоді, захистом національних інтересів. Організація також підтримує військовослужбовців і ветеранів, надаючи допомогу захисникам України [3].

Таким чином, Сумська крайова організація Народного Руху України – це приклад довгої та непростої боротьби за свободу, гідність та національну ідентичність. Її діяльність допомогла не лише здобути незалежність України, але й закріпити ідеї національної єдності та громадянської свідомості на Сумщині. Учасники Сумської організації Народного Руху залишаються важливими учасниками суспільного життя, зберігаючи й передаючи новим поколінням цінності та ідеали, за які боролися з перших днів заснування Руху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Історія Народного Руху України. URL: https://www.rukh.uz.ua/?page_id=106 (дата звернення 25.10.2024).
2. Статут політичної партії Народний Рух України. URL: <https://www.rukh.team/statut/> (дата звернення 25.10.2024).
3. Сумська крайова організація НРУ. URL: <https://www.rukh.team/sumska/> (дата звернення 25.10.2024).
4. Філатов Б. С. Виникнення та діяльність Сумської крайової організації Народного Руху України (1989–1991 рр.). *Література та культура Полісся. Серія «Історичні науки» № 5*. 2016. Випуск 83. С. 177–183.
5. Філатов Б. С. Створення та діяльність неформальних товариств на

Сумщині в 1987–1991 рр. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал.* 2018. №4 (20). С. 39–43.

Петрушенко Юлія Володимирівна

*здобувач вищої освіти, Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка*

*Науковий керівник – Оліцький В'ячеслав Олександрович, завідувач
кафедри історії України, Сумський державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка, кандидат історичних наук, доцент*

ІНАКОДУМСТВО НА СУМЩИНІ У 1960–1980 РОКАХ

При згадці про боротьбу з радянським тоталітарним режимом у другій половині ХХ ст. пересічні українці згадують переважно діячів національно-визвольного руху західних областей України. Але антирадянські виступи проявлялися в різних частинах УРСР. У зв'язку з цим виникає потреба у висвітленні проявів інакомислення на території Сумської області в період загострення кризи радянської системи.

Після смерті Й. Сталіна в 1953 р. та приходом до влади М. Хрущова в СРСР відбулося пом'якшення тоталітарної системи. Проте переслідування діячів продовжувалося. Адже інакодумство було породжено комуністичною ідеологією в якій навіть найменш незгодних записували до потенційних ворогів або зрадників [1, с. 5].

Тимчасове пом'якшення ідеологічного тиску на культуру та часткове викриття злочинів Й. Сталіна відкрили дорогу молодому поколінню митців які активно почали поширювати ідеї лібералізації радянської системи. Період який увійшов в історію під назвою «Відлига» завершився внутрішньопартійним переворотом та втратою М. Хрущовим влади. Новий керівник СРСР Л. Брежнев був проти навіть такої дуже обмеженої лібералізації основ радянської держави та суспільства. Саме за правління Л. Брежнева каральні органи звернули особливу увагу на настрої серед молоді [4, с. 14–18].

Боротьба з інакодумством в УРСР у 1965 р. посилилася, адже у таємній доповіді першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту

керівник КДБ УРСР так оцінював опозиційну українську молодь: «Окремі представники молоді, підбадьорювані з-за кордону, стають у позу таких, що нікому не вірять, не визнають ніяких авторитетів, самостійно визначають суть і характер суспільних явищ...» Наявність такого формулювання в загалом без емоційному бюрократичному документі свідчила про стурбованість не самим фактом проявів інакодумства, а все більшої популяризації опозиційних ідей. Особливу загрозу становила спроба молоді самостійно аналізувати ситуацію в державі, а не споживати готовий інформаційний продукт поширюваний партійними ЗМІ. Традиційно спецслужби в першу чергу підозрювали зовнішніх ворогів у формуванні та підтримці опозиційних рухів в СРСР, а помилкові дії державної влади навіть не розглядали серед причин [4, с. 63–91].

У доповіді УКДБ по Сумській області за 1978 р. підкреслюється результативність активної роботи спецслужби з регіональною молоддю. Зазначається про проведену пропагандистську роботу спільно з партійними органами в закладах професійної та вищої освіти. За даними місцевого КДБ кількість проявів інакодумства серед осіб молодого віку протягом 2х років мала тенденцію до зниження [1, с. 132–133].

Такі оптимістичні звіти КДБ часто не відповідали дійсності, адже за перших проявів зацікавлення спецслужбами певної особою дана людина слідуючи інстинкту самозбереження тимчасово ставала зразковим радянським громадянином. Така поведінка була цілком очевидною і не відміняла факту антирадянських поглядів особи, проте значно покращувала статистику КДБ [6, с. 99].

На Сумщині були випадки застосування одного з найпідступніших та найдієвіших методів отримання інформації який застосовувався КДБ проти творчої інтелігенції. Агент спецслужб під виглядом поета-початківця входив до кола спілкування місцевих митців і отримувал інформацію з перших вуст про негативну оцінку дій влади як у зовнішній так і у внутрішній політиці [2, с. 35].

Сама ж творча інтелігенція протягом 1960-х – 1970-х років у політичних поглядах поступово відходила від «шістдесятництва» переходячи в ряди дисидентів та правозахисників, що було вже гострішим протистоянням з радянською системою. КПРС з кожним

новим з'їздом партії все активніше намагалися асимілювати народи СРСР щоб створити передумови до їх злиття в один величезний радянський народ, що зміцнило б основи держави та політичну систему одночасно укріпивши владу КПРС. В таких умовах українські митці намагалися відстояти право на національну самобутність шляхом збереження української самоствідомості через повернення до українськості у творчості. Ці процеси були характерними і для Сумщини, адже місцеві митці підтримали таку форму протесту [3, с. 83–84].

Поет з міста Суми А. Семенюта був частиною творчої інтелігенції яка використовувала мотиви українства в своїх творах. Ще з студентських років А. Семенюта мав конфлікт з комуністичною владою, за що був заарештований за вигаданим кримінальним звинуваченням та ув'язнений на 8 місяців. В таборах підірвав своє здоров'я та передчасно помер у віці 41 року [2, с. 35].

Не тільки творчі діячі які були етнічними українцями боролися з комунізмом. У Конотопі місцевий художник П. Ганзін будучи етнічним росіянином, ветераном Другої світової війни та колишнім комсомольцем в 1964 р. систематично слухав закордонне радіо, намагався встановити зв'язок з іноземними ЗМІ, відкрито критикував на публіці політичний лад, писав антирадянські листівки та відправляв за різними адресами в деякі міста УРСР та СРСР в яких закликав підтримувати Національно-Трудовий союз, рекламував антирадянське радіо та називав комуністів «піратами». В 1965 р. за цю діяльність був визнаний винним в тяжкому державному злочині та засуджений до 7 років позбавлення волі в колонії суворого режиму зі знищенням всіх знайдених знарядь агітації [1, с. 73–76].

Відомий литовський дисидент Б. Гаяускас зазначав що тих хто намагався таємно писати та передавати листи закордон з описом перебування в ув'язненні радянські спецслужби переводили вглиб РРФСР. Активних в'язнів відправляли в Мордовію та тримали окремо намагаючись максимально ізолювати. Навіть в таких умовах зв'язки українських та литовських дисидентів укріплювалися, адже Б. Гаяускас там познайомився з українцем Л. Лук'яненком [5, с. 28–29].

Не тільки творча, але й науково-педагогічна інтелігенція проявляла інакодумство. Зокрема в 1965 р. вчитель з села

Русанівка Сумської області П. Яковенко став членом антирадянської групи, склав присягу Української Національної партії, писав антирадянські вірші в яких критикував радянську дійсність, таємно займався типографічною справою публікуючи заборонені антикомуністичні матеріали. Під тиском спецслужб всі учасники антирадянської групи визнали свою провину, співпрацювали зі слідством, тому кримінальну справу показово припинили, а всіх учасників притягнули до суспільного осуду [1, с. 77–86].

Станом на 1972 р. за даними КДБ 361 автор поширив 428 листівок, 495 листів з критикою влади, 98 листів та 198 сигналів погроз партійній номенклатурі. Особливу зацікавленість викликає характеризування спецслужбами борців за релігійну свободу як «церковно-сектантські авторитети» [4, с. 314–315].

Діяли на Сумщині і правозахисні групи які були частинами всеукраїнських організацій, зокрема Українського національного фронту (УНФ 2) та Української Гельсінської групи (УГГ). До складу УНФ 2 входив житель Конотопа Г. Фельдман який був одним з видавців самвидаву. Знаходячись під наглядом КДБ та знаючи що частину його знайомих стосовно нього викликали до КДБ Г. Фельдман продовжував свою діяльність з викривання суті комуністичного режиму та порушень прав громадян СРСР, зокрема і в віршованій формі.

У Сумах діяв учасник УГГ художник П. Рубан який загалом відсидів в таборах 23 р. за свою правозахисну діяльність. Після перебування в таборах Мордовії зміг вкінці 1980 р. виїхати з сім'єю до США [2, с. 38–39].

Незважаючи на діяльність дисидентів та правозахисників більшість антирадянських виступів мала характер народного інакодумства. Доповідна записка сумської прокуратури про результати профілактичних дій за 1962 р. свідчить про поширеність народного інакодумства та його різноплановість. Профілактичну роботу зі студентами Гордієнком з Лебедина, Артамоновим з Шостки та сумським слюсарем Піддубним проводили особисто заступник прокурора Щербак та голова УКДБ Сумської області Чепак. Ще 6 осіб Б. Возняк, М. Олександровський, Г. Коломієць, С. Чигрин, Ф. Парасунко та М. Муха негативно висловлювалися або критикували керівників або діяльність КПРС, їх всіх було профілактовано співробітниками місцевого КДБ та зібраннями трудових колективів [1, с. 49–50].

Особливим радикалізмом вирізняється серед інших справа 1964 р. стосовно Ю. Новосьолова з міста Шостки. Він на стінах каси заводоуправління зробив два віршовані написи з позитивною оцінкою постаті Сталіна та закликом вбити М. Хрущова через економічні проблеми: дефіцит продуктів, домінування кукурудзи, безгрошів'я. Судячи з написів колгоспник Ю. Новосьолов був сталіністом який не сприймав як ідеологічну так і економічну політику М. Хрущова. За таку діяльність та враховуючи пом'якшуючі обставини такі як походження, суспільно-корисну працю та визнання провини Ю. Новосьолов був засуджений до 3х років у в'язниці суворого режиму [1, с. 62–64].

В епоху наростання кризи радянської системи молодь дедалі частіше проявляла антирадянські дії або висловлювання. Молоді люди які виражали незгоду найчастіше не входили до дисидентських груп та не асоціювали себе з антикомуністичною діяльністю. Молодь критикувала погану дійсність та тих хто на їх думку був у цьому винний і хотіла кращого життя, але не ставила за ціль повалення діючого комуністичного режиму [6, с. 139].

Хоча інколи окремі представники молоді під впливом об'єктивної реальності радикалізувалися та висували націоналістичні лозунги. Схожа ситуація трапилася в Сумах у 1983 р., біля Сумського машинобудівного технікуму та кінотеатру «Дружба» були виявлені написи що критикували русифікацію та Переяславську угоду 1654 р., а на багатоповерхівках та стіні місцевого заводу виявлені намальовані сині тризуби [4, с. 515–516].

З метою запобігання антирадянській діяльності в 1983 р. у Сумах та інших містах УРСР було проведено лекції підвищення політичної пильності радянських громадян. Серед незручних питань які задавали слухачі лекцій в Сумах були теми: релігії в СРСР та ПНР, економіки, бунтів в ПНР, посилення покарання за посадові злочини, наркоманію, корупцію, казнокрадство, погіршення продуктового забезпечення, появу неформальних рухів, про суть терміну «дисиденти» [4, с. 457–467]. Така зацікавленість сумчан різними темами свідчить про різнобічність інакодумства в Сумській області.

Таким чином, інакодумство на Сумщині мало різні форми та було характерним для різних верств суспільства. Найповніше та глибше в питаннях боротьби з комуністичним режимом проявляли себе творчі особистості та інтелігенція, які спрямовували свою

енергію на дисидентську та правозахисну діяльність. Робітники та колгоспники здебільшого виражали народне інакодумство, але переважно емоційне та не систематичне. Характерними для всіх форм інакодумства були їх причини, а саме комуністична ідеологія та радянська дійсність які не влаштовували громадян. За всіма проявами інакодумства намагалися стежити в КДБ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Артюх В., Іванущенко Г., Садівничий В. Інакодумство на Сумщині. Збірник документів та матеріалів (1955–1957 роки). Суми: Мрія, 2012. 300 с.
2. Рожкова Л. І. Дисидентський рух на Сумщині в 1960 – на початку 1980-х рр.: особистості, ідеї, напрями діяльності. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. Т. 2. С. 33–40.
3. Артюх В. Інакодумство на Сумщині: контури й орієнтири. *Сумська старовина*. 2014. С. 77–91.
4. Даниленко В. М. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали. Київ: Смолоскип, 2013. 736 с.
5. Кіпіані В. Дисиденти. Харків: Віват, 2021. 352 с.
6. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.
7. Ховрич С. Брежньєвська епоха через призму постанови ЦК КПРС від 21 травня 1980 р. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2017. Т. 28. С. 40–49.

Левченко Аліна Віталіївна

*здобувач вищої освіти, Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка*

ІСТОРІЯ СЕЛА СТЕЦЬКІВКА

Історія малих населених пунктів завжди відігравала важливу роль у формуванні національної пам'яті та культурної ідентичності. Села є носіями унікальних традицій, звичаїв та соціальних структур, які впродовж століть відображають розвиток суспільства. Одним із таких сіл є Стецьківка, розташована в Сумському районі Сумської області. Попри відносно невеликі розміри, це село має багату історію, яка охоплює кілька століть.

Село Стецьківка розташоване на березі річки Олешня, у місці, де до неї впадає річка Каланчак. За течією на 1,5 км вище знаходяться села Руднівка та Кровне, а на 0,5 км нижче розташоване селище Піщане. На відстані до 1 км від Стецьківки

знаходяться села Радьківка та Кардашівка. Через село проходить автомобільна дорога Н07.

Засноване в 1659 році переселенцями з Правобережної України. Окрасою села є діючий храм святого Великомученика Димитрія Салунського (або Свято-Димитрієвський храм, Дмитрівська церква) [3, с. 179].

У праці архієпископа Філарета читаємо: «Стецковка основана в 1659 году. Основатели были черкасы: Стецко, Переяславец, Рудень, Чайкин, Чугаев; так между этими казаками Стецко был летами старше и почетнее по службе казацкой, то и основанный им хутор стали называть Стецковым. Этот Стецко, оставивший свое имя Стецковке, без сомнения, никто другой, как известный по акту 1659 года сумской атаман Стецко» [2, с. 54].

Згідно з переписом 1732 року, у Стецьківці проживало 200 козаків, 733 підпомічники, 17 робітників, 60 підданих сотника Андрія Васильовича Савича, 88 підданих полкового писаря Євстафія Кияницина, а також 40 інших підданих. У місцевій школі навчалися два вчителі. Загальна кількість чоловічого населення складала 1124 особи.

За даними 1864 року, у казенній слободі Стецьківка, яка була адміністративним центром Стецьківської волості Сумського повіту Харківської губернії, проживало 2648 осіб (1301 чоловік та 1347 жінок). У селі налічувалося 409 дворів, діяли дві православні церкви та винокурний завод. Щорічно проводилися два ярмарки. На початку ХХ століття, на правому березі річки Олешня, на вигоні було збудовано двокласне училище, де навчалося близько 100 учнів.

На території села розташовані 2 цегельні заводи, спиртзавод, заснований 1835 року, комбикормовий завод, олійниця, плодоконсервний цех Сумського плодоконсервного заводу, звірогосподарство облспоживспілки [1, с. 572].

Насправді в центральній частині села на початку ХІХ століття вправними руками народних майстрів у стилі кращих взірців російської і української архітектури були закладені дві церкви. Проте, нажаль, після встановлення радянської влади на селі обидві церкви продовжували діяти лише до 1935 року, коли їх було закрито. У 1936 році місцеві активісти почали руйнувати куполи та хрести на Іллінській церкві, скидати дзвони. Ікони і церковний інвентар, в основному, були розбиті. Діє церква і до

цього часу. Є при церкві і недільна школа. Все частіше молодь заходить до храму взяти благословення на шлюб, помолитися за свої рідних та близьких, або ж просто пізнати радість спільної, соборної молитви до Бога [3, с. 179].

Станом на 1914 рік населення Стецьківки зросло до 7600 осіб.

Події Визвольних змагань 1917–1921 років також торкнулися цього села. 9 січня 1918 року Суми та навколишні села, включно зі Стецьківкою, були захоплені більшовиками. Проте 1 квітня 1918 року, під час наступу українсько-німецьких військ, Суми та прилеглі території були звільнені від червоних.

Радянську владу встановлено в грудні 1917 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися з ворогом 816 жителів села, 572 з них понад 500 чоловік загинули смертю хоробрих. За бойові подвиги і відвагу 475 чоловік нагороджено орденами й медалями. Капітану С. А. Сидоренку присвоєно звання Героя Радянського Союзу. В селі споруджено меморіальний комплекс: пам'ятник радянським воїнам-визволителям та обеліск із стелою односельцям, полеглим у боях з окупантами [1, с. 572–573].

У січні 1918 р. в Сумах і навколишніх селах, в тому числі і в Стецьківці, було встановлено радянську владу. Та 1 квітня 1918 р. ця територія була зайнята кайзерівськими військами, а після їх витіснення до влади прийшли збройні формування Директорії. На початку січня 1919 р. знову повернулася Червона армія, яку в серпні цього ж року витіснили денікінці. Саме вони повернули націоналізований раніше Стецьківський спиртозавод його колишньому власнику з родини Де Конорів. Для працівників 55 запровадили 12-ти годинний робочий день. Ця влада трималася до початку зими 1919 р., коли у село прийшла 41-а стрілецька дивізія Червоної армії. Настали радянські часи [2, с. 54–55].

У ході другої українсько-більшовицької війни, 9 січня 1919 року, Червона армія знову зайняла Суми разом зі Стецьківкою, але радянська влада втрималася тут лише до серпня. 14 серпня 1919 року село було захоплене денікінцями.

Остаточно радянська влада встановилася в Стецьківці 29 листопада 1919 року, коли частини 41-ї стрілецької дивізії 14-ї армії зайняли Суми, а згодом і село.

Цікавий той факт, що у лісі між Кардашівкою і Стецьківкою у 1944 р. стояла новосформована польська військова частина. Свого часу у Варшаві навіть була видана книга «Від Стецьківки до Ельби», присвячена бойовому шляху солдат 1-ї армії Війська Польського [2, с. 55].

Цікава історія розвитку сільського господарства Стецьківки у радянський період. Під час початку колективізації у 1929 р. місцеві селяни чинили активний збройний спротив. Першого голову організованого колгоспу вони вбили. Але вже у 1930 р. на території села було утворено п'ять колективних господарств: ім. Сталіна, ім. Куйбишева, «Нове життя», «Зірка», ім. Чапаєва. Усі разом мали два млини на дизельних двигунах, близько 20 вітрякових млинів. Були також олійниця, 18 ковалень і майстерень. У 1951 р. п'ять колгоспів об'єдналися в один. 26 серпня 1976 р. цей колгосп ім. Горького реорганізовано у однойменний радгосп, а з 1978 р. господарство стало радгоспом-заводом, який проіснував до 1990-их рр. На сьогодні тут діють кілька приватних агрофірм [2, с. 55–56].

12 червня 2020 року, згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України № 723-р «Про визначення адміністративних центрів та затвердження територій територіальних громад Сумської області», село було включене до складу Сумської міської громади.

19 липня 2020 року, внаслідок адміністративно-територіальної реформи та ліквідації Сумського району (існував з 1923 по 2020 рік), село увійшло до новоствореного Сумського району.

Отже, розуміння історії Стецьківки має важливе значення для збереження місцевої спадщини та національної культури, що в свою чергу сприяє поглибленню знань про загальноісторичні процеси в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Історія міст та сіл УРСР: книга / ред.: П. Т. Тронько, М. П. Бажай. Київ: Харків. книжк. ф-ка ім. М.В. Фрунзе, 1973. 695 с.
2. Пузік Р. З історії та сьогодення села Стецьківки. *Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення*: зб. матеріалів міжнар. науково-практ. конф., м. Суми, 18 квіт. 2014 р. Суми, 2014. С. 54–56.
3. Сорока Г. В. Об'єкти історико-культурної спадщини Сумського району. *Сумщина від давнини до сьогодення: проблеми ідентичності, ментальності, самосвідомості*: матеріали облас. круглого столу з нагоди відзначення 80-річчя створення Сум. обл., м. Суми, 30 січ. 2019 р. Суми, 2019. С. 178–182.

Кунденко Діана Ігорівна

*здобувач вищої освіти, Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка*

БІЖЕНЦІ ТА ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ НА СУМЩИНІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Під час Першої світової війни Сумщина стала ареною численних людських трагедій, пов'язаних із переміщенням населення та долею військовополонених. Збройний конфлікт призвів до кардинальних змін у демографічній та соціальній структурі регіону, спричинивши масові потоки біженців, які рятувалися від бойових дій, а також створивши систему утримання військовополонених, що стали важливим елементом політичного та соціально-економічного життя Сумщини. В умовах руйнування звичних соціальних і господарських відносин, переслідувань та постійних загроз, цивільне населення та полонені зустрілися з надзвичайними викликами, які мали не лише короткострокові, але й довготривалі наслідки для регіону.

1914 рік став початком нового століття, яке увійшло в історію як ера тотальних війн. Масштабне залучення людських і матеріальних ресурсів, розвиток військової техніки та поширення бойових дій на території багатьох держав призвели до небачених втрат. Військовополонені, нарівні з пораненими та біженцями, виявилися однією з найуразливіших категорій суспільства.

Роки Першої світової війни стали серйозним випробуванням для суспільства у питаннях етнічної, соціальної та релігійної толерантності, а також загального гуманізму. Дослідження історії військового полону має не лише історичну, а й практичну цінність. На початку XXI століття, як і сто років тому, під час військових конфліктів і локальних війн, залишаються актуальними питання статусу військовополонених, їхнього гуманного поводження та репатріації. Вивчення уроків Першої світової війни сприятиме формуванню антивоєнних цінностей у суспільстві, зміцненню міжнародно-правових та політичних механізмів і, зрештою, допоможе запобігти виникненню нових «втрачених поколінь» у майбутньому.

Після оголошення мобілізації в Київському військовому окрузі, наприкінці липня 1914 р., було оприлюднено циркуляр Київського губернатора М. І. Суковкіна поліцейським справникам про порядок

дій стосовно підданих Німеччини та Австро-Угорщини. Невійськово-визволені піддані, чия «надійність» не викликала сумнівів, було дозволено проживати в українських губерніях, за винятком Волинської, тих, які «вселяють підозри», належало висилати в Заволзькі губернії. Військово-визволені піддані підлягали затриманню як військовополонені з супроводом у розпорядження штабу Київського військового округу, обов'язковою реєстрацією і наглядом з боку поліції [3, с. 138].

На початку Першої світової війни великі групи населення почали мігрувати з прифронтових районів у більш безпечні регіони, одним із яких стала Сумщина. Основними причинами цієї міграції були страх перед бойовими діями, руйнування інфраструктури, нестача продовольства та репресії з боку військової адміністрації. Біженці складали різні верстви населення – від селян до дрібних підприємців. Їхній прибуток на Сумщину створив додаткове навантаження на місцеву економіку, спричинив дефіцит житла та продуктів харчування, що призвело до погіршення умов життя як місцевих мешканців, так і самих біженців.

Масове біженство перетворилось на гостру соціальну проблему, розв'язання якої потребувало спільних зусиль органів державної влади, місцевого управління, громадськості, церкви. В умовах «великого відступу» це явище, за спогадами міністра сільського господарства О. Кривошеїна, набуло небачених масштабів: «З усіх суворих випробувань війни рух біженців є найбільш несподіваним, самим важким і важковиліковним... Мудрі стратеги німців створили цей потік, щоб залякати противника... Хвороби, смуток і злидні рухаються разом з біженцями на Росію. Вони створюють паніку і знищують все, що залишилося від пориву перших днів війни... Це хмари комах. Дороги руйнуються, і незабаром вже неможливо буде підвезти їжу... Будучи членом ради міністрів, я стверджую, що наступна міграція населення приведе Росію в морок революції» [2, с. 445].

Перша світова війна стала серйозним випробуванням для суспільства. Питання толерантності до військовополонених та біженців ставали важливими факторами у визначенні суспільного клімату на Сумщині. Війна розкрила проблему гуманності та взаємодії різних етнічних і соціальних груп. Ставлення до біженців та військовополонених часто залежало від їхнього походження, релігійної приналежності та соціального статусу. Це вказувало на

те, наскільки глибокими були упередження та нерівність у суспільстві, навіть у період загального лиха.

Після оголошення мобілізації у Київському військовому окрузі, до якого належала територія Сумщини, наприкінці липня 1914 р., було оприлюднено розпорядження Полтавського губернатора про необхідність вважати військовозобов'язаних німецьких та австро-угорських громадян військовополоненими. З метою попередження шпигунства поліцмейстерам та повітовим справникам належало забезпечити стеження за іноземними громадянами. Німецькі та австро-угорські піддані, яких підозрювали у шпигунстві, мали бути заарештовані та вислані у Заволзькі губернії. З сумських підприємств, зокрема найбільшого в регіоні Бельгійського анонімного акціонерного товариства «Сумські машинобудівні заводи» (нині – Сумське машинобудівне науково виробниче об'єднання), були звільнені іноземні робітники та службовці, а директор заводу Альберт Бероунський, чех за походженням, прийняв російське підданство і залишився керівником підприємства [1, с. 338].

Військовополонені також стали значною соціальною групою на Сумщині. За оцінками, через табори для військовополонених на території регіону пройшли тисячі солдатів із різних країн-учасниць війни. Багато з них були задіяні в сільському господарстві, будівництві та інших господарських роботах. Хоча офіційно їм гарантували певні права та умови утримання, на практиці багато з цих прав не дотримувалися. Військовополонені часто потерпали від нестачі їжі, неналежних умов проживання та важкої праці.

Згідно з правилами, умови праці (тривалість робочого дня, харчування) полонених повинні бути не кращі, ніж для місцевих працівників, регламентувалися святкові дні та вихідні. У разі злісного ухилення від роботи полонені могли бути покарані: арештом «на хлібі і воді» до семи діб, примусовим надурочними роботами у святкові дні. Якщо господар маєтку, в якому працював полонений, відмовлявся від його праці, то в подальшому цей полонений прямував в розпорядження найближчої військової адміністрації. До обов'язкової праці залучалися тільки рядові та молодші унтер-офіцери, тоді як офіцери старших звань – лише в окремих випадках [3, с. 140].

Різноманітною та найбільш ефективною, на думку дослідників, була діяльність Польського товариства допомоги жертвам

війни (ПТДЖВ), створеного 29 серпня 1914 р. у Петрограді. Відділення товариства працювали в Конотопі та Сумах, де було улаштовано притулки для польських біженців. Зазначені організації фінансувалися як за рахунок державних дотацій, так і шляхом внесення добровільних пожертвувань, влаштування благодійних концертів, вистав, лекцій. Тематика цих заходів передбачала, як правило, ознайомлення з творчістю російських письменників. У вересні 1915 р. у приміщенні громадського зібрання відбулася лекція «Наслідки порушення законів моралі» за романом Л. Толстого «Анна Кареніна». У театрі Корепанова проходили вистави за участю акторів-аматорів з числа польської громади на користь Сумського відділення ПТДЖВ. Активну участь у добродійній діяльності брали жінки. Зокрема, осередок Союзу польських жінок у Сумах опікувався їдальнею для біженців, де пропонувалися обіди за цінами 1 руб. 50 коп., 1 руб. та 60 коп. [2, с. 447].

Отже, вивчення теми біженців та військовополонених на Сумщині в контексті Першої світової війни дозволяє не лише краще зрозуміти історичні процеси цього періоду, але й надає важливі уроки для сучасності. Сьогодні, коли світ знову стикається з військовими конфліктами, питання гуманного ставлення до військовополонених і біженців, їхнього статусу та умов життя залишаються актуальними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Рожкова Л. Військовополонені армій центральних держав у роки Першої світової війни (на матеріалах Сумщини). *Сіверщина в історії України*. 2017. № 10. С. 337–341.
2. Рожкова Л. Діяльність етнічних організацій допомоги біженцям в роки Першої світової війни (на матеріалах Сумщини). *Сіверщина в історії України*. 2016. № 9. С. 445–449.
3. Рожкова Л., Кузьменко Н. Військовополонені на Сумщині у роки Першої світової війни. *Сторінки історії*. 2023. № 56. С. 134–148.

СЕКЦІЯ 6 ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Данилевич Аліса Петрівна

*асистент кафедри етнології та краєзнавства, Київський національний
університет імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук*

ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧЕ ТОВАРИСТВО «ПЛАЙ» (ДО 100-РІЧЧЯ ВИНИКНЕННЯ)

Становлення туристично-краєзнавчого руху на західно-українських землях, зокрема в Галичині, є важливою складовою національного відродження українського народу. Одним із таких значущих об'єднань стало Туристично-краєзнавче товариство «Плай», яке відіграло ключову роль у формуванні національної свідомості та культурної ідентичності галицьких українців. Вивчення історії цього товариства дозволяє краще зрозуміти процеси виховання молоді на основі етнокультурних традицій, а також його внесок у боротьбу за права українців в умовах політичного та духовного гніту з боку австрійської та польської влад. Попри це, залишається недостатньо дослідженим питання збереження і передачі етнокультурних цінностей, що розвивалися в межах діяльності товариства «Плай». Тому актуальним є дослідження історичного розвитку товариства, його впливу на національно-патріотичне виховання та формування етнокультурної ідентичності українців, що стає ще більш значущим у контексті його 100-річного ювілею.

Туристично-краєзнавче товариство «Плай» було засноване в жовтні 1924 року у Львові на вулиці Чарнецького, 26. Це об'єднання виникло в період, коли Галичина перебувала під владою Польщі, і його створення стало важливим елементом культурного та національного відродження українців регіону. Основна мета товариства полягала в популяризації краєзнавства, охороні історичних та культурних пам'яток, а також вихованні молоді в дусі національної самосвідомості через організацію подорожей, екскурсій та лекцій [1].

Статут товариства був офіційно затверджений 15 листопада 1924 року, і він передбачав розширення діяльності «Плаю» на всю

територію Галичини. Філії товариства були створені в таких містах, як Перемишль, Стрий та Тернопіль. Така широка мережа дозволила товариству охопити значну частину регіону, організуючи різноманітні заходи, які сприяли зміцненню національної самобутності.

Першим головою товариства став видатний громадський діяч Володимир Старосольський, який доклав багато зусиль для розвитку організації та її діяльності. Під його керівництвом при товаристві були утворені кілька комісій, серед яких лекційна, екскурсійна та мандрівнича. Кожна з цих комісій займалася своєю спеціалізованою сферою, забезпечуючи всебічний розвиток краєзнавчої діяльності.

Основними завданнями товариства були: дослідження рідного краю; вивчення та охорона пам'яток історії, культури та природи; збирання та зберігання предметів старовини, зразків народного мистецтва та народних промислів [2].

Заснування «Плаю» стало важливим кроком у формуванні національно-культурного руху в Галичині, адже товариство активно сприяло зміцненню національної свідомості українців та популяризації їхньої етнокультурної спадщини.

Товариство «Плай» у міжвоєнний період (1924–1939) пройшло декілька важливих етапів розвитку, кожен з яких відзначався розширенням його діяльності та впливу на культурно-національне життя Галичини.

На початковому етапі діяльність товариства була зосереджена на краєзнавчій роботі, яка стала однією з найважливіших сфер його діяльності. Значну роль у цьому відіграли такі члени, як Іван Крип'якевич, К. П'янківський, Є. Пеленський, Т. Білостоцький та інші. Вони активно займалися дослідженням місцевої історії, культури та природи, що сприяло поглибленню знань про рідний край [3].

У 1925 році за редакцією Івана Крип'якевича почав виходити додаток до газети «Новий час» під назвою «Туристика і краєзнавство». Цей додаток став важливим засобом поширення знань про туристичні та краєзнавчі активності. Пізніше на сторінках цього видання з'явилася рубрика «З мандрівок по ріднім краю», що додатково розширило коло читачів і зацікавлених у краєзнавчій діяльності.

1930-ті роки стали періодом активної організаційної роботи товариства. У 1931 році головою «Плаю» став Дмитро Коринець, який разом із заступником Т. Білостоцьким зробили значний внесок у активізацію діяльності товариства. Протягом року було організовано серію лекцій на теми історії, географії та геології, які читали відомі вчені, такі як М. Галугцинський, Я. Пастернак, Д. Паліїв.

У 1932 році у Самборі було створено філію товариства, яка тісно співпрацювала з товариством «Бойківщина». Це було важливим кроком у розвитку регіональних філій і розширенні мережі «Плаю» на інші частини Галичини. У цей же час розвивались спортивні секції товариства, зокрема лижні, де члени проводили зимові збори та організовували змагання.

Важливим досягненням товариства стало видання в 1935 році часопису «Плай», у якому регулярно публікувалися краєзнавчі нариси, схеми туристичних маршрутів і звіти про мандрівки. У 1937 році друкованим органом товариства став щомісячний журнал «Наша Батьківщина», редактором якого був С. Щурат. У ньому публікували свої роботи відомі дослідники та краєзнавці, такі як І. Крип'якевич, М. Андрусак, М. Гавдяк та інші, що додатково підсилювало авторитет «Плаю» серед інтелігенції та молоді [4].

Товариство «Плай» стало не лише культурним, але й спортивним осередком. У 1930-х роках члени товариства брали активну участь у спортивних мандрівках, як пішохідних, так і велосипедних та мотоциклетних. Наприклад, у 1931 році група мандрівників здійснила велосипедну мандрівку за маршрутом Львів – Сянок – Львів, а в 1932 році – мандрівку на мотоциклах за маршрутом Перемишль – Львів.

З кожним роком складність туристичних маршрутів збільшувалася, що свідчило про вдосконалення технічної підготовки мандрівників і розвиток нових форм туристично-краєзнавчої роботи. На жаль, діяльність товариства була припинена в 1939 році після початку радянської окупації, але до цього часу «Плай» залишався важливим осередком національно-культурного життя Галичини.

Збереження спадщини товариства «Плай» у незалежній Україні зіштовхується з рядом викликів, але також відкриває чимало нових можливостей для відродження і популяризації його діяльності. Сучасний контекст, зокрема розвиток національної самосвідомості та посилення інтересу до історико-культурної

спадщини, створює сприятливі умови для оновленого вивчення і збереження здобутків «Плаю». Однією з головних проблем є поступова втрата людей, які були безпосередніми учасниками діяльності товариства, а також первинних джерел і матеріалів, що стосуються його історії. Багато архівних документів, фотографій, мемуарів та інших цінних джерел можуть бути загубленими або знищеними, що ускладнює повне відтворення історії «Плаю».

Більше того, у сучасній Україні відчутно бракує обізнаності широкого загалу про діяльність «Плаю» та його внесок у національну культурну спадщину. Це пов'язано з недостатньою кількістю публікацій, наукових досліджень та популярних матеріалів, присвячених товариству, що призводить до його маловідомості серед нових поколінь.

Сучасні технології відкривають великі можливості для збереження спадщини товариства. Створення електронних архівів документів, фотографій, та інших матеріалів, пов'язаних з «Плаєм», може не лише зберегти цю інформацію для майбутніх поколінь, але й зробити її доступною для дослідників і широкого загалу. Це дозволить забезпечити довготривале зберігання історичних даних і сприяти їх популяризації.

Важливим кроком у збереженні спадщини «Плаю» є включення його історії до шкільних і університетських програм. Викладання історії культурних і краєзнавчих товариств як «Плай» допоможе молоді краще розуміти розвиток української національної ідентичності та важливість громадської активності. Крім того, тематичні лекції та семінари можуть розширити знання про роль «Плаю» у культурному та туристичному русі Галичини.

Підвищення обізнаності про діяльність товариства можна досягти через використання сучасних медіа та культурні ініціативи. Документальні фільми, статті, виставки та культурно-туристичні маршрути, що базуються на діяльності «Плаю», можуть зацікавити широку аудиторію та сприяти відродженню інтересу до краєзнавства і мандрівництва. Важливо також проводити краєзнавчі фестивалі і туристичні заходи, присвячені історії товариства.

Таким чином, збереження спадщини товариства «Плай» в умовах незалежної України є важливою задачею, що потребує як подолання ряду викликів, так і активного використання нових можливостей. Ця робота не лише збереже культурну та історичну

пам'ять, але й сприятиме розвитку національної свідомості та туристично-краєзнавчого руху в сучасній Україні [1].

Підсумовуючи діяльність та спадщину краєзнавчо-мандрівничого товариства «Плай», можна зазначити, що його внесок у розвиток туризму та краєзнавства в Україні є надзвичайно важливим. Завдяки діяльності товариства вдалося не лише зберегти і популяризувати наукові відомості про рідний край, але й активно використовувати їх у культурно-освітній роботі з молоддю. Його публікації – від наукових статей до популярних нарисів – стали важливим джерелом знань про Україну та надихнули багатьох до глибшого вивчення своєї історії та культури. Аналіз спадщини «Плаю» показує, що для сучасної України цей досвід є надзвичайно цінним.

На основі діяльності товариства, сучасним краєзнавчим організаціям варто приділити більше уваги практичній складовій туризму. Рекомендовано активніше проводити одноденні та багатоденні туристичні мандрівки, семінари, конкурси та змагання з різних видів туризму. Це не лише сприятиме збереженню та відродженню традицій товариства, але й забезпечить збагачення сучасної туристично-освітньої діяльності новими формами та методами, адаптованими до потреб сьогодення.

Таким чином, спадщина товариства «Плай» є не лише історичним надбанням, але й важливим джерелом для розвитку сучасного туризму і краєзнавства в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Луцький Я., Мицкан В., Луцький В. Туристично-краєзнавча діяльність краєзнавчо-мандрівничого товариства «Плай». Вісник Прикарпатського університету. Фізична культура. 2011. Вип. 14. С. 12–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vpnu_fiz_kult_2011_14_5 (дата звернення: 24.10.2024).
2. Луцький Я. Розвиток краєзнавчо-туристичного руху на Галичині до 1939 р. Вісник Прикарпатського університету. Фізична культура. 2012. С. 23–26. URL: <https://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/11823/1/%D0%9B%D1%83%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%AF..pdf> (дата звернення: 24.10.2024).
3. Українське краєзнавчо-туристичне товариство «Плай». Стежки та мапи. URL: <https://stezhky.org/stezhky/istoriya-fundacziyi-ks/pryulky/pryulok-pliscze/товарystvo-plaj/> (дата звернення: 24.10.2024).
4. Туристично-краєзнавче товариство «Плай». Information Portal REPORTER. URL: <https://reporter.zp.ua/turistichno-krayeznavche-tovarystvo-plaj-wnq.html> (дата звернення: 24.10.2024).

Курінной Олександр Станіславович

студент II (магістерського) рівня вищої освіти, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Науковий керівник – Оліцький В'ячеслав Олександрович, завідувач кафедри історії, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, кандидат історичних наук, доцент

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПЛАСТУНІВ У ДЖЕМБОРІ 1936 Р. В ПОЯНА-БРАШОВІ

В умовах інтеграції нашої країни до європейського спів товариства нагальним питанням стає поглиблення зв'язків та комунікації між молоддю наших держав. Починаючи з 2014 р. зацікавленість у відвідуванні країн Європейського Союзу молодими українцями стрімко зросла. Туризм, тимчасова трудова міграція, програми студентського та учнівського обміну позитивно впливають на укріплення дружніх відносин наших нових поколінь. Сильний поштовх у розвитку цих відносин надають і молодіжні рухи, зокрема скаутинг.

Скаутський рух – це всесвітній, молодіжний, неполітичний рух, метою якого є підтримка молоді в її фізичному, розумовому, духовному розвитку та формування активної цілісної особистості. Творцем концепції скаутингу є британський генерал, ветеран Другої англо-бурської війни Роберт Бейден-Поуелл. У 1907 р., на острові Браунсі, що поблизу англійського берега протоки Ла-Манш, ним було організовано перший експериментальний скаутський табір. Таборування було успішним. У 1908 р. генерал видав книгу «Скаутинг для хлопчиків», в якій закріпив постулати скаутської системи виховання. Книга швидко стала популярною. Так, скаутський рух почав крокувати світом [8].

Важливою складовою скаутського руху є український Пласт, який зародився на західноукраїнських землях. Засновником руху пластунів в Україні вважається громадський діяч, доктор біологічних наук Олександр Тисовський. Унаслідок поразки Визвольних змагань 1917–1921 рр., українська скаутська організація вимушена була діяти в еміграції. 2 листопада 1930 р. в Празі (Чехословацька республіка) було створено Союз українських пластунів емігрантів.

Нерозкритою віхою історії пластового руху залишається участь українських скаутів у численних джемборі (англ. Jamboree

– з'їзд скаутів). Одним з таких був джемборі 1936 р., що проходив у румунському курортному містечку Пояна-Брашов. Учасниками були скаути з таких країн: Румунія, Чехословаччина, Югославія, Польща, Єгипет, Угорщина, Франція, Латвія, Естонія [3; 9]. Джерелом відомостей цієї події постають спогади учасника джемборі, актора, драматурга Шерегія Юрія Августина (він же Брат Грім) [10] та деякі замітки в тогочасній періодиці [2; 3; 6; 9;].

7 серпня 1936 р. з Чехословаччини на джемборі рушила українська делегація, що налічувала 14 пластунів із Закарпаття (10 хлопців та 4 дівчат). Подорож на цей захід була третьою, міжнародною за масштабами подією, де брали участь закарпатці (перша – Перше слов'янське джемборі в Празі 1931 р., друга – світове джемборі в Геделле 1933 р.). Вартість участі в джемборі – 70 румунських леїв з людини [2], саме тому українська група, в основі своїй, складалася з старших пластунів, що вже працювали [10, с. 11]. Із собою вони брали національне вбрання, зокрема козацькі костюми, а також жовто-блакитні прапори [3; 9]. 8 серпня українська команда прибула на місце. Їх розмістили в таборі румунських скаутів із м. Сату-Маре. Входом до табору слугувала брама із написом «*Сату-Маре – «ЧСР – Підкарпатська Русь»»* [7, с. 68; 10, с. 126].

9 серпня відбулося відкриття джемборі. Воно ознаменувалося парадом скаутів. Візитерами заходу були представники дипломатичного корпусу та навіть король Румунії Кароль II разом зі своїм сином Міхаєм I. Обидва були вдягнуті в скаутські однострої та зустрічали маніфестацію [3; 9].

Як зазначають очевидці, з погодою на з'їзді не поталанило: часто були дощі. Утім, коли погода сприяла, українці брали участь у різного роду творчій діяльності. Народні танці: «*Катерина*», «*Гонивітер*», «*Аркан*», «*Коломийка*» та інші, жарти, пантомімічні виступи – все це пластуни демонстрували на вечірніх ватрах. Публіка була в захваті від цих виступів: «*ревіли мов льви*» та «*кожний виступ нагороджувала бурями оплесків та вигуків «браво Україна!»»* [6]. Активність пластунів не залишилась не поміченою. Організатори джемборі урочисто повісили пам'ятну стяжку з написом «*Румунські скаути – IV-те Джемборі у Брашові 1936*» до державного стягу Чехословаччини [7, с. 68; 10, с. 12].

Зворушливим моментом джемборі були відвідини пластунами табору хотинських скаутів. Місто Хотин (суч. Чернівецька обл.), як

і вся територія Бессарабії входила до складу Румунії. Як відомо, становище тамтешніх українців було дуже скрутне: блокування української політичної активності, жорстка політика румунізації, закриття українських шкіл. Так, побачивши свояків, хотинчани бувало заходили до табору закарпатців, щоб просто послухати українських пісень та мови [7, с. 68; 10, с. 12].

Тиждень потому, через вищезгадані погодні незгоди, комендантом табору скаутів Сату-Маре було прийняте рішення відправити закарпатців на таборування до Чорного моря. Таким чином, 17 серпня українська делегація виїхала потягом до Бухареста. Наступного дня вони оглянули столицю Румунії, поклали квіти до могили «Невідомого солдата» – пам'ятнику присвяченому воякам, які віддали життя за Румунію у Першій світовій війні [10, с. 12].

Наступним пунктом подорожі стало румунське м. Констанца. Українців розташували в місцевій школі, що знаходилася біля берега Чорного моря. Пластун Ю. Шерегій згадує: *«У Констанці погода була чудова. Всі ми перший раз в житті бачили море. Морська вода, свіже повітря і пісок викликали у нас чудовий настрій. Наші провідники возили нас автобусом і на славні румунські пляжі, Мамаї та Кармен Сільва. Так провели ми цілий тиждень над Чорним Морем з піснею на устах...»* [7, с. 69].

Стало в пригоді скаутам і знання іноземних мов. Якимось вони зустрілися з одним старим румунським професором, який почувши спів відпочиваючих пластунів, підійшов та заговорив до них німецькою. Дізнавшись, що вони українці – всіх запросив до себе додому. Вечір був проведений частуванням українських гостей під українські пісні. Закарпатці припускали, чи не мав той професор пращурів-українців [10, с. 12–13]?

23 серпня настав час повертатися додому. Закарпатці вирушили назад до Чехословаччини.

Отже, пластунни Закарпаття втретє брали участь у заході міжнародного масштабу. Традиційно вони відзначилися в активностях зльоту, за що були нагороджені організаторами заходу. Окрім цього, в рамках джемборі українці мали можливість відвідати ще два румунських міста: Бухарест та Констанцу. Перспективними, на думку автора, є аналіз пластових свят та дослідження біографій відомих пластунів, таких як: Р. Лісовський, С. Пап, Ю. Шерегій та інші.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Власенко В., Курінной О. До історії українського Пласту в Загребі у 1930–ті роки. *Українці Хорватії. Матеріали і документи. Книга четверта: Міжнар. наук. конф. в Загребі з нагоди 120 – річчя переселення українців до Хорватії.* Загреб. 2021. С. 66–72.
2. З пластового життя в світі. *Пластові вісти.* 1936. Ч. 6. С. 8.
3. Закарпатські українці на пластовому джемборі. *Діло.* 1936. 11 серпня. С. 1.
4. Курінной О. Участь українських пластунів у джемборі 1933 р. в Геделле (за матеріалами журналу «*Вісти СУПЕ*»). «*Priority directions of science and technology development*». IV Міжнародная научно–практическая конференция. Київ, 2020. С. 984–990.
5. Курінной О., Сірик А. Спортивні звитяги українських пластунів на першому слов'янському джемборі. V *Всеукраїнська студентська наукова конференція «Розвиток сучасної науки: актуальні питання теорії та практики»*, 19 квітня 2024 р., Тернопіль, 2024. С. 228–229.
6. О-л. Чехи розв'язали Команду Українського Пластуна Закарпатті. *Українські вісти.* 1937. 3 лютого. С. 1.
7. Пап-Пугач С. Пластовий альманах. З нагоди п'ятдесятиріччя Українського пласту на Закарпатті 1921-1971. Рим, 1976. 196 с.
8. Скаутинг – освіта для життя. URL: <https://tourism.udau.edu.ua/ua/povini1/skauting-osvita-dlya-zhittya.html> (дата звернення: 29.10.2024).
9. Українські пластуни в Ромунії. *Правда.* 1936. 16 серпня. С. 8.
10. Ю. Грім. Гуцульський табір Українського Пласту Закарпаття 1934 – 35 – 36 років. *Листки Дружнього Зв'язку.* Ч. 76. 1975. С. 8–13.

Бойченко Оксана Петрівна

студент II (магістерського) рівня вищої освіти, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Науковий керівник – **Кудінов Дмитро Валерійович**, професор кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, доктор історичних наук, професор

ПОПУЛЯРНІ МАРШРУТИ ШКІЛЬНОГО ТУРИЗМУ У НАДДНІПРЯНЩИНІ, 1885–1917 РР.

Шкільний туризм на території України бере початок із 1880-х років століття. Саме в цей період вітчизняні педагоги усвідомлюють важливість екскурсій, прогулянок, подорожей як ефективного засобу навчання і виховання. Уже протягом декількох століть екскурсійний метод навчання не втрачає своєї актуальності. Проте, питання, куди найчастіше подорожували школярі – досі залишається маловивченим. Метою даної розвідки є розглянути

найпопулярніші маршрути освітніх екскурсій, що організовувалися для школярів Наддніпрянщини у період 1885–1917 рр.

Учнівські екскурсії поділяли за відстанню і місцем розташування школи, на найближчі, віддалені і найдовші. Відтак найближчими вважалися екскурсії, що проводилися в межах міста чи села, де знаходився навчальний заклад, та на його околицях. За часом такі екскурсії могли тривати від декількох годин до декількох днів і розраховані вони були на учнів усіх класів. Віддаленою вважалась та екскурсія, якщо місце її проведення було зосереджено трохи далі від населеного пункту, де розташована школа. Такі екскурсії були орієнтовані на учнів середніх і старших класів і тривали вони близько п'яти днів. Для учнів старших класів, а також випускників організовувалися найдовші подорожі різними куточками Російської імперії та за її межами [2, с. 37].

Найбільш популярними українськими містами для подорожей виступали Київ, Одеса, Катеринослав, Крим. Якщо говорити про загальноімперські поїздки, найчастіше вони здійснювалися до Москви, Ярославля, Петербургу, на Північ Російської імперії, на Північний та Південний Кавказ тощо.

У 1892 році директор Києво-Печерської гімназії В. Петр здійснив першу екскурсію для своїх вихованців до Криму, яка тривала 20 днів. Загалом, туристичний маршрут мав такий вигляд: Київ – Кременчук – Катеринослав – Херсон – Очаків – Одеса – Севастополь – Бахчисарай – Севастополь – Південний Крим – Ялта – Алупка – Сімферополь – Катеринослав – Київ [4, с. 21–22].

Схожим маршрутом вже мандрували учні Сімферопольської гімназії у серпні 1886 році. Перша навчальна екскурсія Сімферопольської гімназії по Севастополю та його околицях ознайомила учнів з історією західного краю Кримського півострова; предметом її вивчення виступила грецька цивілізація на берегах Тавриди. Екскурсійний маршрут виглядав таким чином: Севастополь – Інкерман – Херсонес – Балаклава – Георгіївський монастир – Малахів курган – Братське кладовище. За такий короткий час сімферопольські гімназисти встигли відвідати найбільш визначні місця та історичні пам'ятки околиць Севастополя [6]. Друга екскурсія відбулася у квітні 1888 р., маршрут якої, так би мовити, посунувся від моря далі на схід, де об'єктом дослідження виступав Бахчисарай і його околиці; відповідно, екскурсантів цікавили різні

народи, що стикалися тут на межі, яка відділяла гірську частину Криму від степової. Найбільше увагу екскурсантів привернули саме татари своєю культурою. І, нарешті, необхідним доповненням до цих двох взаємопов'язаних подорожей стала третя екскурсія 1889 року, об'єктами дослідження якої стали визначні пам'ятки відомих археологічних центрів гірської частини Криму. Маршрут даної екскурсії пролягав через такі історичні місця: Неаполіс – Воронцовський сад – Азиз Салгир-Баби – Акмечеть – воєнне кладовище – типографія Спиро – православні собори – єврейські та кримські синагоги – фабрика Абрикосова / пивоварний завод Вайсборда / мельниця Граната / чавунно-літєвий завод Тосунова – археологічний музей при чоловічій гімназії – музей вченої таврійської архівної комісії та пам'ятники, присвячені історичним подіям гімназії. На реалізацію цього плану керівникам екскурсії було виділено вісім днів [10].

Не менш цікавим містом для юних туристів, особливо з невеликих місцевостей, був Київ. Імовірний маршрут ознайомчої прогулянки з Києвом виглядав наступним чином: стартували екскурсанти з Володимирського собору; тут вони проводили тривалий час, оскільки цей собор викликав особливі враження у туристів. Після невеликої прогулянки в Миколаївському саду біля пам'ятника імператору Миколі II їх чекали відвідини найбільш популярних туристичних об'єктів міста – святинь і пам'яток: Софіївського собору, Десятинної церкви, Михайлівського монастиря, Андріївського собору, Золотих воріт, Володимирської гірки; пам'ятників князеві Володимирі, княгині Ользі, гетьману Богдану Хмельницькому тощо. Другий етап екскурсії передбачав відвідування ринків, музеїв і знову ж таки, святинь, якими здавна славиться Київ. Не могли оминати екскурсанти й увагою Києво-Печерську лавру з її величезними обширами. Також учні відвідували місця поховання полковника І. Іскри, генерального судді Війська Запорозького В. Кочубея, державного діяча П. Столипіна та Аскольдову могилу. На завершення школярі прогулювалися в Зоологічному та Купецькому садах. Такого типу екскурсія проводилася для учнів Крелевецької гімназії у травні 1914 року [2, с. 36–37].

Вищезазначений маршрут був найбільш актуальним для іногородніх туристів. Для корінних киян, яких мало здивуєш київськими святинями, було розроблено дещо інший план

екскурсії. Наприклад, учні Київських гімназій в межах екскурсії знайомилися з рентгенівськими кабінетами при хірургічній лікарні Університету святого Володимира та при Колегії Павла Галагана, заводами з виготовлення цвяхів для потреб армії, взуттєвою майстернею. Учениці Київської жіночої гімназії М. Ф. Стельмашенко відвідували дизель-моторну станцію київського трамвая, а учні Київського реального училища побували у технічних лабораторіях Університету святого Володимира, на київському машинобудівному заводі та млині Бродського [2, с. 38].

Наступне туристичне місто, яке приваблювало екскурсантів не лише з території Наддніпрянщини, а й з усієї імперії, – це Одеса. Вона славилася своєю гостинністю та привітністю, а ще вузенькими вуличками, якими так любили гуляти туристи. В Одесі увагу екскурсантів привертали собори базилічного типу, ринки зі справжнім живописом, публічна бібліотека і, звичайно ж, морський порт. З Миколаївських сходів відкривався ви́л на унікальної архітектурно-інженерної споруди, а також можна було добре розглянути море. Крім того, відвідували дачні селища у передмісті Одеси – Малий і Великий фонтан [8, с. 8–9].

На вулицях Катеринослава також часто можна було зустріти чималі групи подорожніх учнів. Найбільш поширеними об'єктами для екскурсій були фабрики та заводи, яких у місті було безліч. Олександрівський Південно-Російський завод Брянського акціонерного товариства на той час вважався найбільшим у місті, спеціалізувався на виробництві заліза та рейок. Завод був поділений на відділи: відділ з виробництва чавуну, рей копрокатний відділ, відділ з виробництва дроту, відділ повітронігитальних машин, листопрокатний відділ та відділ з виробництва снарядів. Територія виробництва була настільки велика, що всі потужності екскурсанти могли розглянути лише поверхнево. Попитом користувалися і об'єкти культури – Катеринославський музей імені Олександра Поля, Горний інститут, Потьомкінський палац тощо. По-особливому вабили екскурсантів Дніпровські пороги, дорогою до яких можна було розглянути кургани, запорозькі степи та прилеглі річки [11, с. 26–33].

Перебуваючи під захопливими враженнями від подорожей українськими містами, в учнів зароджувалося велике бажання побачити те, що знаходиться десь там за межею вже геть знайомої Наддніпрянщини. Так виникла потреба в організації

найдовших учнівських екскурсій, що проводилися по великих містах всієї Російської імперії.

У грудні 1901 року вихованки Новозибківської жіночої гімназії Чернігівської губернії вирушили у дев'ятиденну подорож до Москви. Їхня мандрівка включала відвідування екскурсії щодня у новому місці. Вирушивши до Рум'янцевського музею, вони навмисно прокладали свій маршрут так, аби побачити якомога більше визначних пам'яток. Дорогою до музею увагу привертав пам'ятник Мініну та Пожарському, який вважався одним із найбільших пам'ятників у Москві. Неподалік знаходився Покровський собор, або як його ще називали – Храм Василя Блаженного та дзвіниця Івана Великого. Якщо говорити про сам Рум'янцевський музей, він включав шість зал, в яких були представлені картини різних періодів та стилів, а також етнографічний відділ, котрий, у свою чергу, поділявся на відділи російської, слов'янської та іноземної етнографії. До слова, саме етнографічний відділ викликав найбільше зацікавлення екскурсантів. Наступна пам'ятка, яку не оминали увагою туристи – це Кремль. Для екскурсантів відкривалися: Грановита палата, де відбувалися урочистості, імператорські покої, величезні зали – Георгіївський, Олександрівський, Катерининський Володимирський та Андріївський тронний зал. На виході з палацу можна було детально розглянути Кремлівські собори, особливо Успенський та Архангельський. Поціновувачам мистецтва особливо приходилося по душі відвідування Третьяковської галереї. Загалом, екскурсії Москвою задовольняли естетичні і духовні потреби екскурсантів [1, с. 23–71].

Здійснювалися шкільні екскурсії і в регіон Уралу. Маршрут такої подорожі пролягав через Курськ, Вороніж, Тамбов до Саратова. Звідти на пароплаві, вверх по Волзі, вирушали до Казані, де робили зупинку на три дні, щоб ознайомитися з побутом і культурою місцевих татар. Із Казані подорож тривала на пароплаві по Волзі, до міста Перм, де школярі відвідували Мотовиліхинський завод. Після туристи рухалися Уральською залізницею до Єкатеринбургу, де знову робили зупинку на кілька днів, щоб відвідати Березівські золоті копальні. Далі маршрут передбачав повернення назад до Пермі, а дорогою відвідування Тагільського залізничного заводу, здійснювали поїздку на гору Благодать і прибували до Нижнього Новгорода. Кінцевими точками цього маршруту були місто Москва та місто Київ [3, с. 24].

Кострома – Ярославль – Ростов – ще один із маршрутів учнівських екскурсій. Цей маршрут в історичному аспекті є цікавий великою кількістю археологічних пам'яток, зібраними у місцевих музеях, а також тим, що з цими містами пов'язано багато важливих подій періоду Смути.

Прибувши до міста Кострома, туристична група спершу вирушала до церковних пам'яток – Благовіщенського собору та стародавнього Успенського собору. Від храмів направлялися до головної площі міста – Сусанинської, де їхню увагу привертала пам'ятник цареві Михайлу Федоровичу з Іваном Сусаніним. Звідти пішки рухалися до Іпатіївського монастиря. Там вони розглядали відреставрований собор Святої Трійці. Наступними пам'ятками, що цікавили екскурсантів були – Романівський музей та церква Воскресіння. У Ярославлі центром уваги був Спаський монастир, з архієрейськими покоями. Попутно розглядалися церква Іоана Предтечі і старосховище Ярославської вченої комісії. У Ростові екскурсанти відвідували Ростовський кремль, Спасо-Яковлевський монастир та гімназію А. Л. Кекіна [9, с. 81–86].

Міста Кавказу відзначалися цікавістю для екскурсійних подорожей своєю багатовіковою історією та залишками старовини, які в них збереглися: пам'ятки доісторичної доби, християнські храми, історичні фортеці та замки часів феодалізму. Першим пунктом у туристичному маршруті по Кавказу було місто П'ятигірськ – центральний осередок Кавказьких мінеральних вод. На південь від П'ятигірська знаходиться Владикавказ – головне місто Терської області. Тут для ознайомлення екскурсантам виставлялися регалії Терського козацького війська. Від Владикавказу брала початок Військово-Грузинська дорога, яка пролягала через Кавказькі гори до Тифлісу, з'єднуючи між собою Північну Осетію і Грузію.

Місто Тифліс слугувало центром управління Кавказу. Воно поділене на правий і лівий берег річкою Курою. На правому березі Тифлісу містилися найважливіші в історичному сенсі пункти: площа Майдан із Сіонським собором – найважливішою пам'яткою міста, свята гора Мтацминда із церквою Святого Давида, Головинський проспект – головна європейська вулиця міста, Кавказький музей, Воєнно-історичний музей, жіноча гімназія і палац головнокомандуючого Кавказу. Екскурсанти відвідували релігійні пам'ятки міста: православні – Анчисхатська

церква, Дидубійська церква; вірменський Ванкський собор; магометанські мечеті.

Від Тифлісу Закавказька залізниця вела до міста Баку на березі Каспійського моря. Баку – центр нафтової промисловості, проте і тут збереглися цікаві історичні пам'ятки – старовинний персидський палац, стародавня мечеть, старовинна «Дівоча вежа» тощо.

На одній із гілок Закавказької залізниці, розташоване місто Боржомі – відоме своїми мінеральними водами ще з 1832 року. На околицях Боржомі діяли три старовинних монастирі – Зелений, Дабський, Тимофівський. Вище по річці Кура розташовується місто Ахалцих, біля якого бовваніли старовинні монастирі Зарзма та Сафарський. Одне із найстаріших міст Кавказу – місто Кутаїсі, яке теж багате на старовинні монастирі.

Батумі – місто, що було приєднане до Російської імперії у 1878 році, вважалось ще зовсім новим. Його відомою пам'яткою був собор Святого Олександра Невського. Ще одним новим містом на Чорноморському узбережжі стало місто Новоросійськ, яке у 1888 році було приєднане залізничним шляхом до Владикавказької залізниці. На цьому ж узбережжі виник Новоафонський монастир – осередок християнської культури в Абхазії. Такий, в загальних рисах вигляд, мав маршрут учнівської екскурсії на Кавказ [5, с. 19–34].

Закордонні освітні поїздки були втілені у життя завдяки ентузіазму вищезгаданого професора В'ячеслава Петра. Його перший закордонний тур Європою, організований у 1900 році спричинив реальний ажіотаж серед бажаючих взяти в ньому участь. Маршрут цієї поїздки, що почалася з Києва, охоплював найбільші європейські міста: Варшаву, Берлін, Дрезден, Прагу, Франкфурт, Кельн, Париж, Женеву, Гріндельвальд, Люцерн, Мюнхен, Відень, Будапешт, Львів. Основною метою цієї подорожі було відвідування Всесвітньої виставки у Парижі, тож в цьому місті екскурсанти провели найбільше часу. Із великим захопленням гімназисти розглядали Ейфелеву вежу, природні ландшафти у Швейцарії, Кельнський собор і Дрезденську картинну галерею у Німеччині, руїни стародавнього міста Аквінкум в Австро-Угорщині. У наступні роки практику закордонних подорожей було продовжено, відтак було здійснено ще щонайменше сім екскурсій до низки країн Західної Європи – Австро-Угорщини, Нідерландів,

Італії, Швеції, Бельгії, Данії тощо. Досвід В. Петра перейняв викладач Києво-Печерської гімназії Володимир Волошинов. Він дещо збільшив перелік країн, що входили до закордонного туристичного маршруту, здійснивши екскурсії зі своїми учнями до Греції, Норвегії, Туреччини та Єгипту. До того часу, подібного досвіду закордонних освітніх екскурсій у Російській імперії не було [7, с. 132–135].

Отже, шкільний туризм у Наддніпрянщині протягом 1885–1917 рр. був важливим чинником освітнього та культурного розвитку учнів, сприяючи розширенню їхнього світогляду. Серед найбільш популярних напрямків для учнівських подорожей відзначалися Київ, Одеса, Катеринослав і Крим. Ці міста вирізнялися не лише культурною та історичною спадщиною, але й надавали можливості для навчання та відпочинку. Крім того, учні активно подорожували до центральних міст Російської імперії, таких як Москва, Ярославль та Петербург. Не обмежуючись лише внутрішніми маршрутами, здійснювалися і закордонні поїздки, що відкривали нові горизонти для українських школярів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Белгородский А. В. Ученическая экскурсия в Москву: (Из дорож. дневника). Ревель: Тип. «Рев. изв.», 1903. 71 с.
2. Бетлій О. В. Учнівські екскурсії по Києву в роки Першої світової війни. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2015. Т. 169. С. 35–42.
3. Из воспоминаний профессора В. Петра. *Русский экскурсант*. 1916. № 2. С. 24–34.
4. Из воспоминаний профессора Петра. *Русский экскурсант*. 1916. № 1. С. 21–27.
5. Лятошинский Н. Л. Кавказ в историческом отношении: (Экскурсия учеников Киевской 1-й гиназии на Кавказ в 1901 году). Киев: Лито-типография Товарищества И. Н. Кушнерев и К, 1901. 34 с.
6. Первая учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. Симферополь: Таврическая Губернская Типография, 1889. 204 с.
7. Савчук Н. Закордонні поїздки учнів Києво-Печерської гімназії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Краєзнавство*. 2018. № 3. С. 131–138.
8. Смирнов П. Ф. Первая экскурсия студентов Спб. духовной академии по России. 5 июня – 21 июля 1903 г. Санкт-Петербург: Типография М. Меркуш., 1903. 16 с.
9. Спутник экскурсанта. Кострома-Ярославль-Ростов Великий. 1913. № 5. С. 118.
10. Третья учебная экскурсия Симферопольской гимназии. Симферополь: Типография П. Г. Гордиевскаго, 1890. 253 с.
11. Экскурсия в Екатеринослав и Днепровские пороги. *Русский экскурсант*. 1917. № 1. С. 26–33.

Наукове видання

СУМСЬКІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

*Збірник матеріалів
IV Всеукраїнської науково-практичної
інтернет-конференції*

Підп. до друку 25.11.2024.
Формат 60x84/16. Гарнітура Arial.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 16,74.
Ум. фарб.-відб. 16,74. Обл.-вид. арк. 15,56.
Тираж 100 пр. Вид. №84.

Видавець і виготовлювач:
ФОП Цьома С.П. 40002, м. Суми, вул. Роменська, 100.
Тел.: 066-293-34-29.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
серія ДК, № 5050 від 23.02.2016.